JKM LIBRARY
3 9967 00334 9607

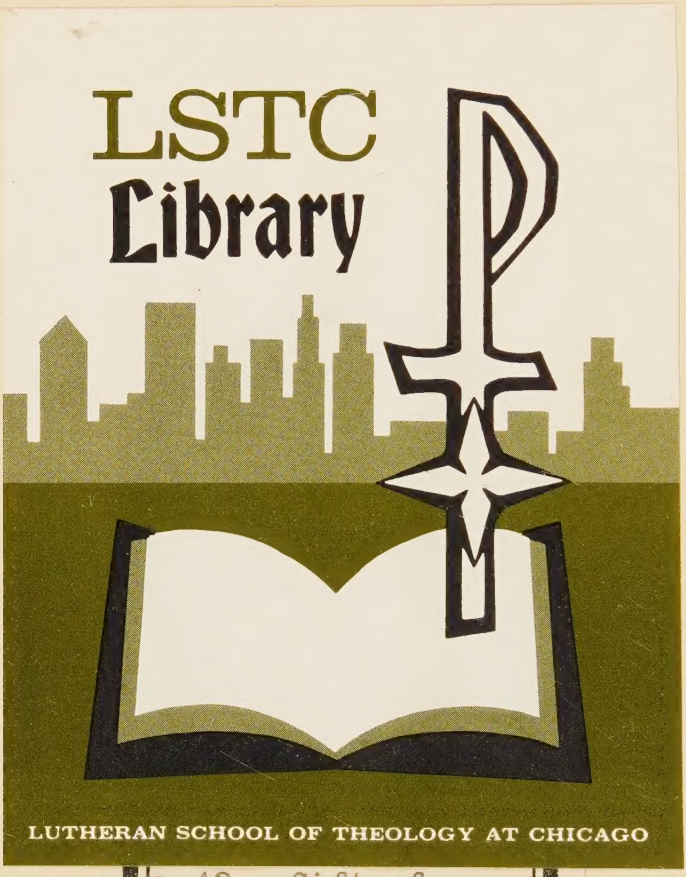

v.42 Gift of
Edvard Lithander

SEMINARY
LIBRARY

Date Due

SEMINARY

NORRLANDS KYRKLIGA KONST

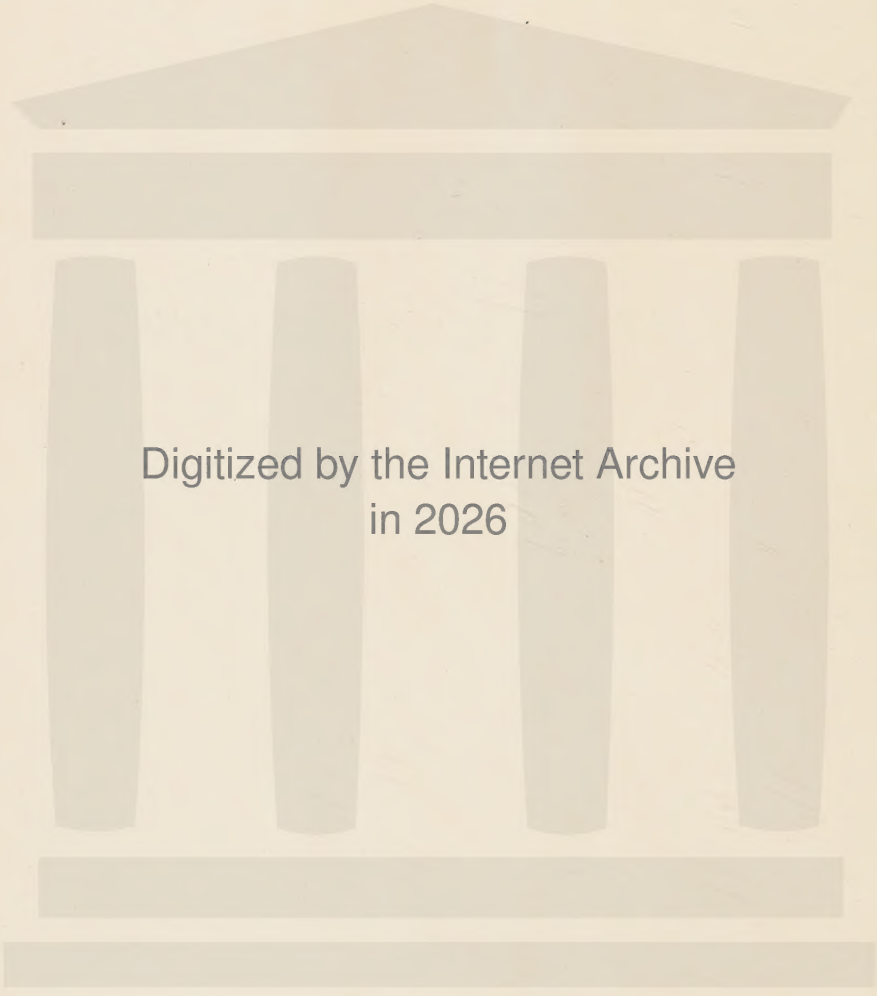
Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/norrlandskyrklig0000henr

NORRLANDS KYRKLIGA KONST

UNDER MEDELTIDEN

AF

HENRIK CORNELL

UPPSALA & STOCKHOLM
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.
(I DISTRIBUTION)

LIBRARY
LUTHERAN SCHOOL OF THEOLOGY

S
X2040.234
SN-26
v.42

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

NA
5783
.C67O
1918

UPPSALA 1918
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

JKM Library
1100 East 55th Street
Chicago, IL 60615

Förord.

Detta arbete har haft förnämligast tvänne uppgifter. Dels har det gällt att så öfverskådligt och fullständigt som möjligt i ord och bild framlägga ett till största delen förut okändt material, dels har det också gällt att söka historiskt bestämma detta. Beträffande den senare uppgiften har jag först och främst inriktat mig på de enhetliga utvecklingsföreteelser, som kunna iakttagas inom Norrland. Men det har äfven varit angeläget att i sitt historiska sammanhang inordna de inom det behandlade området förefintliga, importerade konstverken. I de flesta fall har ett sådant bestämmande skett, i några icke, utan att jag på grund däraf trott mig böra fördröja materialets publicering till dess alla därmed förbundna problem kunde lösas. Då uppgiften omfattat den kyrkliga konstens alla sidor, har jag äfven ansett ett sådant tillvägagångssätt, trots de brister, som däraf bli följden, vara berättigadt. Den svenska medeltidens konsthistoria behöfver just nu en snabb publicering af sitt material, förbunden med en preliminär systematisering af detsamma. Det är endast med tanke härpå, som jag vågat försöket att ge en skildring af de norrländska landskapens medeltida konst.

Till D:r FRANS KEMPE, som möjliggjort detta arbetes utgifvande och till stor del äfven materialets insamlande, ber jag att få bringa mitt vördsamma och hjärtliga tack.

I stor tacksamhetsskuld står jag äfven till Redaktören af Norrländskt Handbibliotek, professor A. G. HÖGBOM, för den välvilja och det intresse han visat mig under arbetets planläggning och tryckning.

Till min lärare, professor AUGUST HAHR, vill jag framföra en varm tacksägelse för den vänliga uppmuntran han så ofta visat mig och för den ledning, som varit ägnad att ge mitt arbete den bästa grund.

För öfrigt har jag många personer att tacka för råd och hjälp i flera afseenden vid arbetets utförande. Fil. kand. CARL GUNNE har lämnat mig värdefulla upplysningar från sina undersökningar i vissa af Ångermanlands kyrkor, liksom han varit mig följaktig på resor i andra trakter af samma landskap. De uppgifter jag kunnat lämna om Vibyggerå, Nordingrå (särskildt fig. 10), Anundsjö m. fl. kyrkor härröra ytterst från honom. Många upplysningar, särskildt rörande kyrkor i Jämtland och Gästrikland, har fil. kand. ERIK SALVÉN välvilligt meddelat mig. Min hustru, INGEGERD CORNELL, har ständigt varit mig till god hjälp både på undersökningsresor och vid materialets bearbetning, särskildt beträffande textilierna. Fil. kand. INGEBORG WILCKE har biträdt mig vid studiet af dopfuntsmaterialet samt vid anskaffandet af afbildningar däraf. Arkitekterna SVEN HÄGGBOM och TURE WENNERHOLM ha utfört de uppmätningsritningar, som ingå i arbetet. Jag riktar äfven mitt tack till tjänstemännen vid Statens historiska museum i Stockholm och vid Universitetsbiblioteket i Uppsala samt till alla andra som med råd och meddelanden i olika afseenden lämnat mig sin hjälp. Jag ber att få nämna professor JOHNNY ROOSVAL, Stockholm, docenten, friherre CARL R. AF UGGLAS, Göteborg, konstnären JOHN ÖSTERLUND, Uppsala, som utfört teckningen till fig. 93, fil. lic. NILS AHNLUND, Stockholm, docenten GOTTFRID CARLSSON, Uppsala, fröken ANNA-STINA JULIN, Stockholm, d:r THEODOR HELLMAN, Härnösand, d:r FRANS RODENSTAM, Hudiksvall, d:r ERNST FISCHER, Göteborg, arkitekten, d:r MARTIN OLSSON, Stockholm, amanuenserna SIGURD ERIXON och SIGURD WALLIN, Stockholm, och fil. kand. ERIC FESTIN, Östersund. Till alla ber jag att få framföra mitt hjärtliga tack.

Uppsala den 18 maj 1918.

HENRIK CORNELL.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

TEXT.

Sid.

Inledning. *Konsthistorisk forskning i Norrland* 1

Första Kapitlet. *Öfversikt af arkitekturen* 9

Kyrkobyggnaden och dess delar. Fast inredning.
Portaler och ljusöppningar.
Innertak.
Byggnadsperioder.
Kyrkogården.

Andra Kapitlet. *Kyrkobyggandets hufvudperioder* 31

Den äldre medeltiden.
Den senare medeltiden.

Tredje Kapitlet. *Korta beskrifningar öfver de medeltida kyrkorna i Norrland.* 67

Gästrikland.
Hälsingland.
Medelpad.
Ångermanland.
Jämtland och Härjedalen.
Västerbotten.

Fjärde Kapitlet. *Kalkmålningar* 107

De äldre målningarna.
De senmedeltida målningarna.
Målningar tillhörande Albertus pictors krets.
Eghils målningar.
Målningarna i Alnö.
Målningarna i Söderala.
Försvunna målningar.

Femte Kapiteet. *Dopfuntar och Stenskulptur* 123

Sjätte Kapitlet. *Träskulptur* 146

Den äldre medeltidens skulptur.
Madonnan från Öfvertorneå.
Den senare medeltidens skulptur och altarskåpsskonst.

Sjunde Kapitlet. *Textilier* 221

Väfnaderna.
Broderierna.

Åttonde Kapitlet. *Guldsmedsarbeten* 262

PLANSCHER UTOM TEXTEN.

			Sid.
Pl.	I.	Interiör af Ytterlännäs gamla kyrka	1
»	II.	Interiör af Nederluleå kyrka	9
»	III.	Flöjel af förgylld koppar från Söderala	25
»	IV.	Korhvalfvet i Ytterlännäs gamla kyrka	113
»	V.	Korhvalfvet i Alnö gamla kyrka	113
»	VI.	Dopfunt från Lockne	129
»	VII.	S:t Mikael från Hafverö	153
»	VIII.	Madonna från Öfvertorneå	177
»	IX.	Altarskåp från Bollnäs med framställning af den heliga släkten. Vänstra delen	193
»	X.	Altarskåp från Bollnäs. Detalj	193
»	XI.	Sex apostlar. Pannåer på dörrarne till altarskåpet från Bollnäs	193
»	XII.	Apostlarna Andreas och Philippus martyrium. Pannåer på Altarskåpet från Enånger	201
»	XIII.	Kristi graflägging. Pannå till altarskåpet från Nordingrå	201
»	XIV.	Den helige Nicolaus från Hälsingtuna kyrka af Haaken Gullesson	217
»	XV.	Tapet från Öfverhogdals kyrka	225
»	XVI.	Broderi till mässhake, från Piteå stads kyrka	241
»	XVII.	Bäraltare af emalj från Norrala kyrka	265

ILLUSTRATIONER I TEXTEN.

Fig.	1.	Skogs kyrka, Ångermanland, från norr[1]	9
»	2.	Alnö kyrka, Medelpad, från norr, 1908. (Före takets omläggande.)[2]	11
»	3.	Alnö kyrka. Interiör mot öster[2]	13
»	4.	Norderöns kyrka, Jämtland, från söder[3]	14
»	5.	Grindar till ett korskrank. Neder-Kalix kyrka[2]	15
»	6.	Glasmålning från Bjuråkers kyrka, nu i Hudiksvalls museum[2]	18
»	7.	Portal i Anundsjö kyrka, Ångermanland[4]	19
»	8.	Dörren till Ytterlännäs gamla kyrka[3]	20
»	9.	Schematisk bild af Njurunda gamla kyrkas utveckling[5]	21
»	10.	Schematisk bild af Nordingrå gamla kyrkas utveckling[6]	22
»	11.	Njurunda gamla kyrkas ruin, Medelpad, från väster[2]	23
»	12.	Den östra stigluckan vid Trönö gamla kyrka, Hälsingland[7]	24
»	13.	Den s. k. Staffans stupa på Norrala kyrkogård efter Celsius	26
»	14.	Grafsten i Enångers kyrka efter Celsius	27
»	15.	Grafsten i Frösö kyrka[2]	27
»	16.	Fardiækn Unges grafsten. Sköns kyrka[8]	28
»	17.	Forssa »Gillestuga». Plan och sektioner[7]	29

[1] Foto. Härnösandsutställningen. [2] Foto. författaren. [3] A. T. A. [4] Uppmätt af Sven Häggbom. [5] Teckning af Ingegerd Cornell. [6] Teckning af Ingegerd Cornell efter skizz af Carl Gunne. [7] Uppmätt af Ture Wennerholm. [8] Efter original i Uppsala universitetsbiblioteks topografiska planschsamling.

Sid.

Fig. 18. Forssa »Gillestuga» från nordost[2] 30
» 19. Söderala kyrka. Längdsektion mot söder[7] 33
» 20. Söderala kyrka från sydost före ombyggnaden[9] 34
» 21. Söderala kyrka. Interiör mot öster[2] 35
» 22. Brunflo kyrka. Rekonstruerad plan 36
» 23. Tornet i Brunflo 37
» 24. Tornet i Brunflo. Plan och sektion[4] 38
» 25. Fönster å tornet i Brunflo[10] 39
» 26. Fönster å S:t Olofs kyrka i Sigtuna[2] 39
» 27. Tornet i Harmånger. Plan[7] 40
» 28. Harmångers kyrka och torn före ombyggnaden[3] 40
» 29. Ruiner af torn i Rogsta efter Celsius 41
» 30. Norrala kyrka efter Broman 42
» 31. Styrnäs kyrka[3] 43
» 32. Styrnäs kyrka. Plan. Uppmätning af Colleen[3] 44
» 33. Sköns kyrka 1601. Teckning af Rhyzelius efter Bureus . . . 45
» 34. Sköns kyrka 1760, efter David Ludvig Mejer[11] 46
» 35. Hälsing-Tuna kyrkas torn. Planer och sektion[7] 47
» 36. Hackås kyrka. Plan[4] 48
» 37. Åre kyrka. Plan[4] 49
» 38. Ullångers kyrka, Ångermanland. Det inre före ombyggnaden 54
» 39. Ullångers kyrka, Ångermanland, före ombyggnaden 55
» 40. Sidensjö kyrka. Ångermanland. Plan[4] 56
» 41. Anundsjö kyrka, Ångermanland. Plan[4] 57
» 42. Boteå kyrka. Ångermanland[1] 58
» 43. Anundsjö kyrka, Ångermanland[1] 59
» 44. Bollnäs kyrka, Hälsingland[2] 61
» 45. Hvalfschema 1[5] 62
» 46. Hvalfschema 2[5] 62
» 47. Hvalfschema 3[5] 62
» 48. Hvalfschema 4[5] 62
» 49. Hvalfschema 5[5] 62
» 50. Hvalfschema 6[5] 62
» 51. Hvalfschema 7[5] 62
» 52. Hvalfschema 8[5] 62
» 53. Hvalfschema 9[5] 62
» 54. Hvalfschema 10[5] 63
» 55. Pilastrar och hvalfanfang[5] 64
56. Pilastrar och hvalfanfang[5] 65
» 57. Öster-Fernebo kyrka 1690. Teckning af Ulf Christoffersson . 68
» 58. Hedesunda kyrka 1690. Teckning af Ulf Christoffersson . . 68
» 59. Hille gamla kyrka 69
» 60. Ofvansjö kyrka 1690. Teckning af Ulf Christoffersson . . . 70
» 61. Torsåkers kyrka 1690. Teckning af Ulf Christofferson . . . 70
» 62. Valbo kyrka 1690. Teckning af Ulf Christofferson 71
» 63. Årsunda kyrka 1690. Teckning af Ulf Christofferson 71
» 64. Alfta kyrka efter Broman 72
» 65. Kyrkor i Södra Hälsingland efter Broman 73
» 66. Trönö kyrka från Öster[2] 76

[9] Efter fotografi tillhörande ärkebiskop Söderblom. [10] Foto. Sigurd Erixon.
[11] I Tilas interfolierade exemplar af Sveciaverket i Kungl. Biblioteket.

Sid.

Fig. 67. Bergsjö och Jättendals kyrkor efter Broman 78
68. Enångers kyrka från sydväst[2] 79
69. Gnarps kyrka efter Broman 80
70. Kyrkor i norra Hälsingland efter Broman 81
71. Hafverö gamla kyrka efter Broman 84
72. Indals-Lidens gamla kyrka, Medelpad[2] 85
73. Selångers kyrka 1760. Efter David Ludvig Mejer[11] 86
74. Grundsunda kyrka från sydost[1] 88
75. Bjärtrå gamla kyrka 89
76. Dals kyrka 1828 90
77. Högsjö gamla kyrka[1] 91
78. Resele gamla kyrka 1828 92
79. Sidensjö kyrka från sydost[1] 93
80. Själevads gamla kyrka 94
81. Sollefteå gamla kyrka 94
82. Sånga kyrka från sydväst[1] 95
83. Vibyggerå gamla kyrka. Plan[4] 96
84. Fors gamla kyrka 1828 98
85. Frösö kyrka. Plan[4] 99
86. Mörsils gamla kyrka 1828 101
87. Refsunds gamla kyrka 1875 efter bild i kyrkoarkivet 102
88. Sundsjö gamla kyrka 1830 efter M. W. Jacobson 103
89. Undersåkers gamla kyrka 1828 104
90. Bygdeå kyrka, Västerbotten[2] 105
91. Den heliga Margaretas martyrium. Målning i Hackås kyrka, Jämtland[2] 108
92. Korhvalfvet i Enångers gamla kyrka[3] 112
93. Målarsignatur i korhvalfvet i Ytterlännäs[12] 113
94. Kristus och Maria. Målning i korhvalfvet i Enångers gamla kyrka[3] 114
95. Job förhånas. Målning i långhusets hvalf i Alnö gamla kyrka[2] 115
96. Målningar i långhusets hvalf i Alnö gamla kyrka[2] 117
97. Målning i Söderala kyrka[3] 119
98. Målning i Söderala kyrka[3] 119
99. Dopfuntslock från Lillherrdal, nu i Nordiska Museet[13] 124
100. Dopfuntslock från Lillherrdal, nu i Nordiska Museet[13] 125
101. Dopfunt i Alnö[2] 126
102. Funten från Lockne. Detalj[13] 128
103. Cuppa till dopfunt från Söderala 129
104. Dopfunt från Hög 130
105. Dopfunt i Gäfle stads kyrka 131
106. Dopfunt i Torp[2] 132
107. Dopfunt i Brunflo 133
108. Dopfunt i Mo 134
109. Dopfunt i Nora 135
110. Dopfunt från Njutånger 137
111. Dopfunt från Enånger 138
112. Dopfunt i Boteå[1] 139
113. Dopfunt i Neder-Kalix[2] 140
114. Dopfunt i Nederluleå[2] 141

[12] Teckning af konstnären John Österlund. [13] Foto. Nordiska Museet.

Sid.

Fig. 115. Fragment af en kolonn i Söderala kyrka[3] 142
» 116. Fragment af en kolonn i Söderala kyrka[3] 142
» 117. Portal i Ofvansjö kyrka[14] 143
» 118. Portal i Hedesunda kyrka[2] 144
» 119. Ornerad bräda från Norrbro kyrka. Efter Brocman 146
» 120. Madonna från Njurunda[1] 149
» 121. S. Mikael från Hafverö. Detalj[1] 150
» 122. S. Olof från Njutånger[2] 153
» 123. S. Olof från Hedesunda[3] 154
» 124. S. Mikael från Alnö[1] 155
» 125. S. Olof från Ljustorp[1] 156
» 126. S. Olof från Stöde[1] 157
» 127. Madonna från Hög[2] 158
» 128. Triumfkrucifix från Undersvik[3] 161
» 129. Triumfkrucifix från Hälsingtuna[3] 161
» 130. Madonna från Vibyggerå[1] 162
» 131. Madonna från Ådalsliden[1] 163
» 132. Krucifix från Bollnäs[3] 164
» 133. Biskop från Hög[3] 165
» 134. Biskop från Harmånger[14] 165
» 135. Biskop från Anundsjö[1] 166
» 136. Sörjande Johannes från Norrbo[2] 167
» 137. S. Mikael från Näskott[2] 167
» 138. Madonna från Öfvertorneå[1] 167
» 139. Krucifix i Segersta[2] 168
» 140. Den heliga Birgitta från Hälsing-Tuna kyrka 170
» 141. Altarskåp i Forssa[3] 176
» 142. Altarskåp från Hög[2] 189
» 143. S. Margareta och S. Sebastian ur Altarskåpet i Skellefteå[2] . . 190
» 144. Altarskåp i Enångers kyrka. Midtpartiet[2] 192
» 145. Altarskåp från Bollnäs. Midtpartiet i korpus[2] 193
» 146. Altarskåp från Nordingrå. Midtpartiet[1] 197
» 147. Altarskåp i Ljusdals kyrka[3] 198
» 148. Altarskåp i Årsunda kyrka[14] 199
» 149. S. Anna från Enångers kyrka[2] 202
» 150. S. Anna från Mattmar[15] 203
» 151. S. Anna från Bjugn, nu i Trondhjems museum[16] 203
» 152. Madonna från Bollnäs[2] 205
» 153. Madonna i Forssa[2] 206
» 154. S. Olof i Borgsjö[1] 207
» 155. Kristi begrätande. Altarskåp från Bjuråkers kyrka[17] 208
» 156. Altarskåp från Njutångers kyrka med framställning af korsnedtagningen[2] 209
» 157. S. Rochus från Enånger[2] 212
» 158. S. Olof från Bollnäs[2] 212
» 159. Kruciflx från Tuna[2] 213
» 160. Madonna från Ytterlännäs[1] 215
» 161. Den heliga Margareta från Bollnäs kyrka[2] 216
» 162. Katarina af Vadstena från Trönö kyrka[2] 217

[14] Foto. Erik Salvén. [15] Foto. Östersundsutställningen. [16] Trondhjems Museum, Foto. [17] Foto. V. Rosin, Enånger.

Sid.

Fig. 163. Johannes döparens hufvud, från Enånger[3] 219
» 164. Finnväfnad från Kyrkås i Nordiska museet[13] 223
» 165. Finnväfnad från Refsund. Detalj[13] 224
» 166. Altarbräm från Norderön[3] 228
» 167. Dubbelväfnad från Resele[1] 229
» 168. Dubbelväfnad från Klöfsjö[3] 229
» 169. Del af kors på mässhake från Junsele[2] 230
» 170. Mässhake från Tuna, Medelpad. Detalj[2] 232
» 171. Mässhake från Torp[2] 233
» 172. Mässhake från Bräcke[15] 234
» 173. Mässhake från Mo[3] 235
» 174. Mässhake från Ramsele[2] 236
» 175. Mässhake från Ljusdal[3] 237
» 176. Mässhake från Aspås. Detalj[3] 238
» 177. Mässhake från Delsbo[3] 239
» 178. Mässhake från Hedesunda. Detalj[2] 240
» 179. Mässhake från Borgsjö[2] 241
» 180. Skogstapeten 242
» 181. Antependium från Piteå[1] 245
» 182. Antependium från Njurunda. Detalj[2] 246
» 183. Mässhakebroderi från Hög[3] 250
» 184. Mässhakebroderi från Mo[3] 251
» 185. Mässhakebroderi från Torp[2] 252
» 186. Mässhakebroderi från Sollefteå[2] 253
» 187. Mässhakebroderi från Junsele[2] 254
» 188. Broderi från mässhake, förr på korkåpa. Sättna[2] 255
» 189. Mässhakebroderi från Boteå[1] 256
» 190. Mässhakebroderi från Klöfsjö[13] 257
» 191. Mässhake, förr Dalmatica från Ängersjö[3] 258
» 192. Tryckt duk från Norderön[13] 259
» 193. Bokdyna af skinn från Alfta[3] 261
» 194. Relikskrin af Limoges-emalj från Trönö kyrka[3] 262
» 195. Relikskrin af Limoges-emalj från Ullångers kyrka[1] 263
» 196. Emaljplatta från Tuna, Medelpad[2] 264
» 197. Relikskrin i Frösö kyrka[2] 264
» 198. Relikskrin i Härnösands museum[2] 265
» 199. Relikskrin från Ilsbo kyrka[3] 265
» 200. Kalk från Helgums kyrka[1] 267
» 201. Kalk från Junsele kyrka[1] 267
» 202. Monstrans. Bollnäs[14] 268
» 203. Patén. Vexbo[3] 268
» 204. Kors af förgylld koppar. Nordingrå[1] 269
» 205. Lykta från 1400-talets slut. Hudiksvalls museum 270
» 206. Kors från Alfta 270

Vivi Högbom pinx. Justus Cederquist, Sthlm repr.

INTERIÖR AF YTTERLÄNNÄS GAMLA KYRKA

Inledning.

Konsthistorisk forskning i Norrland.

Ehuruväl den egentliga konsthistorien bland vetenskaperna är en af de yngsta i vårt land, har dock fornforskningen äfven på detta område gamla anor hos oss. Mången »ransakan» om antikviteterna företagen af de nitiska forskarna på 16- och 1700-talen ha vi att tacka för stora delar af den kunskap vi äga om numera försvunna monument. Storhetstidens antikvariska forskarebragder, burna af namn sådana som ELIAS BRENNER, HADORPH eller PERINGSKIÖLD, nådde väl i allmänhet icke med sitt arbete ut till det område, hvars konst och antikviteter äro föremålet för denna undersökning, nämligen de norrländska landskapen. Det följande århundradet har i stället att uppvisa ett aktningsvärdt arbete af en till större delen inom Norrland inhemsk forskning.

Det äldsta vittnesbörd, i bild, man skulle kunna framdraga om de norrländska kyrkorna, är OLAUS MAGNUS *Carta Marina* med dess små bilder eller rättare tecken för kyrkorna. Af dessa kyrkteckens skiftande utseende att döma förefaller det visserligen, som om OLAUS MAGNUS åtminstone här och där tänkt sig att ge en viss afbildning af kyrkan, men bildernas brist på öfverensstämmelse med verkligheten, i de fall då man kan kontrollera den, talar å andra sidan emot ett sådant antagande. I hvarje fall lämnar *Carta Marina* intet användbart bidrag till kännedomen om de norrländska kyrkornas arkitektur. Sina kunskaper om Norrland hade OLAUS MAGNUS samlat under sin stora resa 1518 och 1519, företagen, som han själf anger, hufvudsakligen i egenskap af ombud för den vid denna tid till Sverige anlände aflatshandlaren Archimboldus. Resan anträddes till häst genom Hälsinglands skogar och vidare upp i Medelpad och genom Jämtland till Trondhjem och möjligen vidare omkring i Norge. Därifrån gick färden tillbaka genom Jämtland ned till kustlandet och sedan mot norr ända upp till Torneå och ett godt stycke upp i Tornedalen. Ett vittnesbörd om hans besök i en kyrka i Medelpad bör kanske här

omtalas. Genom en lycklig tillfällighet har i Stöde kyrka en räkenskapsbok från 1500-talets första årtionden blifvit bevarad (utg. af mig i Härnösands Museums årsbok 1918). Under året 1519 finnes i denna en anteckning bland utgifterna: Item 2 öre för afflass tafflan. Det kan knappast lida något tvifvel om att icke denna aflatstafla varit en af dem, som OLAUS MAGNUS för Archimboldi räkning sålt under sin norrländska resa. Han bör alltså ha passerat Stöde eller åtminstone i närheten däraf, hvilket kan ha skett på resan till eller från Norge, då Stöde ligger i Ljungans ådal, genom hvilken en jämförelsevis användbar väg ledde upp till Jämtland.

De första undersökningar rörande de norrländska antikviteterna, som få någon betydelse för vår kännedom om konsten i Norrland, är den resa, som i juni månad år 1600 anträddes af JOHANNES THOMAE BUREUS (f. 1568, † 1652), den mångsidige man, som inleder vår fornforsknings första blomstringstid. De anteckningar vi äga från hans genom hela Norrland ända upp till Öfver-Torneå utsträckta resa bilda en ytterligt värdefull källa för studiet af dessa landsdelars äldre förhållanden. Han var en liflig forskare med vaket öga för många skiftande saker. Runstenar och andra antikviteter ritas af, permebref afskrifvas och sägner upptecknas. I hans anteckningar förekomma äfven afbildningar af grafstenar och kyrkor. Särskildt intresse har den bild han gifvit af Sköns kyrka i Medelpad och de anteckningar han gör om denna, då den af allt att döma varit en af de märkligaste i Norrland och BUREUS är en af de få källor, genom hvilka vi känna densamma. Hans intresse för Sköns kyrka var förestafvadt af de genealogiska omsorger han ägnade en grafsten därstädes, till hvilken han anknöt sägnerna om Fale Bure, genom honom först införda i historien. Visserligen ha BUREUS kombinationer för länge sedan vederlagts och såsom fria fantasier afförts ur historien, och grafstenen uppvisats tillhöra en person vid namn Fardiaekn Unge (af BYGDÉN), men å andra sidan är det, som BYGDÉN ådagalagt, klart, att man gjort orätt i att anse Bureus skyldig till uppsåtligt bedrägeri vid sammanställandet af historien om Fale Bure. Han har visserligen gått fram som en okritisk historieforskare — ett barn af sin tid — men han har med all säkerhet handlat i god tro.

Till storhetstidens fornforskning hör äfven en resa, som JOHAN HADORPH företog i Gästrikland från den 2 till den 19 september 1690 i sällskap med ritaren ULF CHRISTOFERSON. Resultatet af denna resa blef bl. a. sex enkla kyrkoafbildningar i ritarens bok, numera förvarad i Kungl. Biblioteket under signum Fl 7 b.

Det obestridt främsta rummet bland alla äldre Norrlandsforskare intager emellertid OLOF JOH. BROMAN, *Glysisvallurs* berömde författare, därtill kanske det starkaste namnet inom vårt 1700-tals rika kulturhistoriska litteratur. Hans stora arbete bildar en verklig grufva för våra dagars kulturhistoriska forskning på alla områden, som näppeligen torde kunna öfverskattas. Rörande den kyrkliga konsten ger han dels en systematisk öfversikt af ämnet, dels en detaljerad redogörelse med bild för hvarje kyrka inom hans område (Hälsingland). Den kunskap han här meddelar oss blir särskildt värdefull därigenom att den rör ett nu till stora delar försvunnet material, som vi utan hans hjälp icke skulle kunna komma åt. Hälsinglands kulturhistoria är genom BROMANS verk lyckligare lottad än de flesta svenska landskapens, och äfven i dess konsthistoria är det därigenom lättare att inträngа.

OLOF BROMAN var född i Hälsingland 1676, dit han efter studier i Uppsala återvände. Han var alltjämt bosatt i Hudiksvall först som rektor för trivialskolan, sedermera som kyrkoherde och prost till sin död 1750. Men hans intressen voro ingalunda inskränkta till undervisningen och kyrkan. Inom hans provins var öfver hufvud taget intet honom främmande. Lika lifligt intresserad för jordbruk och näringslif som ortnamn, kultur och seder var han tillika under en lång följd af år sin landsdels ende läkare. Denna mångsidighet röjer sig också i hans skrifter, som ge en allsidig skildring af Hälsinglands natur och kultur. Efter hans död ha dessa hamnat i Gästrike-Hälsinge Nations bibliotek i Uppsala och utgöra elfva band, omfattande fyrtioen skrifter. De för oss närmast intressanta delarna återfinnas i andra flocken af *Glysisvallur*. Gästrike-Hälsinge Nation började år 1911 utgifvandet af denna bok, hvilket dock ännu icke slutförts.

Den kulturhistoriska forskningen i Hälsingland har emellertid att uppvisa ytterligare ett par namn från detta århundrade. Prosten i Forssa och Hög NILS WETTERSTEN efterlämnade vid sin död (1759) en handskrift, innehållande en kulturhistoriskt mycket gifvande beskrifning öfver de båda socknar, hvilkas herde han varit. Ett relativt stort utrymme har här tillmätts kyrkorna. Arbetet befordrades till trycket först år 1901 (genom HERMAN PALMGREN).

År 1764 utgaf BROMANS gamle antagonist, prosten i Delsbo KNUT NILSSON LENAEUS, sin *Delsboa illustrata eller Delsbo socken i norra Helsingland ljusliga beskrefven.* Äfven LENAEUS sysselsätter sig med kyrkan

och dess inventarier, ehuru hans bok väl har större betydelse på grund af sin skildring af seder och bruk inom församlingen.

Assessorn i antikvitetsarkivet NILS REINHOLD BROCMAN gjorde 1763 en resa till Hälsingland och vissa delar af Medelpad. Hans berättelse däröfver jämte tillhörande afritningar af den medföljande tecknaren OLOF REHN äger för oss det största värde genom att de behandla flera intressanta, nu försvunna kyrkliga inventarier.

En annan förträfflig, för sin tid typisk historisk-ekonomisk sockenbeskrifning äga vi i det af komministern i Stöde i Medelpad MAGNUS NORDENSTRÖM år 1763 började *Utkast till Beskrifning öfwer Stöde Socken.* Den här ingående utförliga berättelsen öfver socknens gamla, under NORDENSTRÖMS tid rifna kyrka och den, som uppfördes i dess ställe, ger oss alla önskliga underrättelser om dessa byggnader. Arbetet är för första gången tryckt af JOHAN NORDLANDER i Norrländska Samlingar II, Stockholm 1894.

En af de flitigaste topografiska författarna under 1700-talet var ABRAHAM ABRAHAMSSON HÜLPHERS. År 1758 företog han en vidsträckt resa genom Norrland, hvilken gaf uppslaget till de beskrifningar öfver de norrländska landskapen och städerna han utgaf 1771—1797. Här får hvarje socken sin beskrifning och hvarje kyrka omtalas mer eller mindre utförligt. Beskrifningarna äro emellertid sådana, att man mycket sällan får någon klar uppfattning om det väsentliga hos kyrkan, planen. De kunna dock på enstaka punkter komplettera de uppgifter vi äga från annat håll. Rörande inventarierna är HÜLPHERS nästan mer gifvande, då han ofta omtalar nu förkomna medeltida föremål. HÜLPHERS' samlingar voro på sin tid mycket betydande arbeten och äro nu af stort värde för kännedomen om Norrlands kultur i allmänhet.

Inom den äldre litteratur, som berör de norrländska antikviteterna, intaga *dissertationerna*, de akademiska disputationsafhandlingarna en särskild plats.[1] För kyrkorna ge de väl endast spridda notiser utöfver det vi veta genom andra källor. Men då somliga, såsom GENBERGS, under ASP och GRÖNVALL 1734 och 1737 förda dissertationer om Medelpad, upptaga kyrka för kyrka till behandling, böra de dock omnämnas. Ett af våra bästa topografiska arbeten hör ock hit, nämligen den af SVEN BAELTER 1735 började och sedan af flera studenter fortsatta disputationsserien *De Helsingia,* hvars sista del utkom först 1772. På grund af sitt allmänna topografiska och kulturhistoriska intresse kunde flera af dessa disserta-

[1] ANNERSTEDT: Uppsala Universitets Historia. Del III, 2, sid. 360 ff.

tioner förtjäna att öfversättas till svenska och på nytt utges, och på så sätt bli tillgängliga äfven för andra än vetenskapsmännen.

En betydande afbildningsserie äro de i Antikvarisk-topografiska arkivet befintliga teckningar af kyrkor i Jämtland, Ångermanland och Västerbotten, som tillika med diverse anteckningar utförts genom den flitige prästmannen och samlaren NILS JOHAN EKDAHL (f. 1799, † 1870) under resor åren 1827—31. Något värde i och för sig själfva på grund af konstnärligt utförande äga dessa icke, men de ge oss ofta goda underrättelser om nu rifna byggnader.

Af viss betydelse för rekonstruerandet af försvunna kyrkor kunna stundom äfven de omkring 1800-talets midt utförda, i landtmäteriarkivet befintliga sockenbeskrifningarna vara. Några af dessa äro tryckta dels i den norrländska ortspressen, dels såsom t. ex. den ur vår synpunkt viktiga af C. G. COLLEEN författade beskrifningen öfver Styrnäs socken i Ångermanland, i skriftserien Norrland (n:r 12, Stockholm 1909).

Samtliga hittills berörda arbeten eller samlingar ha helt och hållet eller till större delen behandlat själfva kyrkobyggnaderna, arkitekturen. De ha sitt egentliga värde för kännedomen om numera försvunna byggnader.

Med afseende på kunskapen om kyrkornas inventarier, de lösa konstföremålen ha dels museerna, dels de trenne norrländska *utställningar af äldre kyrklig konst,* som hållits i Östersund 1911, i Härnösand 1912 och i Hudiksvall 1913, haft den största betydelse.

Ett bland vårt lands innehållsrikaste medeltidsmuseer är den samling skulptur, målning, textil och dopfuntar, som förvaras i Enångers gamla kyrka i Hälsingland. Tillkommen på initiativ af sedermera biskopen LARS LANDGREN år 1859, består den af medeltida konstföremål samlade från kyrkorna i Hälsingland. Då våra kyrkliga konstskatter efter denna tid undergått den svåraste förstörelsen, tillkom *Enångers museum* just i rätta ögonblicket för att kunna rädda dem. Säkerligen är det på grund häraf Hälsingland för oss förefaller som ett af våra rikaste medeltida konstländer. Samlingen i Enånger är förtecknad i en 1890 af J. A. WISTRÖM utgifven katalog.

Utställningen i Östersund 1911 förde i dagen en stor mängd kyrklig konst, till större delen dock härstammande från nyare tiden. Några mycket anmärkningsvärda medeltida föremål upptäcktes äfven. Här må blott nämnas tapeten från Öfver-Hogdal. Katalogen, utarbetad af G. KARLIN och E. FESTIN, var rikligt illustrerad, men opraktiskt nog uppställd efter

geografisk indelningsgrund. En del af utställninsföremålen ha stannat dels i *Östersunds museum* (i biblioteket), dels i *museet å Frösön* (f. d. biblioteksbyggnad).

Den serie medeltida föremål, bestående af skulpturverk, dopfuntar, textil m. m., som visades å utställningen i Härnösand 1912, utgjorde praktiskt taget Medelpads och Ångermanlands hela bestånd af kyrksaker från medeltiden. Bland de förnämsta kunna nämnas St. Mikael från Hafverö och dopfunten från Alnö. Äfven några föremål från trakter utanför utställningsområdet hade lånats in till Härnösand. Särskildt må här påpekas madonnan från Öfvertorneå, hvars framsida utgöres af uppfällbara dörrar, hvilken genom Härnösandsutställningen först blef känd. Katalogen (författad af HENRIK CORNELL och ERIK VENNBERG, Sundsvall 1912) och framför allt den serie Studier öfver utställningsföremålen, som senare utgafs (Sthlm 1915), ge en föreställning om dessa landskaps äldre bildkonst och konsthandtverk. En stor del af utställningsgodset har efter utställningen af församlingarna deponerats i *Härnösands museum* (medeltidsskulptur, textil samt snickarealster från nyare tid).

Utställningen i Hudiksvall 1913 rörde sig till större delen med ett material, som för fackmän var kändt från *Enångers museum*, hvarifrån det lånats. Trots detta kunde anordnarna af utställningen glädja sig åt att ha framfört flera betydande nya fynd. Den märkliga tapeten från Skog, funnen vid förinventeringarna till utställningen, är ju numera välkänd. För öfrigt gaf utställningen en god öfverblick af Hälsingeskulptören Haaken Gullesons verk (1500-talets början). Utställningens omsorgsfullt uppgjorda katalog är författad och utgifven af ERIK SALVÉN.

För kännedomen om de lösa konstföremålen har sålunda genom de kyrkliga utställningarna ett mycket afsevärdt modernt arbete utförts. Med afseende på arkitekturen äro visserligen ofvan nämnda samlingar och skrifter en oskattbar källa. Modernt forskningsarbete har dock på detta område helt och hållet saknats. Detsamma gäller de lösa konstföremålen inom de landskap, som ej berörts av de kyrkliga utställningarna (särskildt Västerbotten).

För att komplettera det material, som genom nu nämnda arbeten och utställningar förelegat, och för att kunna utvidga detta till en åsyftad samlad öfversikt af medeltidens kyrkliga konst i Norrland, har det varit nödvändigt att besöka de flesta kyrkorna samt framför allt att genomgå kyrkornas egna arkiv, ett ofta föga gifvande arbete, som dock på några punkter möjliggjort rekonstruerandet af relativt betydande händelser och

förhållanden inom områdets medeltida konsthistoria. Helt visst äro kyrkoarkiven den förnämsta och pålitligaste källan för kännedomen om de gamla byggnaderna och deras lösa ägodelar. Det har därför också varit nödvändigt att för denna bok genomforska praktiskt taget så godt som alla kyrkoarkiv i Norrland.

Rörande det för studier och reproduktion nödiga afbildningsmaterialet ha fotografier af lösa föremål tack vare utställningarna funnits i tämligen stort antal. Inom arkitekturen har endast Västernorrlands län, hvars kyrkor fotograferades i samband med utställningen i Härnösand, någorlunda fullständigt varit representeradt i någon afbildningssamling. Bilder af enstaka byggnader finnas dock ofta såväl i *Antikvarisk-topografiska arkivet* som i *Kungl. Byggnadsstyrelsens arkiv,* af lösa föremål i dessa samlingar och i *Nordiska Museet.*

Litteratur.

K. Ahlenius, Olaus Magnus och hans framställning af Nordens geografi. Akad. afh. Uppsala 1895. Jämför äfven inledningen till A. G. Högbom, Norrland. Uppsala 1906.

L. Bygdén, Om Ursprunget till den historiska mythen om Fale Bure. Samlaren 1890.

G. Klemming, Anteckningar om och af J. T. Bureus. Samlaren 1883—84.

Johan Hadorphs Resor, Afritningar af Kyrkor och Kyrkovapen i Uppland utgifna af Erik Vennberg. Arkiv för Svensk Konst- och Kulturhistoria. Vol. I, 1 och 2. Stockholm 1917.

Knut Barr, Olof Broman. Vår förste romanförfattare. Samlaren 1897.

K. Hægermarck, Helsingeboken. Uppsala 1900.

Ol: Joh: Bromans Glysisvallur, utgifven af Gestrike-Helsinge nation i Uppsala. Uppsala 1911.

Nils Wettersten, Forssa och Högs ålder och wärde (1750-talet). Stockholm 1901.

K. Lenaeus, Delsboa illustrata. 1764.

Magnus Nordenström, Utkast till Beskrifning öfwer Stöde Socken. I Joh. Nordlander, Norrländska samlingar II. Stockholm 1894.

Abraham Abrahamsson Hülphers, Samlingar till en Beskrifning öfwer Norrland. Westerås 1771—1797.

C. Annerstedt, Uppsala Universitets Historia. Del III, 2, sid. 360 ff.

C. G. Colleen, Beskrifning öfver Styrnäs socken i Ångermanland. I skriftserien Norrland n:r 12. Stockholm 1909.

J. A. Wiström, Beskrifvande Katalog öfver Fornminnen i Enångers Gamla Kyrka. Stockholm 1890.

Utställning af Äldre Kyrkliga Föremål från Jämtland och Härjedalen, Östersund 1911. Katalog (af G. Karlin och E. Festin). Östersund 1911.

Utställning af Äldre Kyrklig Konst. Hernösand 1912. Katalog (af Henrik Cornell och Erik Vennberg). Sundsvall 1912.

Utställningen af Äldre Kyrklig Konst i Hernösand 1912. Studier utgifna af Utställningens Bestyrelse H. Cornell, Th. Hellman, J. Roosval genom den sistnämnde. Stockholm 1914.

Utställning af Äldre Kyrklig Konst. Hudiksvall 1913. Katalog utgifven af Erik Salvén. Hudiksvall 1913.

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

INTERIÖR AF NEDERLULEÅ KYRKA.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Fig. 1. Skogs kyrka, Ångermanland, från norr.

FÖRSTA KAPITLET.

Öfversikt af arkitekturen.

Då man vill studera konstens historia i ett område sådant som Norrland, väntar man sig knappast att där möta annat än spridda och sekundära företeelser. Vår hittillsvarande kännedom om förhållandena i Sverige i allmänhet styrka äfven en sådan förmodan. Konsten i vårt land har ju, särskildt under medeltiden, ofta bestått af importvaror komna från olika håll och utan inre samband med hvarandra. I särskildt hög grad gäller detta naturligtvis Norrland, hvars aflägsna läge och glesa bygder icke tyckas vara jordmånen för en självständigt växande konst. Ett desto mer lysande undantag är det därför att just i den kristna konstens begynnelse finna en kraftig arkitekturblomstring öfver en stor del af området, en enhetlig utveckling, som visserligen hör samman med hvad som på byggnadskonstens område händer och sker nere i Uppland, men som mången gång uppträder med självständiga och för sitt land anpassade former. Äfven om dessa naturligtvis följt med det kyrkliga framträngandet mot norr, kunna dock de genom tydlig anpassning efter Norrlands förhål-

landen uppkomna varianterna af den uppsvenska byggnadskonsten göra skäl för namnet norrländska former. Det utmärkande draget för denna tidiga arkitekturblomstring i Norrland är tornet, användt på olika sätt. Det ensamma, fristående tornet, den s. k. kastalen, är en älsklingsform, senare förekommande på flera håll i Sverige, särskildt på Gottland. Sitt äldsta hemland har det dock i Norrland. Inom arkitekturen slår en ny blomstring ut under medeltidens sista århundrade. Det gäller nu utvidgning och tillbyggnad af äldre kyrkor samt framför allt hvalfslagning. Det är stjärnhvalfvens tid. En rikedom af former uppstår, hvars talrikast bevarade representanter finnas i Ådalen. En annan enhetlig utveckling inom den norrländska konsten skola vi möta på skulpturens område men först vid medeltidens slut. Med anknytningspunkter till äldre och modernare förebilder uppstår då i Hälsingland en skola, som i sitt frodiga skapande knappast förr haft sitt motstycke i vårt land. Det är icke fråga om någon kvalitetskonst, men skolan står äfven i detta afseende fullt i jämnhöjd med hvad som vid denna tid i allmänhet kunde åstadkommas inom landet. I allmänhet betecknas den utgående medeltiden af ett skiftande och händelserikt lif på olika områden. Produktiviteten inom bildkonsten har väl aldrig hvarken förr eller senare varit så stor som då. Den stora norrländska skolan har sitt största intresse däri, att den genom sin geografiska utbredning och märkliga produktivitet är den mest typiska representanten för tidens blomstrande målare- och bildsnidareatelierer. Men utom dessa mera anmärkningsvärda skolor förekomma andra, företrädda af ett mindre rikt bevaradt oeuvre och därigenom svårare att rättvist bedöma. Vissa af dem äro kvalitativt högtstående, men kända blott genom ett fåtal verk. De förefalla dock att kunna anses som nordsvenska, emedan deras frändskap till omgifvande provinsers och länders konst icke är så stor, att den tillåter deras inordnande i någon annan skola. Detta är förhållandet med en del af den från 1200-talet stammande skulpturen.

De importerade konstverken, hvaribland flera äro att räkna till vårt lands märkligaste saker såsom den franska St. Mikaelsbilden från Hafverö eller det stora, från Tyskland komna altarskåpet från Bollnäs, äro värda vårt studium på grund af sin konstnärligt högre kvalitet men äfven som representanter för den konst, som vid olika tillfällen verkat lifgifvande och inspirerande på den svenska. De flesta kvalitetssaker inom figurskulpturen äro importerade; under äldre tid från Frankrike och Tyskland, senare från Tyskland och Nederländerna.

Den norrländska konsten består således dels af importerade föremål,

framför allt figurskulptur, dels af den produktion, som trifts inom landet. Denna inhemska produktion står alltid i samhörighet med strömningarna inom det öfriga Sverige, i synnerhet Uppland och därigenom äfven med utlandet. Någon gång komma väl också impulser på en västlig väg direkt eller indirekt från Norge och därigenom stundom från England.

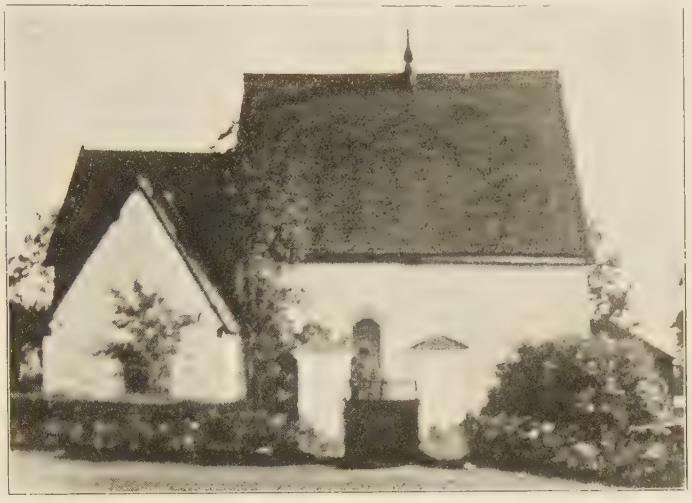

Fig. 2. Alnö kyrka, Medelpad, från norr, 1908.
(Före takets omläggande.)

Kyrkobyggnaden och dess delar. Fast inredning.

När den kyrkliga arkitekturen med kristendomen inträngер i Sverige, har den redan bakom sig en mycket lång utveckling, som blir bestämmande för de former den tar äfven hos oss.

Den kristna kyrkobyggnadens schema, sådant det med vissa variationer kan sägas fortlefva ännu i dag, föreligger fastställdt redan på ett mycket tidigt stadium i kristendomens historia. Vi känna de s. k. basilikorna redan från och med 300-talet, ehuru deras ursprung, trots mångahanda förklaringsförsök, ännu är höljdt i dunkel. Ett förhöjdt midtskepp med högt sidoljus är det egentligen utmärkande för hvad vi nu mena med en basilika. Den kristna basilikan hade väl äfven denna egenskap och bestod för öfrigt af en långsträckt rektangel med halfcirkelformig absid i ena kortändén. Basilikan utvecklas så småningom, bl. a. på grund af anpassning till gudstjänstens fordringar, till den romanska katedralen och får då tvärskepp och särskildt kor samt torn m. m. I senare delen af

den s. k. romanska tiden är det, som den kristna arkitekturen inträngер i Sverige. Vi finna då i södra delen af vårt land den stora domkyrkan i Lund i sitt äldsta skick, byggd af mästare, som inkommit till oss från Lombardiet. Plantypen var här skepp, kor med absid, transept, intet torn. För öfrigt utmärkes den lombardiska arkitekturen äfven i Sverige af sin välkända, rikliga, ofta fantastiska reliefornering. Ett antal kyrkor i Skåne ansluta sig på det närmaste till Lunds domkyrka. Till södra Sverige har den kyrkliga arkitekturen sålunda inträngt söderifrån.

Men den inkom äfven på andra vägar. I Västergötland och Uppsverige ha vi att göra med västliga förbindelser. Det är till större delen från England, som byggnadsformerna här ha hämtats. Så t. ex. Sigtunakyrkorna och Gamla Uppsala domkyrka. Den nordliga gruppen skiljer sig från den södra genom sin kärfva enkelhet och utmärkes ju för öfrigt af det kraftiga centraltornet.

Lunds domkyrka å ena sidan och Sigtunakyrkorna å den andra ge de båda byggnadstyper, som äro de hufvudsakliga utgångspunkterna för vår kyrkliga arkitektur.

Det är tydligt, att de normer, som gällde för byggandet af stora katedraler, måste åtskilligt modifieras, när det blef fråga om enkla landskyrkor. Sidoskepp och tvärskepp äro byggnadslemmar, som lätt bortfalla. Den basilikala typen bortelimineras härigenom, hvad de mindre kyrkorna beträffar. Torn förekommer endast hos de mera betydande. Det särskilda koret behålles däremot.

Den svenska landskyrkans plan består således i begynnelsen af långhus samt kor med absid (fig. 36). Utvecklingen går närmast mot förenkling. Det första steget är uteslutandet af absiden och måste betraktas hufvudsakligen som en följd af det inflytande cistercienserna fått öfver den svenska byggnadskonsten (fig. 37). Deras arkitektur utmärker sig just för rakslutna kor. Därnäst ersättes det särskilda koret af en förlängning af långhuset. Men i stället tillkomma andra utbyggnader, vapenhuset och sakristian, som under medeltidens senare del bli regel. Denna sista typ håller sig medeltiden ut (fig. 40). De gotiska katedralernas ofta polygonala korafslutning efterbildas sällan i landskyrkorna.

Den förstnämnda typen, absidkyrkan, tillhör 1100-talet, typen med rakslutet, särskildt kor är vanligast under 1200-talet och fortlefver sedan, den enkelt rektangulära typen finnes på 1200-talet, men är särskildt utmärkande för den senare medeltiden.

Fig. 3. Alnö kyrka. Interiör mot öster.

Som exempel på dessa tre hufvudtyper kunna här anföras Hackås, absidkyrka, (fig. 36), Alnö, med särskildt, rakslutet kor, (fig. 2 och 3) samt Skog, enkel rektangel, (fig. 1).

Som vi se, bestod landskyrkan redan vid sitt första uppträdande på svensk botten af vissa bestämda byggnadsdelar, som småningom förändras, och till hvilka efter hand nya läggas.

Koret, den östligaste delen af kyrkan, var det egentliga gudstjänstrummet, prästernas rum, med det förnämsta altaret. Koret var skildt från den öfriga kyrkan genom en mur med tämligen liten bågöppning (den s. k. triumfbågen), som var spärrad nedtill af ett korskrank, d. v. s. ett högt staket med grindar, därofvanför af ett triumfkrucifix (fig. 3), ofta flankeradt af de sörjande Johannes och Maria. Öfver korskranket kunde stundom andra skulpturverk än den korsfäste vara anbragta. I Bjuråker (Hälsingland) omtalas sålunda i början på 1700-talet, att »ofwan på Skranket in emot norra sidone sitter Riddaren S. Jöran på hästen».[1] Stundom hängdes här äfven förhängen.[2] Korskranket som skiljande mellan långhus och kor lefde kvar ända till 1700-talets första årtionden, då det ersattes af pyramiderna samt ett lågt krön af genombrutet bladverk på de främsta bänkarnas skärmar.[3] Grindar till ett medeltida korskrank finnas i Neder-Kalix kyrka (fig. 5).

Fig. 4. Norderöns kyrka, Jämtland, från söder.

Utom i absiden eller vid östväggen kunde altaren finnas på flera andra ställen både i koret och i kyrkan för öfrigt. I Brunflo (Jämtland), en kyrka med transept, veta vi t. ex., att utom hufvudaltaret fanns i den södra korsarmens sydöstra hörn ett altare helgadt åt riddaren St. Göran.[4]

I koret försiggick mässan, hvars hufvudinnehåll var transsubstansiationsundret, hvarvid oblaten förvandlades till Kristi lekamen och blod.

[1] Broman cap. XVI a.

[2] Fett, Norges Kirker i Middelalderen, s. 40.

[3] Broman omtalar sådana ombyten i nästan alla kyrkor i Hälsingland mellan 1710 och 1720.

[4] Kyrkans arkiv.

Förvandlingsmomentet märkerades af en liten klockas ljud. Dessa mässklockor eller primklockor finnas bevarade på enstaka ställen. Ännu på 1700-talet omtalas de i de flesta kyrkor i Norrland. Stundom voro de fästa tätt under taket med en nedhängande klocksträng. Ofta hade väl prästen själfva klockan i handen. På många gamla kyrkoafbildningar se vi huru små klockor voro fästade ofvanpå korets yttertak. Tydligen äro de mässklockor. På tapeten från Skog synes en klocka på taket af kyrkan, väl en mässklocka, då stora klockor synas i stapeln (se afd. Textilier).

Långhuset var till storleken kyrkans hufvuddel, församlingens rum. Där kunde mässan åhöras eller den under medeltiden vanliga predikan. Predikstolar voro ofta anordnade i korskranket eller i form af i muren infällda burspråk. Någon bevarad medeltida predikstol känna vi väl ej i Norrland, men en sådan af den i muren infällda typen har funnits i Neder-Luleå kyrka.[1]

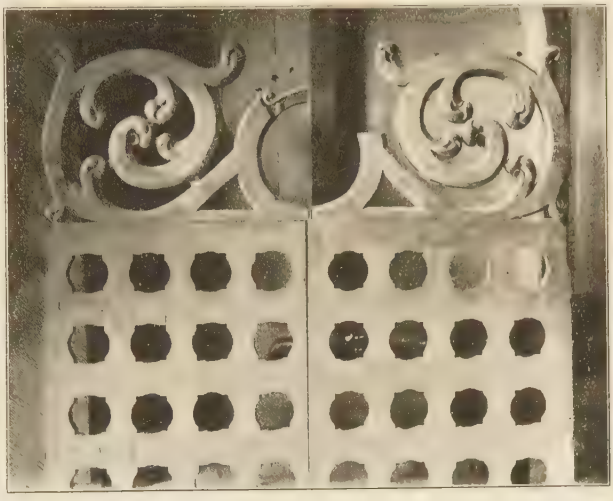

Fig. 5. Grindar till ett korskrank. Neder-Kalix kyrka.

Torn förekomma under medeltiden endast vid de större landskyrkorna. Ehuru de flesta norrländska medeltidskyrkor lika som i landet i allmänhet voro tornlösa, måste tornet dock betraktas såsom en särskildt för den äldre medeltidsarkitekturen i Norrland utmärkande species.

I Uppland äro centraltorn och östtorn den äldsta formen; ensamma västtorn uppträda något senare. I Norrland finna vi under den första perioden (se nedan) en mycket varierande placering af tornen. Dels ha vi centraltorn såsom Söderala och Brunflo, dels är det fristående torn (Harmånger, Sunne, Brunflo) invid kyrkan. Några kyrkor uppträda med en utrustning af tvänne torn, ett i öster och ett i väster (Norrala, Styrnäs). Under senare medeltid dominerar det ensamma västtornet här lik-

[1] Kyrkans arkiv. Jfr den bevarade predikstolen i Munktorp i Västmanland. HILDEBRAND, Sveriges Medeltid III, sid. 311.

som på andra ställen. Som exempel kan nämnas det stora ornerade tegeltornet i Bollnäs (fig. 44). Äfven den senare medeltiden har att uppvisa ett fristående torn: Piteå.

Tornen inrymde klockorna, hvilkas historia sträcker sig tillbaka till de äldsta kristna kyrkornas tid och sålunda införts till Sverige med den kristna arkitekturen. Men de fasta tornen voro äfven utmärkt lämpade att tjänstgöra som fästningar, till hvilket ändamål de urkundligen äfven användts. Särskildt för de äldre tornen var försvarshänsyn säkerligen en viktig faktor äfven vid deras uppförande. Hälsing-Tuna kyrkas torn, som i sin öfre våning har ett grästenshvalf fordrande en datering till den äldsta perioden, bär tydliga spår af att ha varit kreneleradt. Således en form af ursprungligen militär betydelse.

Medeltida klockor förekomma rätt ofta i våra gamla kyrkor. Särskildt äro de talrika i Uppland. I de norrländska kyrkorna finnes en sådan, bl. a. i Vibyggerå. Bjärtrå klocka har upptill en inskrift i minuskler: A. D. MDVI completum est hoc opus ad laudem nostræ piæ virginis Marie (= År 1506 är detta verk fullbordadt till vår fromma jungfru Marias ära). Medeltida klockor omtalas äfven i Valbo och Hög.

Vapenhuset blef brukligt först under medeltidens senare hälft. Det tillbyggdes framför kyrkans hufvudingång, vanligen långhusets södra portal. Dess uppgift var att tjäna som förhall. Men stundom inneslöt det äfven ett altare, uppställdt mot östra väggen. På en del ställen har man velat förklara vapenhusaltaret såsom tillhörande något gille. Sakristian var förvaringsrummet för de för gudstjänstens firande behöfliga kärlen, kyrkans skrud och andra dyrbara föremål. Här funnos skåp, antingen infällda i väggen eller fristående, bänkar, bord och stolar. Ett i väggen infälldt skåp har Öfverlännäs kyrkas sakristia (Ångermanland). Andra förvaringsskåp känna vi i Torsåker (Gästrikland), Bodsjö (Jämtland) och Edsele (Ångermanland) kyrkor.[1] En karmstol af medeltida typ är bevarad i Torp (Medelpad). I sakristian fanns stundom ett altare.

Transept är en hos landskyrkorna ovanlig företeelse, som i Norrland endast förekommer hos ett par mera betydande kyrkor (Söderala och Brunflo). Dessa tillhöra den äldsta byggnadsgruppen, hvilken så vidt möjligt håller fast vid katedralernas förebilder.

Då församlingarna småningom tilltogo i storlek och större utrymme behöfdes i kyrkan, blefvo utvidgningar ofta nödvändiga. Sådana kunde ske genom tillbyggnader på mångahanda sätt. En förlängning af läng-

[1] Cornell i Fataburen 1916, sid. 81

huset västerut var det enklaste och vanligaste, men många andra lösningar gåfvos. I Hälsingland tyckes det ha varit vanligt att på långhusets södra sida ett stycke öster om vapenhuset tillfoga en utbyggnad, den i allmänhet s. k. lillkyrkan med särskild ingång på västra sidan. Lillkyrkan tog sig närmast ut som den södra armen af ett transept, ehuru den var föga större än vapenhuset. Sådana utbyggnader funnos i Forssa, Delsbo, Järfsö, Bollnäs m. fl. kyrkor (på intet af dessa ställen bevarade). I Boteå (Ångermanland) är lillkyrkan sammanbyggd med vapenhuset, hvilket eljest icke tycks ha varit fallet.

Ytterligare ett slags utbyggnader känna vi emellertid, som förefalla att ha varit en egenhet för Hälsingland, nämligen det i äldre handlingar s. k. »skrifterummet», en utbyggnad på norra sidan af långhuset tämligen långt västerut och således belägen ungefär midt emot vapenhuset. Numera finnes väl icke något »skrifterum» bevaradt, men de anges och beskrifvas på flera ställen hos BROMAN. De ha funnits bl. a. i Alfta och Järfsö.

Ändamålet med dessa nordvästliga utbyggnader är tämligen osäkert. BROMAN stöder antagligen på någon tradition, då han kallar dem skrifterum, men man kan svårligen för tillfället bedöma dennas sanningsvärde.

Materialet i de norrländska kyrkorna är gråsten, kalksten eller tegel. De båda förstnämnda slagen användas hela medeltiden igenom, teglet först under dess senare hälft och hufvudsakligen fram emot dess slut. Gråstenen är det allmännast förekommande materialet. Kalkstenen är begränsad till Jämtland (t. ex. tornet i Brunflo), men förekommer dessutom här och där i ornamentala detaljer. I bågar och omfattningar har någon gång sandsten användts, men icke som hufvudsakligt byggnadsmaterial.

Principen för uppförandet af de 1—1,75 m. massiva murarna är i detta område som annorstädes skalmurar med fyllning af mindre stenar och grus. På samtliga ruiner kan detta iakttagas.

Under den äldre medeltiden sökte man att med det ojämna gråstensmurverket efterbilda huggna kvadrar. Fogarna rappades och i rappningen markerades regelbundna skenfogar. Sådan s. k. kvaderristning förekommer bl. a. i tornet i Brunflo. Under senare delen af medeltiden eftersträfvade man en liknande effekt genom en bred fogstrykning, som vi återfinna i Vibyggerå m. fl. kyrkor.

Fig. 6. Glasmålning från Bjuråkers kyrka, nu i Hudiksvalls museum.

Portaler och ljusöppningar.

Landskyrkornas fönster- och dörröppningar äro under romansk tid mycket enkla. Fönstren bestå af mycket små rundbågiga dageröppningar, som vidga sig utåt och inåt. I det hela går utvecklingen från smala och låga rundbågiga till något större rundbågiga. Därefter komma spetsbågiga af ungefär samma storlek som de sistnämnda och slutligen stora spetsbågiga fönster. Emellertid äro bevarade medeltida fönsteröppningar

en stor sällsynthet i Norrland. Vanligen ha de gått förlorade under 1700-talet, då man för att få mera ljus i kyrkan nästan öfverallt vidgade sina fönster. Ett litet romanskt fönster afsmalnande uppåt, med dageröppningen i murens yttre lif — en tydlig skottglugg — finnes i Brunflotornets bottenvåning. Det är kongruent med de små fönstren i S:t Olof i Sigtuna (fig. 25, 26). Fönsteröppningar från gotisk tid äro väl mindre sällsynta än från romansk men äfven de långt ifrån vanliga. Klockvåningen i tornet i Bollnäs med sina stora spetsbågiga fönster i den profilerade tegelomfattningen visar goda exempel (fig. 44).

Medeltida fönsterglas äro numera tämligen sällsynta i vårt land. I Hudiksvalls museum finnes en del af ett måladt glasfönster med framställning af ett krucifix (från Bjuråker, Hälsingland). Af figurstilen att döma kan det tillhöra 1300-talet (fig. 6).

Den romanska tidens portaler ha i allmänhet varit oornerade enkla rundbågar, ofta utan profilering. Ett litet fåtal ornerade portaler äro bevarade. De äro enkelt profilerade och försedda med små kolonnetter med skulpterade kapitäl. Materialet är kalksten. Sådana finnas i Hedesunda och Ofvansjö samt fragment af kolonner och kapitäl i Söderala (se afd. Dopfuntar). Portaler från senare medeltid, spetsbågiga och med profilerad tegelomfattning finnas på flera ställen (fig. 7). I Neder-Luleå ha vi exempel på enklare och rikare former.

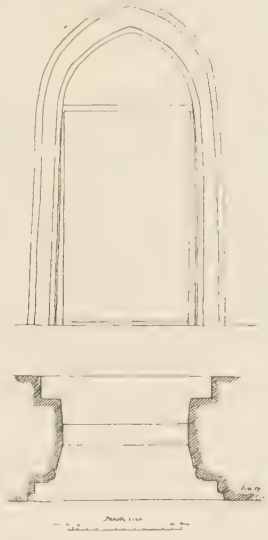

Fig. 7. Portal i Anundsjö kyrka, Ångermanland. Uppmätn. af Sven Häggbom 1916.

Här böra ock de enkla, ofta med ristning korsmärkta stenar omnämnas, som af äldre författare kallas »bröst». De tyckas i allmänhet ha varit anbragta omkring portaler, någon gång omkring fönster. De finnas bevarade i Hög (Hälsingland), där de nu markera platsen för en igenmurad portal, men omnämnas på 1700-talet på flera ställen, bl. a. vid ett fönster på Forssa gillestuga.

Själfva dörrarna till de medeltida kyrkorna voro stundom gjorda af sammannitade järnplåtar, men oftast af trä med smidda järnbeslag, ofta med figurer och ornament. Dessa dörrar äro mest kända i Väster- och Östergötland[1] men förekomma tämligen talrikt äfven i Uppland. I de

[1] Janse, Medeltidsminnen från Östergötland, sid. 8 ff., Stockholm 1907. Romdahl, Gammal Konst, sid. 72, Stockholm 1916.

norrländska provinserna finnas endast ett fåtal medeltida dörrar bevarade. En järnbeslagen dörr från Harmånger (nu i Enångers museum) samt en i Ytter-Lännäs (Ångermanland) (fig. 8) kunna nämnas. I Fässjö by i Ytterhogdal finnes en med medeltida järnbeslag ornerad dörr, som väl tillhört den kyrka, som tycks ha funnits på detta ställe.[1] I dörrarna voro ringar anbragta såsom handtag. I Forssa och Delsbo kyrkor äro tvänne märkliga dörringar bevarade. Särskildt Forssaringen har på grund af sin runinskrift vunnit en viss vetenskaplig ryktbarhet. Dess storlek (diam. 45 cm.) är äfven anmärkningsvärd. Inskriften innehåller ett stadgande om böter för öfverfall i kyrkan. I öfversättning lyder den enligt den senaste, af professor Wadstein lämnade tolkningen: En tvegill oxe och två öre till biskopen för första hugget, två oxar och fyra öre för andra hugget samt för tredje hugget fyra oxar och åtta öre till biskopen, och om han beter sig värre, äge (biskopen) städse hela (hans) egendom såsom bot härför; hvilket tillkommer prästerskapet enligt landslag, såsom tillförne blef tillkännagifvet och högtidligen stadfästadt. Men desse gåfvo besked om boten: Anund på Tåsta och Ofeg på Hjortsta, men Vibjörn ristade (inskriften).

Fig. 8. Dörren till Ytterlännäs gamla kyrka.
A. T. A.

Ringen i Delsbo är mindre (diam. 26,5 cm.). Dess inskrift lyder i öfversättning: Se må du på mig; ej må du få mig. Gunnar gjorde mig. Kyrkan äger mig. Salig Maria.[2] Forssaringen är väl den äldre af dessa båda. Den bör med säkerhet tillhöra 1100-talet, under det Delsboringen möjligen kan ha tillkommit ända fram på 1200-talet.

Innertak.

Kyrkornas täckning har varit skiftande under olika tider. Man eftersträfvade väl alltid såsom idealet att kunna öfverspänna dem med hvalf, hvilket dock ända till fram på 1400-talet torde varit undantag. Men då

[1] MODIN: Härjedalens ortnamn och Bygdesägner, afb. sid. 244.

[2] Ringarna visades som n:r 405 och 406 på utställningen i Hudiksvall 1913. Jfr SALVÉN: Utställningens katalog, sid. 133 f.

blir det desto vanligare. Nästan alla kyrkor, som ej förut ha hvalf, täckas nu med stolta stjärnhvalf af tegel, som utveckla sig till allt rikare former. Innan teglet slagit igenom, var hvalfslagningen en betydligt svårare konst. I de äldsta kyrkorna förekomma dock hvalf af gråsten, tunnhvalf samt krysshvalf utan ribbor, men de inskränka sig till de större kyrkorna och inom dessa till de viktigare delarna såsom kor och absid m. m. Gråstenshvalf förekomma i Uppland i Sigtunakyrkorna och till deras grupp hörande byggnader. I Söderala (Hälsingland) ha vi i koret, midtfyrkanten och transeptet hvalf af naturlig sten under det långhuset under den äldre medeltiden troligen haft öppen takstol och i hvarje fall först mot slutet af 1400-talet fått sina nuvarande stjärnhvalf af tegel. Ett annat

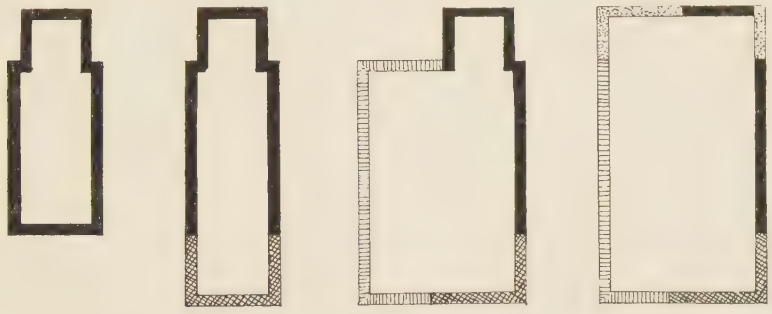

Fig. 9. Schematisk bild af Njurunda gamla kyrkas utveckling.

exempel på dessa ålderdomliga gråstenshvalf ha vi i ett tunnhvalf i öfversta våningen af Hälsing-Tuna kyrkas torn.

Under 1400-talet, särdeles under dess senare del, och fram på 1500-talet blomstrar hvalfslagningskonsten i Norrland. Alla kyrkor förses med stjärnhvalf; de rikast utformade öfver koret, de enklare öfver kyrkans västligare delar. En rikedom af typer växer fram, hvilken endast kan studeras i samband med materialet i det öfriga Sverige och här därför icke kan mera ingående behandlas (se sid. 60).

Byggnadsperioder.

I det skick de medeltida kyrkorna blifvit bevarade till vår tid, visa de sig oftast vara produkter af flera medeltida perioders byggnadsverksamhet. Ofta kan man på själfva murverket afläsa de skiftande öden en kyrka genomgått, bestående i ombyggnader och tillbyggnader af olika slag, rasering af vissa partier och uppförande af andra, igensättande af

ursprungliga dörrar och fönster och upptagande af andra o. s. v. Endast ett litet fåtal kyrkor äro bevarade i sin ursprungliga gestalt. De flesta ha vid ett eller flera tillfällen erhållit tillbyggnader; många ha blifvit ombyggda en eller flera gånger. Under nyare tid rifvas gamla kyrkor och nya uppföras i stället. Medeltiden rifver sällan en hel byggnad. Den tillbygger, hvad som finnes, förändrar och lappar de gamla murarna i det oändliga. Många kyrkor ha därför en mycket invecklad byggnadshistoria. Murarna äro fyllda af skarfvar i lodrät, vågrät eller sned led. På ruinerna, där murarna ligga blottade, kan man lättast afläsa dessa förhållanden. I Njurunda (Medelpad) finnes ruinen af en rätt stor medeltida

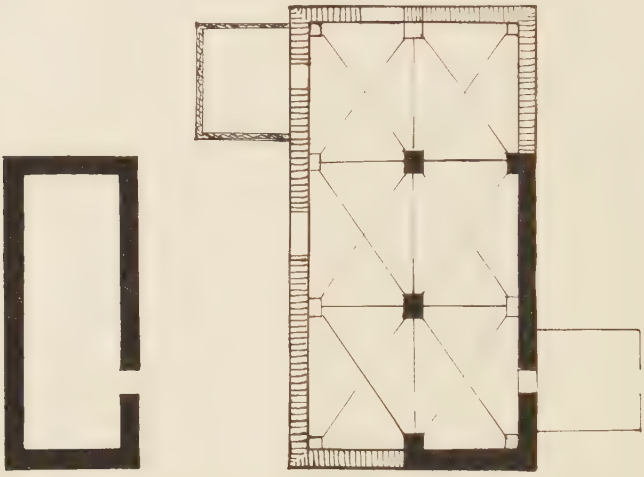

Fig. 10. Schematisk bild af Nordingrå gamla kyrkas utveckling.

kyrka. Med sina sex skarfvar är den en god illustration till en tämligen invecklad byggnadshistoria (fig. 9 och 11). Skarfvarnas läge ger möjlighet till blott *en* förklaring öfver uppkomsten af byggnadens slutliga tillstånd. Vi tänka oss från början en kyrka med långhus och kor. Denna tillbygges först åt väster, hvarvid det andra tillståndet uppkommer. I det tredje tillståndet har kyrkan utvidgats på bredden genom norra långhusmurens utflyttande. Till slut försvinner det ursprungliga koret; långhuset drages i stället ut åt öster med bibehållande såsom vid tidigare förändringar af så mycket som möjligt af de gamla murarna. Många norrländska kyrkor ha under sin lefnad genomgått lika skiljaktiga utvecklingsstadier som Njurunda. Nordingrå kyrka, hvaraf numera endast en obetydlig ruin finnes kvar, bestod i det äldsta skick, vi kunna fastställa, af en liten enkel rektangel (fig. 10). Under senaste delen af medeltiden undergick den en bety-

dande utvidgning, hvarvid bredden fördubblades och längden ökades med en tredjedel. Den gamla kyrkans södra och västra murar behöllos, men af de norra och östra endast så mycket som behöfdes till midtstöd för de sex krysshvalf, med hvilka den nya kyrkan täcktes. Trönö kyrka bestod enligt Hildebrands plan af långhus med smalare kor. Den har sedermera, säkerligen mot slutet af medeltiden, utvidgats på bredden till en stor, enkel rektangel med vapenhus och sakristia; samtidigt försågs den med hvalf. Skarfvarna kunna alltjämt iakttagas på båda gaflarna,

Fig. 11. Njurunda gamla kyrkas ruin, Medelpad, från väster.

likasom de igensatta äldre muröppningarna (se tredje kapitlet). De flesta kyrkor kunna för öfrigt ge exempel på byggnader sammansatta af stycken från de mest skilda tider.

Kyrkogården.

Kyrkogården hade under medeltiden en annan, mera sluten gestaltning än nu. Den omgafs alltid af en murad och med sadeltak försedd mur, den s. k. bogårdsmuren. Ingångarna till kyrkogården voro öfverbyggda med stora porthus, s. k. stigluckor eller stigportar med profilerade portaler och ofta försedda med hvalf. Stundom hade de en öfre våning

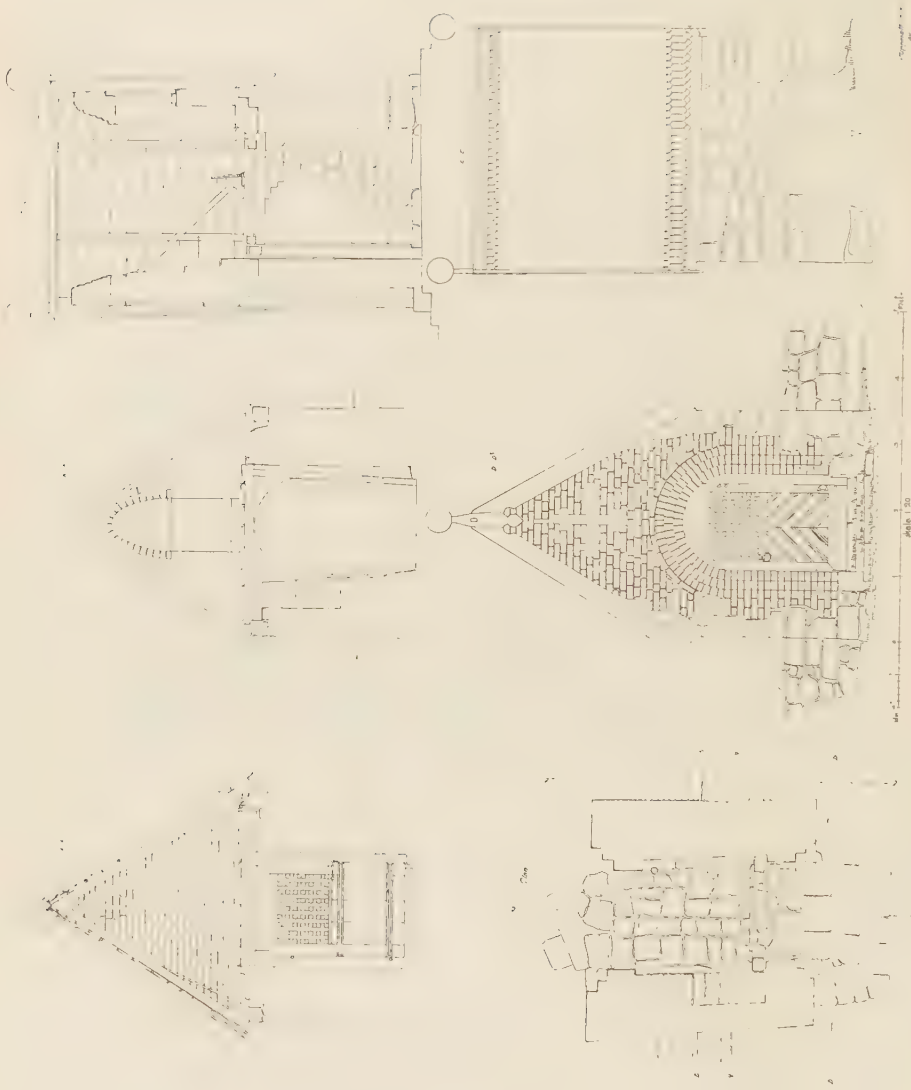

Fig. 12. Den östra stigluckan vid Trönö gamla kyrka, Hälsingland.
Uppmätt af Ture Wennerholm 1917.

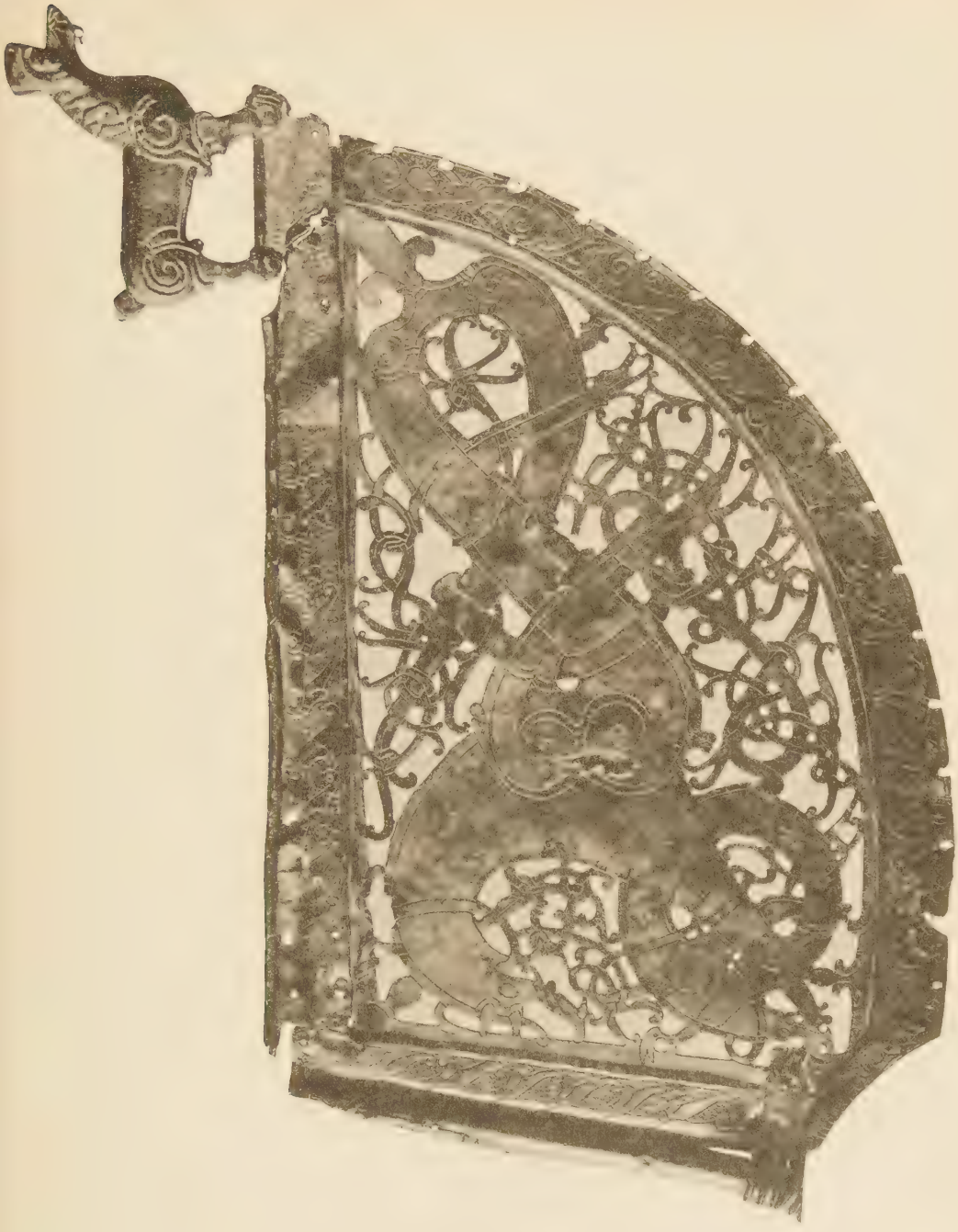

Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

FLÖJEL AV FÖRGYLLD KOPPAR FRÅN SÖDERALA.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

med ett fönster inåt kyrkogården, såsom den östra stigluckan på Trönö gamla kyrkogård (fig. 12). Det är troligt, att prästen någon gång predikade härifrån för den på kyrkogården församlade menigheten.[1] Det klassiska exemplet på en fullständig medeltida kyrkogård är Vendel i Uppland. Till de bättre bevarade hör Trönö med sina båda stigluckor och sin delvis äfven i anseende till täckningen kvarstående bogårdsmur (fig. 12). Medeltida stigluckor finnas ännu på åtskilliga ställen såsom Luleå, Njurunda (Medelpad), Hög (Hälsingland). Arkivaliskt kunna vi nästan öfverallt konstatera, att de funnits. Kyrkogården vid Delsbo gamla kyrka känna vi genom LENÆUS beskrifning: »Kyrkogården är alt omkring med en hög och wälbehållen mur omstängd. Stegluckor eller kyrkiogårdsportar äro här 3 stycken . . . Twå af them äro inuti hwälfde, then norra neml:n och then wästra. Och hafwer then sistnämnda ofwan hwalfwet en wäl panelad kammare, til hwilken är en upmurad trappegång, med dör och lås före — — I östra stegluckan är en thylik boning och wåningsrum äfen tilemnadt wordet, som af then murade trappan ther wäl ses och dömas kan — — — I östra och wästra stegluckan — — — äro, inåt kyrkiogården, öpningar murade, en i hwarthera, ofwan hwälfde och utan hwijtmenade — —». Bland alla försvunna kyrkogårdsportar är det för öfrigt många, som vi känna genom äldre afbildningar, exempelvis stigporten i Njutånger (Hälsingland).

Kyrkobyggnaden låg aldrig midt på kyrkogården utan i dess norra del, så att bogårdsmurens norra sträckning följde tämligen nära utmed kyrkans vägg. På den således rätt stora planen på kyrkans södra sida låg grafplatsen med sina monument. Allt ifrån de första kyrkornas tid blef det vanligt att omkring dem begrafva sina döda. De äldsta svenska monumenten öfver grafvar vid kyrkor tillhöra den s. k. Eskilstunakistans typ.[2] Monumenten ha kistform och bestå af två långa kantställda sidohällar, på hvilka hvilar en lockhäll. Gafvelstenarna äro höga, de höja sig betydligt öfver lockhällen och afsmalna uppåt. Ornamentiken i låg relief består af djur, utdragna till flätverk, och sammanhänger med den på vissa runstenar förekommande. Den visar tydligt samband med engelsk och irisk ornamentik, men tycks ha haft en kraftig blomstring i Mälarlandskapen under 1000 talets senare del. Nu känna vi visserligen icke något sådant monument i det område, som här närmast intresserar oss, men däremot ett konstsmide med samma slags ornamentik, nämligen den rykt-

[1] Jfr J. RINNE. Über die Innen- und Aussenkanzeln. Finska Fornm. för. tidskr. 1912.
[2] SUNE LINDKVIST. Den helige Eskils biskopsdöme, Stockholm 1915.

bara, förgyllda kopparflöjeln från Söderala, funnen hösten 1916 vid undersökningar för Härnösands Museum, numera öfverlämnad till Statens historiska Museum (Pl. III). Flöjeln, som torde ha tillkommit under 1000-talet, har under nyare tiden och fram på 1700-talet brukats som vindflöjel på Söderala kyrka i Hälsingland, hvarifrån den vid någon reparation försålts. Huru den ursprungligen varit afsedd att användas torde vara osäkert[1]. En denna närstående ornamentik återfinnes på ett dopfuntslock från Lillherrdal (se afd. Dopfuntar).

Särskildt från Hälsingland känna vi en annan typ för grafmonument i form af små hus med sadeltak, de s. k. stuporna. Vanligen tyckas de

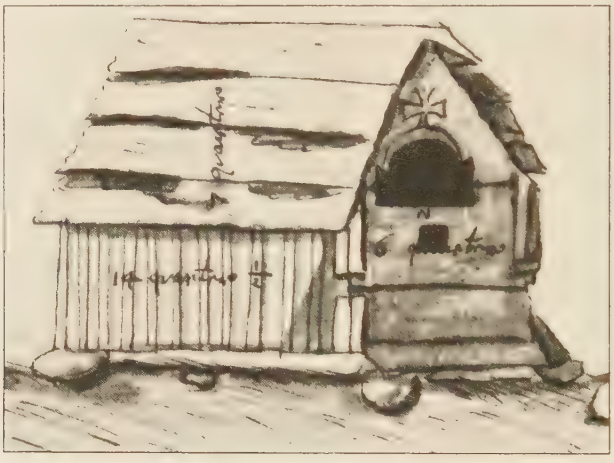

Fig. 13. Den s. k. Staffans stupa på Norrala kyrkogård efter Celsius.

ha varit af trä, men ha hufvudsakligen samma form som de husliknande stenmonumenten, t. ex. Botkyrkasarkofagen. På 1700-talet tyckas stupor ännu ha funnits bevarade här och där, men den enda vi känna till utseendet är den s. k. Staffans stupa i Norrala eller som den nämnes i äldre handlingar: »Hille bror Staffans graf» (fig. 13).[2] Celsius här återgifna bild har påskrifna mått. Ytterligare en, af Olof Rehn utförd afbildning kan nämnas. Den är vidfogad Brocmans berättelse öfver hans resa till Hälsingland 1763 (manuskr. i K. B.).

Emellertid jordade man sina döda icke blott på kyrkogården utan äfven inne i själfva kyrkan. Monumenten voro då vanliga släta hällar.

[1] Riksantikvarien SALIN förbereder ett arbete öfver Flöjeln, till hvilket härmed hänvisas.

[2] Jfr LITHBERG i Fornvännen 1915, som meddelar Örnhiälms bild.

Bland de i Norrland bevarade, som icke äro många till antalet, må nämnas Peder advocatus från 1397 i Frösö, systrarna Margaretas och Catharinas i Enånger från 1379 samt den troligen Fardiækn Unge tillhöriga i Skön från omkring 1400 (fig. 14, 15 och 16).

Den medeltida kyrkogården gaf med sin mur och alla sina större och mindre byggnader en omväxlande, nästan stadsliknande tafla. Utom de nu nämnda byggnaderna fanns ju vanligen en klockstapel, på sina håll äfven ett fristående torn, hvilket då blir det mest framträdande i kyrkogårdens ensemble. Slutligen fanns väl på kyrkogården alltid en eller flera

Fig. 14. Grafsten i Enångers kyrka efter Celsius.

Fig. 15. Grafsten i Frösö kyrka.

bodar utanför eller innanför muren. Vegetationen är till sist det icke minst viktiga ledet i kyrkplatsens enhet. De lummiga träden och markens grönska äro i vår föreställning på det närmaste förknippade med den åldriga medeltidskyrkan, med dess enkla grå eller lysande röda murar.

Någon stapel från medeltiden finnes väl ej bevarad i Norrland, men vi kunna bedöma deras utseende efter en bild från äldre medeltiden. På tapeten från Skog framställes bl. a. äfven en stapel, tydligen af fyrkantig plan med tvänne klockor (se afd. Textilier).

Sydost om den nuvarande kyrkogården i Forssa står ett fyrkantigt gråstenshus af medeltida ursprung (fig. 17 och 18). Prosten WETTERSTEN beskrifver det på följande sätt (midten af 1700 talet):[1] »Bemälta hus är

[1] S. 117 §, 2 f.

tolf alnar på den norra, och tolf $^1/_4$ på södra wäggen utan til: Muren af gråsten wid sex fierdedels aln tiock, så att rymden in uti knapt håller nio alnar på hwardera wäggen. Är deladt i *Trenne delar på högden: Nidersta* delen en tämeliga god drickeskiällare med sitt goda tegelstenshwalf: *Midlersta* är en nyttig wisthus och miölkkiällare, med furubiälkar och brädetak försedd, icke högre än en lagom karl kan gå rak under biälkarna: *Öfversta* delen en kammare, med twänne fenstergluggar, en til norr och den andra til öster. Denna öfersta delen har tilförena haft sit hwalf af tegelsten, hwilket ungefärligen för sextio år sedan skal blifit förstördt eller nidfallit. Ty huset har warit en lång tid illa wårdat, och utan öfertak och fenster i Gluggarna blifit ståndande, så at rägn och sniö icke allenast hwalfet, utan ock wäggarna en del til rämnor och fall nödwändigat. Blef ungefärligen lappadt på hörnen, i hwilkas refor så stora rönträn woxit. at man kunde klifa up i deras grenar och taga nid bär i min Sal. antecessoris tid, och med botnbräder öfertäckt, enkelt efter hwarandra lagda, såsom man lägger et golf; att det någorlunda kunde bärga sig til en tid, och botnen imillan kammaren och wisthuskiällaren icke brast.

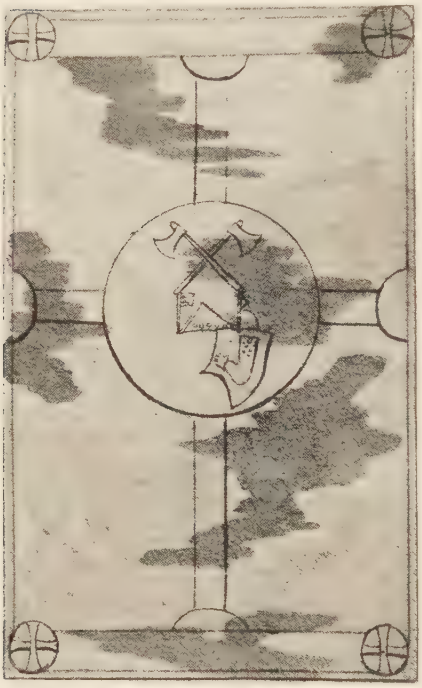

Fig. 16. Fardiækn Unges grafsten. Sköns kyrka.

— — — Men år 1749 — — — lagades wäggarna, giordes öfertak med bräder, näfer och iordtorf, och sattes ramar och fenster i gluggarna: Så at iag strax lust fick, *at med egen omkostnad golf, millantak,* och *trossbottning,* samt *spis, dör* och mera det öfersta rumet förese; och iag har nu der min nöijsame säng- och bokkammare.»

Öfversta våningens fönster blefvo senare (1762) utvidgade, hvarvid de troligen erhöllo sitt nuvarande utseende. Ingångar till alla tre våningarna finnas på södra sidan. Af WETTERSTENS beskrifning är det tydligt, att murarnas öfverkant icke är bevarad i sitt ursprungliga skick. Huset kan sålunda ha varit högre, men huru mycket kan ej afgöras. Det är

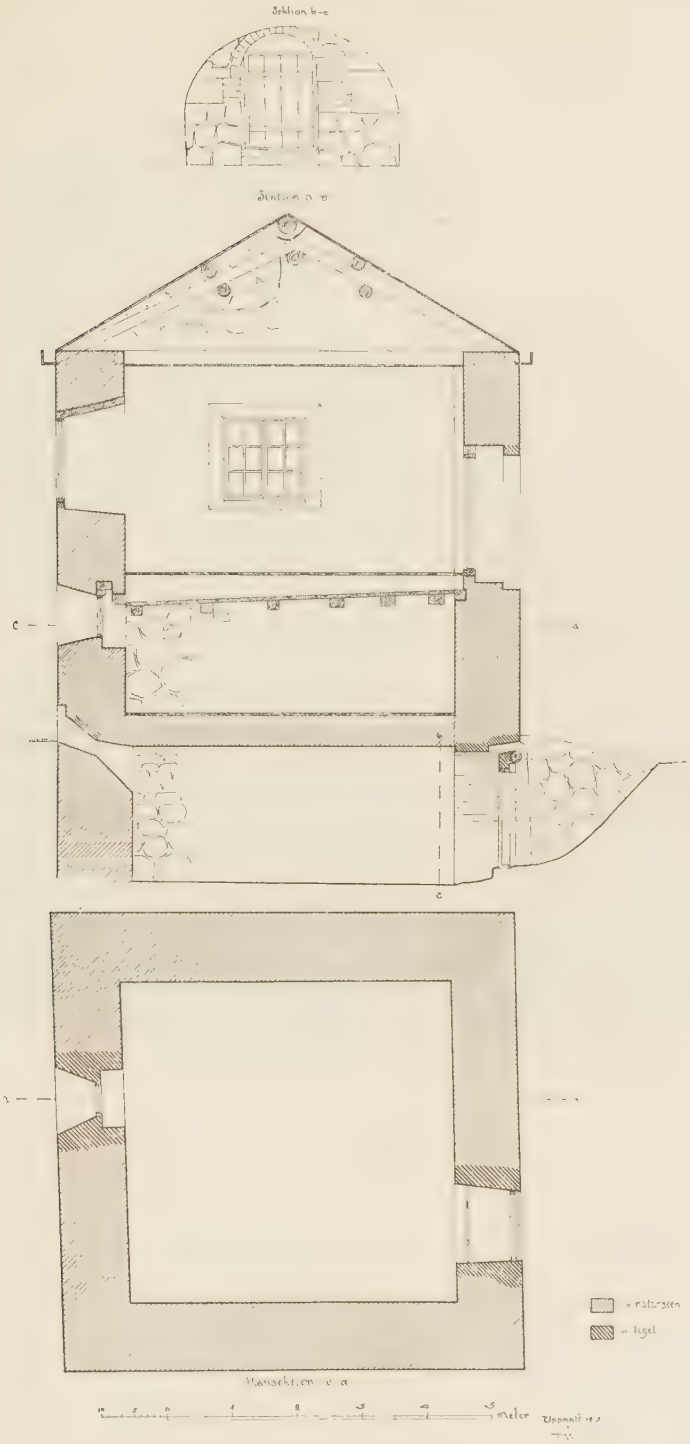

Fig. 17. Forssa »Gillestuga». Plan och sektioner.
Uppmätt af Ture Wennerholm 1917.

dock föga troligt, att det haft ytterligare någon våning. Det skulle i så fall blifvit tornliknande, och vi skulle då säkerligen ha någon uppgift om dess tornform i arkiv eller tradition.

Fig. 18. Forssa »Gillestuga» från nordost.

Traditionen och äldre författare ha förklarat huset som en gilleslokal, och det har också under namnet Forssa gillestuga förvärfvat en viss ryktbarhet. Jag måste dock lämna frågan om dess ursprungliga ändamål öppen, likaså dess datering. Närmaste parallell är den s. k. lillkyrkan i Uppsala-Näs[1], hvilken till sina dimensioner är något mindre.

[1] JANSE i Uppland I, fig. 209.

ANDRA KAPITLET.

Kyrkobyggandets hufvudperioder.

Den äldre medeltiden.

I det bestånd af kyrkliga byggnader, som i Norrland bevarats till vår tid eller som på grund af arkivaliska underrättelser kunna med någon säkerhet rekonstrueras, kan man urskilja flera historiska skikt. Det äldsta skiktet omfattar de första stenkyrkorna. Att döma af förhållandena i sydligare delar af Sverige och i synnerhet i Norge borde vi före dessa stenkyrkor finna en träbyggnadskonst representerad af de s. k. stafkyrkorna. Några sådana äro emellertid icke bevarade inom detta område, och om de öfverhufvudtaget funnits, äro alla spår däraf bortsopade. Dock är det ju troligt, att stafkyrkor byggts här liksom i andra delar af Norden.

De första kyrkor, vi möta, äro de tidiga 1100-talskyrkorna, stenkyrkor, som sannolikt sammanhänga med missionen. Så vidt vi kunna vinna någon kunskap om dessa ofta försvunna kyrkor, äro de kraftiga stenbyggnader, ornamentslösa, utmärkta af sina torn. Deras yttre är dock rätt skiftande. Vi kunna urskilja flera typer.

Den första typen är en korskyrka med torn öfver midtfyrkanten. Hit höra Söderala och Brunflo.

Den andra byggnadstypen är det fria klocktornet. Här ha vi tornen i Brunflo, Sunne, Hackås, Harmånger och troligen flera numera försvunna.

Äfven kyrkor med inbyggda torn, som icke äro centraltorn, förekomma. Till denna tredje typ höra Hälsing-Tuna, Skön, Styrnäs, Norrala, de båda sistnämnda med tvänne torn.

Ett fåtal småkyrkor förekomma med särskildt kor med absid men utan torn. Vanligare äro liknande småkyrkor utan absid.

Se vi till huru dessa olika typer äro representerade inom de olika norrländska landskapen, skola vi finna, att förhållandena gestalta sig på följande sätt.

I Hälsingland finna vi följande:

Af korskyrkor med centraltorn en representant, Söderala.

Fria torn: Harmånger (och ev. två torn i Rogsta).

Inbyggda torn: Hälsing-Tuna med västtorn och Norrala med två torn, ett i öster och ett i väster.

Af smärre absidkyrkor känna vi ingen.

Smärre kyrkor med särskildt rakslutet kor ha funnits till rätt stort antal. De flesta äro dock nu försvunna.

I Medelpad:

För de två första typerna ingen representant.

Till den tredje typen få vi räkna Sköns kyrka (rifven).

Någon absidkyrka är icke känd.

En plan, bestående af långhus och mindre rakslutet kor, tyckas flera af landskyrkorna ha haft, så vidt man kan fastställa deras form. På några få undantag när äro alla rifna.

I Ångermanland:

De två första typerna ingen representant.

Styrnäs kyrka med två torn, ett i öster och ett i väster, hör till den tredje typen (rifven).

Absidkyrkor äro ej kända.

Af kyrkor med särskildt kor är endast en med säkerhet känd.

I Jämtland:

Här har en korskyrka med centraltorn funnits i Brunflo.

Tre fria torn äro kända, Hackås, Sunne och Brunflo, af hvilka det sistnämnda är bevaradt.

Kyrkor med inbyggda torn äro för öfrigt icke kända.

Af smärre absidkyrkor känna vi två, Hackås (bevarad) och (den på 1760-talet rifna kyrkan) i Offerdal.

Till typen med rakslutet, särskildt kor höra många af socknarnas kyrkor, så vidt de äro kända eller bevarade (ex. Åre, Norderön).

För jämförelses skull genomgår jag äfven Uppland ur samma synpunkter.

Här är centraltornens hemland. Vi ha först och främst Sigtunakyrkorna, S:t Per och S:t Olof samt Gamla Uppsala domkyrka. Vidare

måste de fyra östtornskyrkorna (Husby-Erlinghundra, Norrsunda, Skånella, Färentuna) betraktas som reducerade centraltornsbyggnader.

Fria torn känna vi icke inom själfva Uppland. I grannlandet Västmanland kan åtminstone ett nämnas (Fellingsbro).

Fig. 19. Söderala kyrka. Längdsektion mot söder.
Uppmätt 1917 af Ture Wennerholm.

Kyrkor med inbyggda torn med annan än central placering finnas. S:t Per i Sigtuna är försedd äfven med västtorn. Torn i väster blir i Uppland vanligt redan tidigt, ehuru tidpunkten icke nämare kan fastställas.

Små absidkyrkor äro i Uppland vanligare än äldre kyrkor, med särskildt, rakslutet kor.

Fig. 20. Söderala kyrka från sydost före ombyggnaden.

Med afseende på öfre Norrland måste vi helt och hållet bortse därifrån för den romanska tiden. Det är nämligen först betydligt senare, som den svenska kolonisationen tränger dit upp. Den representant för

det fria tornet, som finnes i Västerbotten, nämligen klocktornet i Piteå landsförsamling, måste säkerligen betraktas som en sen afläggare af den från det sydligare Norrland kända typen. Det är hårdt restaureradt, hvilket försvårar en undersökning och bestämning af detsamma.

Fig. 21. Söderala kyrka. Interiör mot öster.

Jag öfvergår till en kortfattad öfversikt af de norrländska kyrkor, som kunna hänföras till 1100-talet.

Söderala.

Kyrkan är uppförd af gråsten med en och annan sandsten; i bågarna ofta sandsten. (Fig. 19—21.)

Planen visade före restaureringen ett enskeppigt långhus, kor, tvärskepp, torn öfver midtkvadraten, absid på koret, i väster ett vapenhus.

Midtfyrkanten är täckt med ett ribblöst krysshvalf af naturlig sten. Koret och korsarmarna ha tunnhvalf af samma material. Hvalfvet öfver koret är af sandsten; tämligen tunna, kantställda stenar. Södra tunnhvalfvet är af gråsten. Hvalfven äro synnerligen tjocka, midtfyrkantens hvalf omkr. 75 cm. Långhuset har numera tegelhvalf, troligen från 1400-talet. Ofvanför hvalfvet finnes å östra muren (d. v. s. på tornet) kvarsittande puts, hvilket tyder på att innertaket förr legat högre. Troligen har här varit öppen takstol.

Kyrkan är ombyggd. Hennes utseende före restaureringen ge oss några fotografier samt en teckning af Olof Broman i Glysisvallur.

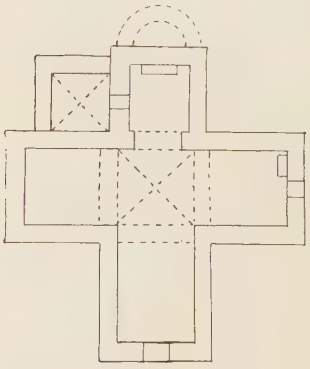

Fig. 22. Brunflo kyrka. Rekonstruerad plan.

Brunflo, Kyrkan.

Medeltidskyrkan refs på 1760-talet, men kan rekonstrueras på grund af uppgifter i kyrkans arkiv. Den var en »korskyrka af 4 nästan lika stora delar, gammalt taak både utan och innan, et litet torn på kyrkan, gammalt». (Inv. 1704.) Tydligen bestod den således af långhus, kor och transept, hvartill kom sakristia med stenhvalf på korets norra sida. Tornet stod på midtfyrkanten. Det talas nämligen om »tornet, som står på korskyrkan». (Inv. 1738 fortsättning.) Midtfyrkanten var hvälfd med ett hvalf, som gick »långt neder och förtog prospecten och liudet». För öfrigt tycks kyrkan icke ha varit hvälfd. Mycket smala ingångar funnos, en på södra och en på västra gafveln. Ännu 1704 hade kyrkan endast sju fönster, »mestadels små och illa anställte». Utom i öster fanns ett altare äfven »i en vrå på södra gafveln», på hvilket Riddar S:t Görans beläte var uppställdt. Koraflutningens form har ej kunnat fastställas, liksom ej heller huruvida transeptarmarna haft absider. (Fig. 22.)

(Uppgifterna äro hämtade ur räkenskaper, inventarier och visitationsprotokoll i kyrkans arkiv.)

Brunflo, Tornet.

Af de norrländska kastalerna är det endast tornet i Brunflo, som bevarats till vår tid i ett något så när ursprungligt skick. (Huf och portal-

omfattning äro nya.) Materialet består af mycket jämnt lagda kalkstensblock, dock af rätt skiftande storlek. Ingång på norra sidan. I västra väggens norra del en spiraltrappa utan midtstöd för trappstegen.

Fig. 23. Tornet i Brunflo.

På östra sidan ett litet fönster i bottenvåningen med uppåt konvergerande poster och rundad öfre afslutning bestående af en enda sten; fönstret är smalast i murens yttre lif och vidgar sig (i tre ansatser) starkt inåt (fig. 25). På västra sidan äro fyra fyrkantiga gluggar öfver hvarann, gifvande ljus åt vindeltrappan. På södra sidan ungefär på midten och rätt högt upp ett fyrkantigt fönster utan skråning.

I det inre synas å murarna i nedre delen spår af s. k. kvaderristning. Brunflotornet bör vara ungefär samtidigt med den till Sigtunagruppen hörande kyrkan på samma plats (se nedan). Murverket, det östra fönstret, trappans utseende äro hållpunkter för dateringen, hvilka föra det till en tid, som öfverensstämmer med Sigtunagruppens. Vi kunna sålunda sätta tornet till 1100-talets förra del. (Fig. 23—26.)

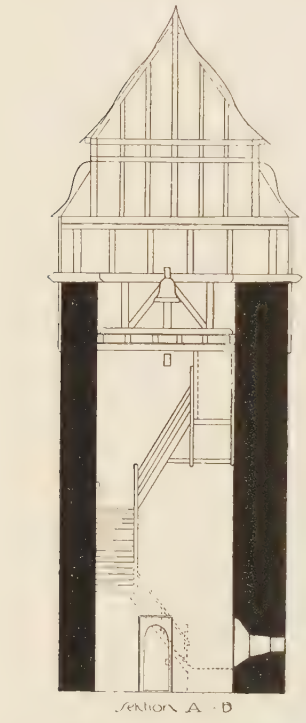

Fig. 24. Tornet i Brunflo. Plan och sektion. Uppmätt af Sven Häggbom 1916.

Sunne, Torn.

Icke långt från Brunflo låg fordom vid Storsjöns strand Sunne kastal. Sedan den 1731 svårt skadats af åskslag och åtskilliga gånger reparerats, återstå nu blott obetydliga rester däraf. Genom arkivaliska underättelser veta vi dock, att den existerat som fristående torn både under medeltiden och senare. I kyrkans arkiv kallas den torn och klockstapel (1700-talet). Troligen kom man upp i tornet genom en trappa liknande den i Brunflo. Det heter nämligen i en visitationsakt: »gången därupp är dessutom alldeles äfwentyrlig sedan stenar ur muren utfallit».

Tornet omnämnes i ett bref, utfärdadt i Berg, Jämtland, den 26 mars 1348.[1] Genom brefvet kungöra lagmannen Lafrans Gunnesön och fyra andra män, att sedan Nikulas Petersön i Konungens namn stämt Erik Gummearve till Jämtlands ting angående ett på Forneby begånget barnamord och båda parterna gifvit hvarandra lejd, tog Erik sin dotter Gro med våld ur fängelset, förde henne upp i tornet i Sunne och nekade att utlämna henne till Nikulas, som därefter på nytt stämde honom både för denna våldsgärning och för den gamla saken. »For tha Eirikar, heter det, medr fanganum vpp i tornet j Sundum boede medr vapnum bugum arfwm oddum ok aeggium att vaeria vars herra konungsens

[1] Dipl. Norv. III nr 255.

rett, mott laghum ok landsens rett. sidan han vilde eighi fangan aptr foeyra. thitt sem han tok han»; etc.

Hackås, Torn.

Vid Hackås kyrka har funnits ett fristående torn af medeltida ursprung. Det nedrefs under 1700-talets förra del. Materialet var natursten. Närmare uppgifter om dess storlek och utseende saknas.

Harmånger, Torn.

I norra Hälsingland står ännu Harmångers gamla kastal, ehuru den genom en synnerligen svårartad restaurering 1887—88 väsentligen förlorat

Fig. 25. Fönster å tornet i Brunflo

Fig. 26. Fönster å S:t Olofs kyrka i Sigtuna

såväl sitt byggnadshistoriska som i synnerhet sitt estetiska värde. En fotografi och en teckning, gjorda före ombyggnaden, ge oss dock en bild af tornet i dess tidigare skick. (Fig. 27, 28.)

Tvänne gluggar, som förefalla ursprungliga, finnas: en på södra sidan i nedersta våningen 40 cm. hög och 6 cm. bred i ljusöppningen i murens yttre lif; den andra på östra sidan och något högre upp är obetydligt större. På grund af restaureringen undandrar sig tornet för öfrigt en noggrannare undersökning. Tydligen måste det hänföras till äldre medeltid. Vi ha därför all anledning att anse det ungefär samtidigt med tornet i Brunflo.

Till sina dimensioner är detta torn åtskilligt mindre än tornet i Brunflo.

Tornen i Rogsta.

I Rogsta socken, grannförsamling till Harmånger, ha funnits tvänne fria tornbyggnader. Ehuru vi ej veta, om de haft kyrklig karaktär, och för öfrigt ej kunna draga några slutsatser om deras användning, böra de dock omnämnas i detta samband. Vi känna dem endast genom Bromans beskrifning samt afbildningar i Celsii samling. Då på de af honom angifna ställen i Rogsta byggnadsrester — ehuru obetydliga — ännu finnas, och Broman uttryckligen säger sig icke blott ha sett utan äfven uppmätt dem, kunna vi knappast draga deras existens i tvifvelsmål. Om deras ändamål äga vi för öfrigt inga uppgifter.

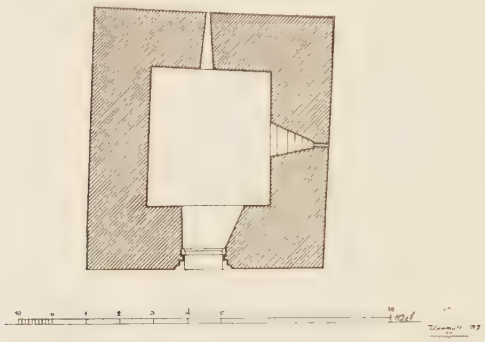

Fig. 27. Tornet i Harmånger. Plan.

Jag anför Bromans beskrifning.

»Så wäl i Välstad byn som Frölland stå än i dag hörnen qvare af gamla höga stenmurar, näml. thet hörnet på Valestad Muren, som weter åt Nordwäst, 12 alnar högt; förutan bärgskullen eller sluttningen som branter är, å norra sidan 20 alnar hög. Grundvalen synes wäl än i dag, i fyrkant 12 alnar; sielfwa murens tiocklek 2 $^1/_2$ alnar ty har rummet in uti warit 7 alnar. Öfwerst på thenne muren, som är giord af stora, starcka och släta gråstenar, wäxte å then tiden jag bodde ther i byn ett Rönträ; warandes ingen thär, som sig ärindra kunde något

Fig. 28. Harmångers kyrka och torn före ombyggnaden.

annat utseende på thenne muren än thet nu omtalt är, förutan thet, att många wackre stenar efter handena ther ifrån fördes, til tomte- källare- spis- och mur- stenar.»

»Thet hörnet på Fröllands Muren, som weter södwäst war, när jag thet afmätte 1720, högt 14 alnar; grunden på alla sidor i fyrkant 9 alnar. Men the thär i byn boende gamle bönder, såsom Måns Andersson Öfwer 70 år gamal; Olof Erickss. 89 år; etc. wiste thet berätta, at uti theras barnaminne har thetta så af dem kallade tornet, stått helt färdigt, icke allenast til alla fyra wäggar, på hvilka intet håhl eller någon annar öpning

Fig. 29. Ruiner af torn i Rogsta efter Celsius.

warit, än et fyrkantit, neder wid jordene med en järndörr tilslutit; utan ock trappstegen upföre på östra sidone, äfwen wäl taket, eller bottn, aldre öfwerst, hel jämner med så tiock mull och jord betäckt; at thär wuxit mykit gräs jämwäl et Rönträ. — — — Neder genom thenna botn war ock et håhl.» (Fig. 29.)

Norrala.

Den gamla kyrkan, som rifvits och efterträdts af en ny, känna vi hufvudsakligen genom en afbildning, som Olof Broman ger i Glysisvallur. Enligt hans afritning bestod kyrkan af ett torn längst i öster, närmast väster därom ett bredare långhus, därnäst ett större torn ridande på långhusets västmur samt väster därom ytterligare ett rum af samma höjd

som långhuset, men med tornets bredd. På långhusets södra sida stod ett vapenhus. Broman anger i sin beskrifning kyrkans totala längd till 52 alnar, dess bredd till 12 alnar. Ur hans beskrifning vill jag för öfrigt anföra följande: »(kyrkan) är af gråsten murad och med starka hwalfbogar upbygd och thet 3 gånger. Then delen som är österut är then första och älsta nästan fyrkant; Ther näst then medlersta med Tornet som war tillförende myckit högt och spetsigt intil året 1549, tå thet afbrändes. Then wästra delen är senast upmurad . . .»

Fig. 30. Norrala kyrka efter Broman.

Broman anser sig sålunda med säkerhet ha iakttagit skarfvar dels mellan östtornet och långhuset, dels mellan det stora tornet och den västra delen. Vi kunna ej kontrollera hans uppgifter eller slutsatser, då kyrkan ej längre finnes kvar.

Då det östra tornet har rösten åt öster och väster, skulle man möjligen tänka sig, att det är en för stor korbyggnad, tilltagen med hänsyn till att man haft för afsikt att så småningom utvidga långhuset i motsvarande proportion, men att detta icke blifvit af. Emellertid synes ett sådant antagande föga sannolikt, dels hade denna korbyggnad, äfven om

långhuset utvidgats, varit onaturligt hög och smal, dels tyckes det öfre fönstret på södra sidan ange en indelning i våningar, som ju berättigar till att betrakta denna byggnad som ett verkligt torn. Är den af Broman angifna byggnadshistorien riktig, skulle kyrkan under den första perioden bestått af ett fristående torn. Emellertid kunna vi ju icke med säkerhet afgöra någonting beträffande denna kyrkas byggnadshistoria. Alla slutsatser måste därför tas med en viss reservation. (Fig. 30.)

Styrnäs.

Styrnäs kyrka har delat de flesta norrländska medeltidskyrkornas öde. Den nedrefs vid 1800-talets midt.

Fig. 31. Styrnäs kyrka. A. T. A.

Emellertid känna vi denna kyrka tämligen väl, dels genom en teckning i Antikvarisk-topografiska arkivet från 1828, dels genom uppmätningar, gjorda före kyrkans rifvande, af landtmätaren Colléen.

Kyrkan bestod af ett långhus med ett torn i hvar ände; det östra högre och smalare, det västra lägre men bredare. Dessutom funnos vapenhus och sakristia. Österntornets nedervåning tjänstgjorde som kor.

I det västra tornets södra mur visar Colléens plan ett fönster, som tycks ha varit af samma slag som det vi uppmärksammat i Brunflotornets nedre våning. (Fig. 31, 32.)

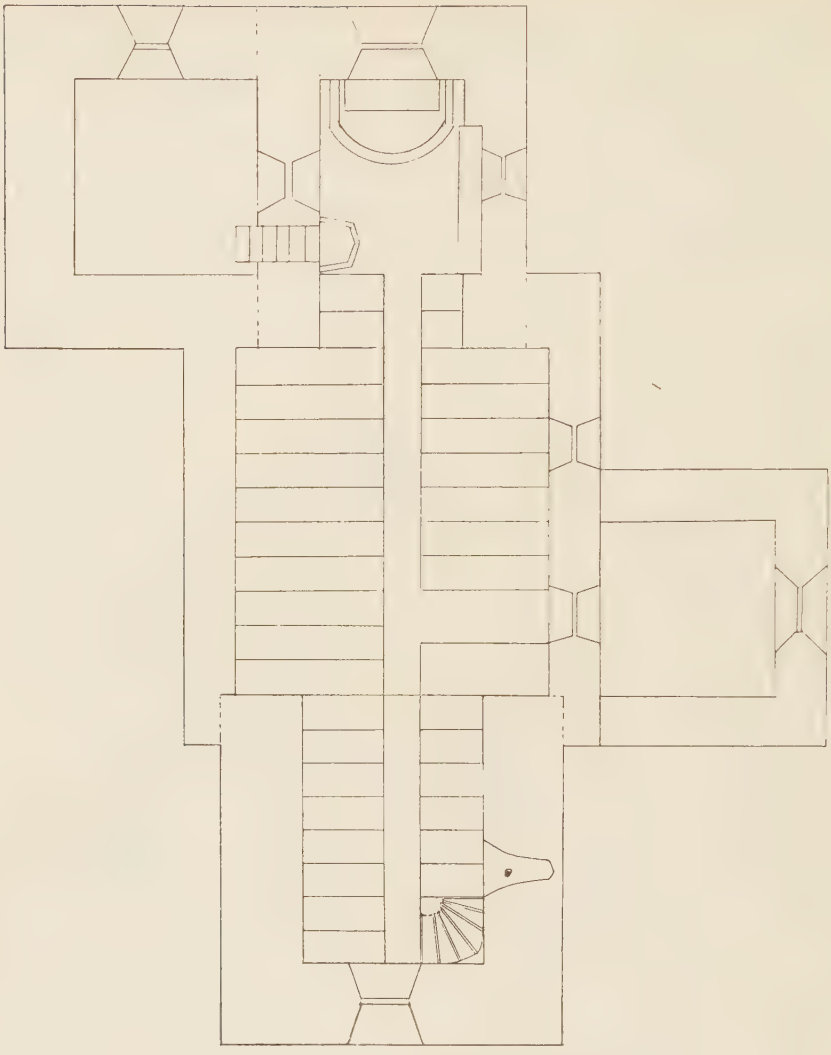

Fig. 32. Styrnäs kyrka. Plan. Uppmätning af Colléen. A. T. A.

Skön.

Sköns kyrka, rifven i midten af 1800-talet, är känd genom två äldre afbildningar, en af Bureus 1601 och en af David Ludvig Mejer från 1760. Kyrkoarkivet har mycket litet att förtälja om den gamla kyrkan. Under 1700-talets förra del undergick kyrkan betydliga förändringar, hvilket förklarar den stora olikheten mellan de två bilderna, af hvilken kanske ingen dock är fullt exakt. På den äldre bilden har kyrkan ett torn i väster samt två utbyggnader på södra sidan. Långhusmuren har upptill tre gluggar

liknande mellanrummen mellan tinnar, likaså tornets sydmur. På den senare bilden är tornet raseradt och afjämnadt till samma form som långhusets gafvel, det gamla vapenhuset är försvunnet, hvarjämte proportionerna äro andra än på den första bilden. Utöfver hvad dessa bilder visa, veta vi, att kyrkan hade hvalf med målningar, som på 1820-talet voro öfverkalkade. En sakristia fanns äfven. Enligt en af Bureus och andra, troligen efter honom, återgifven tradition skulle kyrkan tidigare ha haft två torn, en sak, som numera torde vara omöjlig att afgöra. Tvåtornade kyrkor känna vi ju för öfrigt i Norrland, hvilket gör traditionens uppgift i viss mån sannolik. Den mycket ovanliga höjd långhuset tyckes ha ägt

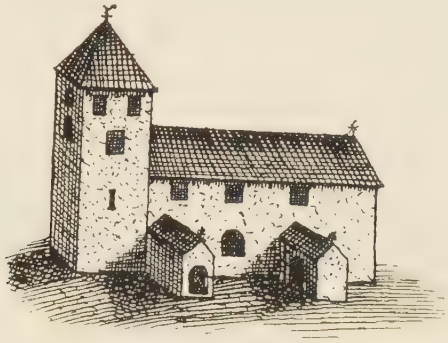

Fig. 33 Sköns kyrka 1601.
Teckning af Rhyzelius efter Bureus.

samt de högt upp sittande muröppningarna tala för en tidig datering af kyrkan. Paralleller till dessa företeelser kunna vi nämligen icke finna annat än under äldre medeltid. (Fig. 33, 34.)

Hälsing-Tuna.

Hälsing-Tuna kyrkas torn skjuter upp högt och smalt vid kyrkans västra ände. Större delen af det nuvarande långhuset österifrån räknadt, likasom hvalfven härröra från en senare period i kyrkans historia, antagligen 1400-talet. Den västra delen och tornet tillhöra den äldsta medeltiden. Tornet har i sin öfversta del ett mycket tjockt tunnhvalf af gråsten, som fordrar en tidig datering. Uppåt har det varit afslutadt på ett synnerligen anmärkningsvärdt sätt. Hvar och en af tornets fyra murar är högst upp sammansatt af lika stora stycken omväxlande af gråsten och af tegel. Hvarje mur har nämligen på midten en gråstenskub, på ömse sidor om denna en lika stor tegelkub och därutanför, i hörnen, åter grå-

Fig. 34. Sköns kyrka 1760, efter David Ludvig Mejer.

sten. Teglet fyller tydligen fyrkantiga öppningar, som förr stått tomma. Alltså skulle vi här ha att göra med ett kreneleradt torn. (Fig. 35.)

Broman anger att kyrkan ursprungligen äfven skulle haft ett torn i östra änden. Den skulle i så fall vara att hänföra till de tvåtornade kyrkornas grupp. Genom hittills bedrifna forskningar har jag åtminstone icke varit i stånd att bekräfta Bromans uppfattning.

Hackås kyrka.

Hackås är den enda bevarade mindre kyrka med absidal korafslutning i Norrland. Dess utseende framgår af planen. Långhuset är under nyare tid utvidgadt på längden. En brädvägg skiljer absiden från koret, som nu användes till sakristia. I absiden finnas målningar från 1200-talet. (Fig. 36.)

Offerdal.

Medeltidskyrkan refs på 1760-talet, då en ny uppfördes i dess ställe. Genom uppgifter i kyrkoarkivet kan den gamla kyrkan rekonstrueras. Den bestod af långhus, mindre och smalare kor med absid samt sakristia.

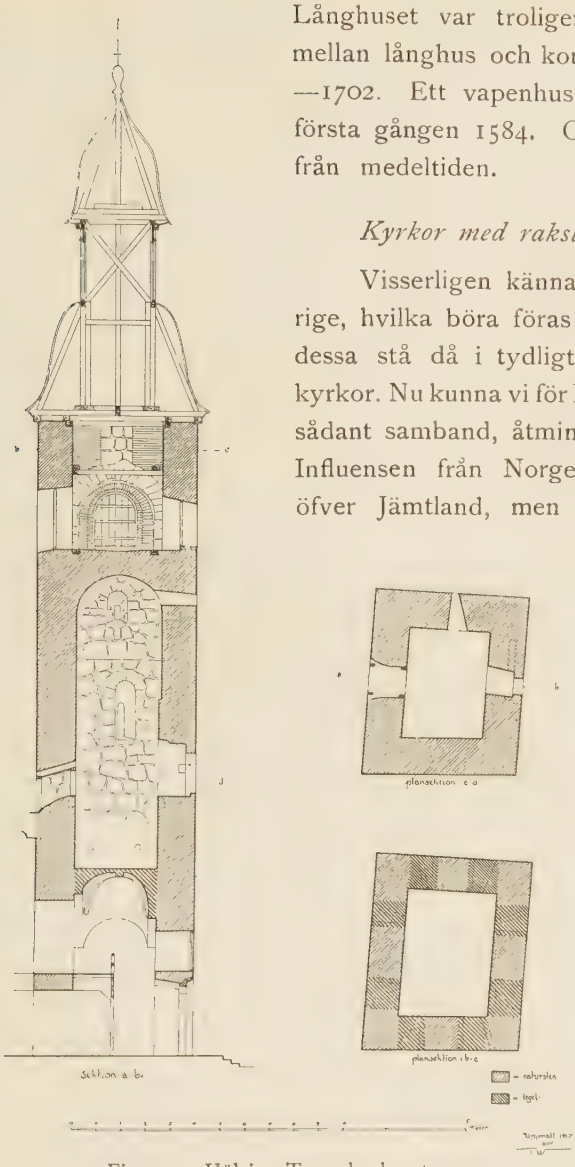

Fig. 35. Hälsing-Tuna kyrkas torn.
Planer och sektion. Uppmätt af Ture Wennerholm och Förf. 1917.

Långhuset var troligen senare än koret. Bågen mellan långhus och kor utvidgades ytterligare 1689—1702. Ett vapenhus af trä fanns, som omtalas första gången 1584. Osäkert om det härstammade från medeltiden.

Kyrkor med rakslutet kor.

Visserligen känna vi rakslutna kyrkor i Sverige, hvilka böra föras tillbaka till 1100-talet, men dessa stå då i tydligt sammanhang med norska kyrkor. Nu kunna vi för Norrland knappast antaga ett sådant samband, åtminstone saknas alla spår däraf. Influensen från Norge skulle väl då ha kommit öfver Jämtland, men nu är detta landskap det enda inom området, som har att uppvisa några smärre absidkyrkor. Vidare veta vi, att Jämtland kristnades från Sverige och att det på denna grund kom att tillhöra ärkestiftet, trots att det politiskt tillhörde Norge. Tills vidare kunna vi ej antaga annat än att de små kyrkor med rakslutet kor, som förekomma i Norrland, i allmänhet ej kunna anses ha tillkommit förrän på 1200-talet. En af de äldsta bland dessa bör Åre gamla kyrka vara (fig. 37). Långhuset är senare förlängdt. Kyrkan företer flera ålderdomliga drag, som gör, att man möjligen skulle vilja föra den längre tillbaka i tiden och sätta den i sammanhang med arkitekturen i Norge.

De här genomgångna kyrkorna kunna med allra största säkerhet dateras till den kristna tidens första skede. För att kunna belysa dessa

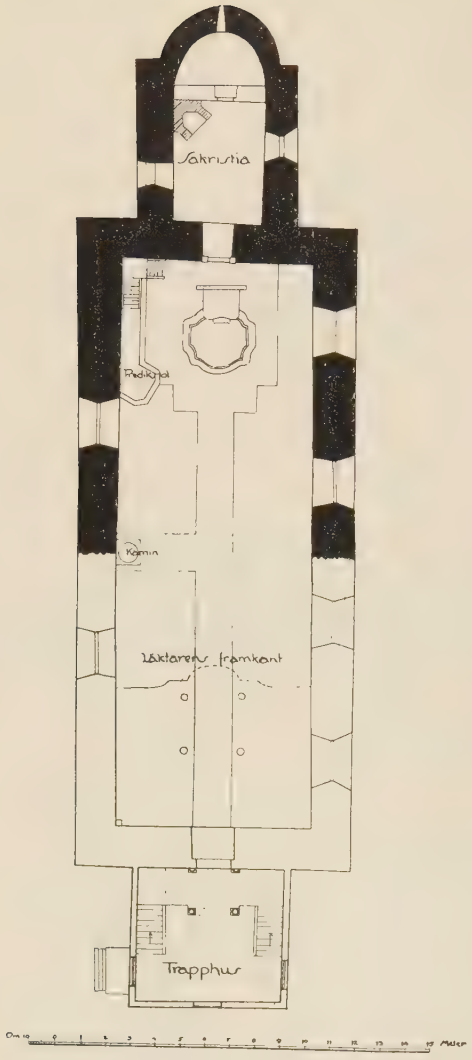

Fig. 36. Hackås kyrka. Plan. Uppmätt af Sven Häggbom 1916.

kyrkors framträdande är det nödvändigt att för ett ögonblick ingå på den uppländska arkitekturen under dess första tid.

I Uppland utgöra Sigtunakyrkorna (d. v. s. ruinerna af S:t Per och S:t Olof) tillika med några andra i mellersta Sverige belägna monument en bestämd grupp inom den äldre svenska medeltidsarkitekturen. Gruppens utmärkande egenskaper äro dels den som byggnadsmaterial använda gråstenen, dels den för öfrigt i vårt land icke förekommande plandispositionen: midtfyrkant med torn, korsarmar samt kor med absid. Dessa kännetecken äro tillräckliga för att sammanbinda monumenten till en arkitekturhistorisk grupp. Den mest kända representanten för hithörande byggnader är S:t Pers kyrka i Sigtuna. Dess plan följer det nämnda schemat och har för öfrigt tvåskeppigt långhus samt västtorn. S:t Olof i Sigtuna och Gamla Uppsala domkyrka äro treskeppiga byggnader utan torn i väster. Till denna typ hörde äfven den gamla kyrka i Skara, hvars bild genom ett sigill bevarats till vår tid. Den står närmast S:t Per, tycks vara enskeppig samt har torn äfven i väster. En liknande plan, dock utan västtorn, ha vi sett i Söderala kyrka i Hälsingland. Den på 1760-talet rifna kyrkan i Brunflo hade äfven en öfverensstämmande plan, midtfyrkant med torn, kor, korsarmar och långhus. Slutligen höra till denna grupp ett antal uppländska landskyrkor med torn öfver koret: Husby-Erlinghundra, Norrsunda, Skånella och Färentuna.

Det är tydligt, att kyrkorna i Söderala och Brunflo höra samman

med de uppländska kyrkorna och att dateringen bör följa dessas. Visserligen kallas tornet på midtfyrkanten i Brunflo litet, hvarför man skulle kunna tveka om ej endast en takryttare afsetts. I hvarje fall anser jag den korsformiga planen och det ålderdomliga hvalfvet öfver midtfyrkanten vara tillräckliga för att, tills vidare och till dess att annat kan visas, hänföra kyrkan i Brunflo till Sigtunagruppen. Kastalen i Brunflo, som har sina närmaste anförvanter i Hälsingland, tvingar oss nämligen att anta, att de första impulser, som gifvit upphofvet till en stenarkitektur, kommit österifrån, ej västerifrån.

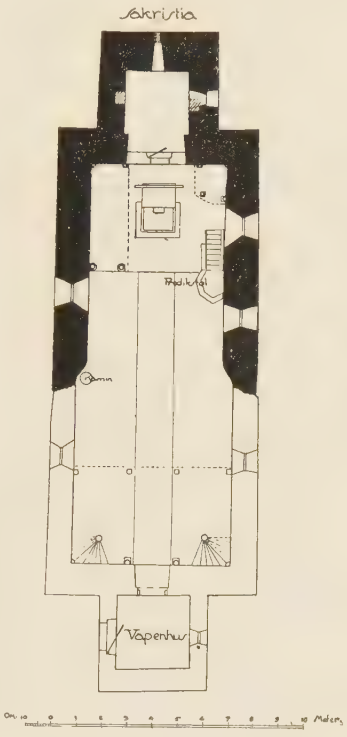

Fig. 37. Åre kyrka. Plan. Uppmätt af Sven Häggbom 1916.

Vi ge oss in på frågan om Sigtunakyrkornas datering.

Beträffande Gamla Uppsala domkyrka äga vi ett par historiska hållpunkter. Förflyttningen af biskopssätet från Sigtuna till Gamla Uppsala försiggick nämligen mellan åren 1134 och 1141. Begränsningen till dessa år grundar sig på följande uppgifter. Sigtuna nämnes ännu 1120 som biskopssäte (Florensförteckningen), 1134 stupar vid Fotevik en Henrik, biskop af Sigtuna. Detta är sista gången vi höra talas om biskopssätet i denna stad. I ett bref af ärkebiskop Adalbert, utfärdadt den 11 juni 1141, förekommer bland vittnena ett nytt namn »Siwardus obsalensis episcopus». 1141 finnes sålunda biskopssätet i Gamla Uppsala. Domkyrkan kan ju icke vara påbörjad före biskopens öfverflyttning, således icke före 1134, men å andra sidan tog man sig väl genast efter flyttningen för med byggandet af en kyrka. Den bör väl därför vara börjad mellan 1134 och 1141 och dess tillkomsttid rimligtvis kunna sättas till 1134—omkr. 1150.

De stora Sigtunakyrkorna böra säkerligen vara tillkomna just på grund af biskopsdömet därstädes. Man torde kunna anse det föga sannolikt, att så pass stora byggnadsverk företagits sedan biskopssätet förflyttats från staden. Kyrkorna böra därför ligga före 1130-talet, då ju flyttningen skedde. En gräns bakåt bildar den tidpunkt, då kyrkor först funnits i staden. På 1080-talet förekomma i Sigtuna, efter hvad Sune Lind-

LIBRARY
LUTHERAN SCHOOL OF THEOLOGY

qvist visat, grafstenar af den äldsta typ, som tillhör begrafningsplatser vid kyrkor. Härigenom bestämmes kyrkornas byggnadsår till tiden mellan 1080 och omkr. 1134, och troligen böra de då tillhöra början af detta tidsafsnitt. Ty det föreligger intet skäl hvarför den kyrka, till hvilken de nämnda grafstenarna hört, inte skulle kunna vara S:t Per eller Olof, närmast S:t Per, som på grund af murverkets utseende förefaller att vara den äldre af de två. Dess byggnadstid skulle då naturligast sättas till omkr. 1080 och tiden närmast därefter, förslagsvis 1080—1100. S:t Olof såsom något senare skulle kunna sättas till omkr. 1100 och årtiondet närmast därefter.

En sammanfattning af dateringarna skulle härefter få följande utseende:

S:t Per	omkr.	1080—1100.
S:t Olof	»	1100—1134.
Gamla Uppsala		1134—omkr. 1150.
Söderala och Brunflo	»	1150.

Sigtunagruppen är sålunda ganska säkert daterad och framträder för öfrigt mycket tydligt som en med missionen sammanhängande arkitektur. Tillhörande denna grupp ha vi i Norrland funnit Söderala och Brunflo (kyrkan). Kastalen i Brunflo kan knappast vara yngre än själfva kyrkan. De öfriga kastalerna måste anses vara samtidiga med Brunflo. Då tornens byggnadstid således sammanfaller med Sigtunagruppens, gäller det att undersöka i hvilket förhållande i öfrigt de stå till denna grupp.

Om vi undersöka den kyrkliga arkitekturens utbredning i Norrland vid denna tid (1100-talets midt), komma vi till följande resultat, hvilket äfven framgått af den förut företagna grupperingen. Utom Sigtunagruppens representanter, Söderala och Brunflo, finna vi de omtalade kastalerna i Brunflo, Sunne, Harmånger, Hackås samt eventuellt Rogsta. Af öfriga kyrkor, som bevarats till vår tid eller som vi på annat sätt känna, är det endast Styrnäs, Skön, Hälsingtuna och Norrala, som kunna sättas till denna tid. Till obestämd tid under 1100-talet måste vi dock sätta de små kyrkor med långhus, kor och absid, af hvilka en är bevarad (Hackås), hvarförutom vi äga kännedom åtminstone om en numera försvunnen (Offerdal). Af öfriga kyrkor, som kunna föras tillbaka till romansk tid, känna vi ingen med absid. Vi kunna därför ej datera dem längre tillbaka än till 1200 talets början. Dessa kyrkor äro talrika men oansenliga hvar för sig.

De första kyrkorna i Norrland böra sålunda ha byggts under en jämförelsevis kort period under 1100-talet. Dessa kyrkor äro tämligen stora och betydande, antingen af förenklad katedraltyp (Söderala) eller med kraftiga torn, fria eller i samband med kyrkan. Kyrkplatser tyckas möjligen äfven ha funnits, där tornet varit den enda byggnaden åtminstone af bestående material. Se vi på dessa äldsta kyrkors geografiska läge finna vi dem i stort sett efter en linje, som sträcker sig från Uppland utefter kusten upp till Ångermanälfven samt i Jämtland vid hufvudvägen från det svenska kustlandet till Trondhjem. De markera liksom en ryggrad genom landets mest befolkade trakter. Möjligen ungefär samtidiga med dessa, men troligen något senare, äro de nämnda små absidkyrkorna samt troligen flera andra sådana kyrkor, som försvunnit, utan att vi äga någon kännedom om dem.

Denna första arkitekturblomstring afstannar emellertid för en tid framåt, d. v. s. ända till dess vi möta de rakslutna små kyrkorna vid 1200-talets början. Visserligen kunna vi tänka oss att under mellantiden träkyrkor här och där byggts, hvarjämte en del numera försvunna absidkyrkor troligen funnits, men då vi ej äga mer än ett ytterligt fåtal spår af dem, vare sig i form af byggnadsrester eller på annat sätt, kunna vi knappast anta, att de förekommit i någon större myckenhet som sockenkyrkor. Vi måste anta, att *det stora flertalet* sockenkyrkor tillkommit först vid 1200-talets början.

Dessa förhållanden kunna endast tolkas på ett sätt, nämligen så att den kristna sockenbildningen i Norrland blifvit slutförd vid en mycket sen tidpunkt, ehuru kristendomen införts här samtidigt som i Uppland.

De stora kyrkorna från 1100-talet kunna tydligen icke vara sockenkyrkor.

Vid missionsverkets bedrifvande tillgick ju som bekant ungefär på följande sätt. Man slog sig ned i någon betydande ort i den provins, som skulle bearbetas, helst en handelsort; i hvarje fall ett ställe, som var indifferent för den gamla religionen. Däremot fick det gärna ligga i *närheten* af en gammal kultplats. Från denna ort bedrefs missionen i allmänhet med agitatoriska, men stundom äfven med våldsamma medel. Här byggde man också en kyrka. Det förnämsta exemplet på en sådan ort är ju Sigtuna. Brunflo och Sunne äro kanske andra exempel. De lågo i närheten af Frösön, den hedniska religionens hufvudort i Jämtland.

Kyrkan kunde tydligen icke byggas på allmänt område, då någon kristen organisation ännu icke fanns. Missionskyrkorna byggdes på en-

skild mark, antingen på någon gård tillhörig konungen, om denne vunnits för den nya läran, eller hos någon enskild person. Ofta var det väl också någon rik privatman, som själf på sin gård uppförde den första kyrkan i trakten. Missionstidens kyrkor voro sålunda privatkyrkor eller hufvudkyrkor, anlagda som centralpunkter för kristendomens befästande. De voro således icke sockenkyrkor. Först när kristendomen vunnit fast fot i landet och slutligen blifvit officiellt erkänd, genomföres den kristna sockenindelningen och församlingskyrkor byggas. Att vi i Norrland finna ett så stort tidsrum mellan missionskyrkornas tillkomst och det stora flertalet sockenkyrkor, kan icke betyda annat än att det måste ha dragit relativt lång tid, innan landet var fullständigt kristnadt. När sockenindelningen genomförts, öfvergingo privat- och hufvudkyrkorna till sockenkyrkor, men deras arkitektur markerar ännu i dag den särställning de intagit.

Att missionskyrkorna framträda med en mer eller mindre utpräglad fortifikatorisk utrustning är ganska naturligt. I ett kristet land var kyrkan ett helgadt rum, där ingen våldshandling kunde ske. En förföljd kunde söka sitt skydd och vara trygg där. För missionskyrkorna var förhållandet ett annat. Hos hedningarna existerade icke de föreställningar, som hos de kristna utgjorde en viss garanti för kyrkans fredande. För att uppehålla kyrkorummets helgd och skydda sig mot anfall af dem, som möjligen gjorde våldsamt motstånd mot kristendomens införande, måste kyrkan ha fasta murar utan onödiga öppningar.[1] Kyrkobygnaden var missionsverksamhetens starka, väl skyddade centralpunkt.

Som vi sett, äro missionskyrkorna af olika typer. Först och främst de, som höra direkt under Sigtunagruppen och äro kyrkor af förminskad katedraltyp. Dessas genesis och datering följa Sigtunagruppen. De böra tillhöra tiden omkr. 1100-talets midt. Som en andra typ ha vi kastalkyrkorna. Mellan dessa stå de dubbeltornade kyrkorna.

Det fria klocktornet, campanilen (äfven delvis med fortifikatoriskt ändamål), fanns vid denna tid spridt i alla Europas länder, ehuru det knappast kan sägas ha varit någon vanlig företeelse. Tydligen var det bekant äfven i Sverige, och säkerligen kände man i olika delar af landet olika utländska exempel på denna byggnadsform. Missionstidens byggmästare i Uppsverige kunna ha fått kännedom därom från England, då de i öfrigt visat sig stå under inflytelser från detta land.

[1] Inskriften på den ofvan omtalade dörringen från Forssa kyrka i Hälsingland (från 1100-talet) tyder på att våldshandlingar vid eller i kyrkan vid denna tid ännu icke voro allt för ovanliga.

Det är tydligt, att vi måste antaga, att de uppländska och norrländska 1100-talskyrkornas olika typer samtliga stå i någon sorts släktskap till hvarandra, hvilket icke utesluter, att somliga byggnader kunna uppstått under mer eller mindre starkt inflytande från något visst håll. Nere i hufvudlandet, i Uppland, byggdes kyrkor af katedraltypen. Att förhållandet delvis blef ett annat längre norrut, berodde på landets egendomliga beskaffenhet. Det gällde här att snabbt tränga upp genom det smala men långa kustband, som utgjorde den bebyggda trakten. Kristendomen måste fram till hufvudorterna i hvarje landskap. I nordlig riktning stannade man i Ångermanland; norr därom fanns ännu endast obetydlig svensk befolkning. Men missionärerna trängde i stället in i Jämtland och satte sig fast i närheten af Frösön, landets gamla religiösa hufvudort. I detta vidsträckta område behöfdes relativt flera stödjepunkter i förhållande till befolkningens storlek än i Uppland. Möjligen kunde man i stället göra hvar och en mindre omfångsrik. Men med träkyrkor kunde man icke nöja sig; en fast byggnad, som äfven i nödfall erbjöd ett skydd, var nödvändigt. Det fria tornet var då den enklaste lösning, som erbjöd sig. Kanske kombinerades det i början med en träkyrka, som sedan utbyttes mot en stenbyggnad. Troligen började man väl i allmänhet med tornen och fogade därtill en kyrka så fort man kunde.

De dubbeltornade kyrkorna påminna osökt om Ölands s. k. klöfsadelskyrkor. Frågan, om något direkt samband dem emellan har funnits, kräfver dock sitt särskilda studium. För ett sådant antagande talar den ovanliga höjd som Sköns kyrka, att döma af bevarade teckningar, tycks ha haft. Motsvarande förhållande återfinns just på några kyrkor i Kalmartrakten. Emellertid är ju äfven Sigtunagruppens främsta representant, S:t Per, försedd med två torn. Det östliga tornet hos de dubbeltornade kyrkorna bör med säkerhet betraktas som ett reduceradt centraltorn på samma sätt som hos de uppländska östtornskyrkorna.[1]

Anläggandet af dessa stora kyrkor utefter den långa linjen genom Hälsingland och Medelpad upp till Ångermanland och in i Jämtland var ett ståtligt arbete, visserligen icke så omfattande som anläggningarna i Uppland, men kanske lika kräfvande att genomföra. Dessa kyrkor böra väl ha stått färdiga ungefär samtidigt med Gamla Uppsala domkyrka, d. v. s. omkr. 1150, i hvarje fall icke mycket senare. Den norrländska arkitekturhistorien börjar sålunda med en storartad blomstring, hvarunder dessa landskaps förnämsta byggnadsminnen tillkomma. Blomstringstidens

[1] Cornell i Serien Sveriges Kyrkor, Uppland, Band IV, häft. 1.

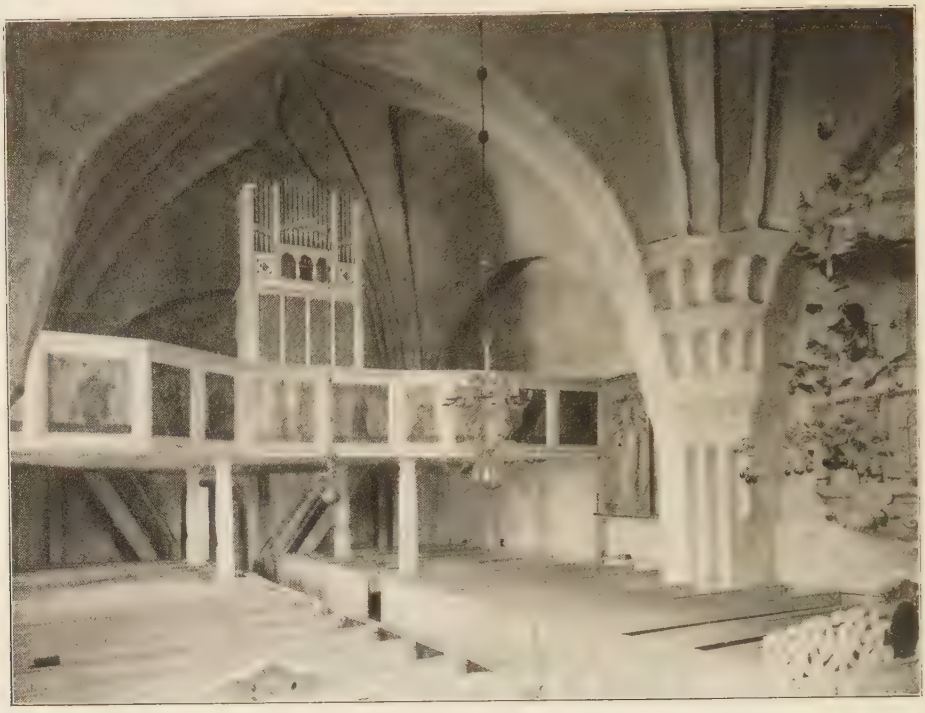

Fig. 38. Ullångers kyrka, Ångermanland. Det inre före ombyggnaden.

korta varaktighet beror säkerligen på omständigheter, som sammanhänga med de kyrkliga förhållandena. I och med ärkesätets flyttning till Gamla Uppsala var kristendomen officiellt och definitivt antagen i Uppland. Missionsverket var därmed i det stora hela afslutadt äfven i hvad som gällde Norrland. Kyrkobyggandet antar en annan karaktär. Efter de stora hufvudkyrkornas anläggning uppstår närmast ett stillastående. När byggnadsverksamheten åter upptages, är uppgiften förändrad. Det gäller då att bygga små sockenkyrkor öfverallt i bygderna. Den arkitektoniska utgångspunkten är äfven en annan. Under 1100 talet är det katedralerna, under 1200-talet klosterarkitekturen.

Om 1100-talet sålunda är de stora hufvudkyrkornas, de tornförsedda byggnadernas tid, så är 1200-talet i stället de små tornlösa men talrika kyrkornas. Det är under denna tid, som de flesta medeltida nybyggen tillkomma. Typen är långhus och mindre, rakslutet kor eller blott en enkel rektangel. Den geografiska utbredningen blir nu en helt annan än förut. 1100-talets kyrkor inskränkte sig inom Norrland i stort sedt till hufvudorterna; under 1200-talet breda de ut sig i ett nät öfver stora delar

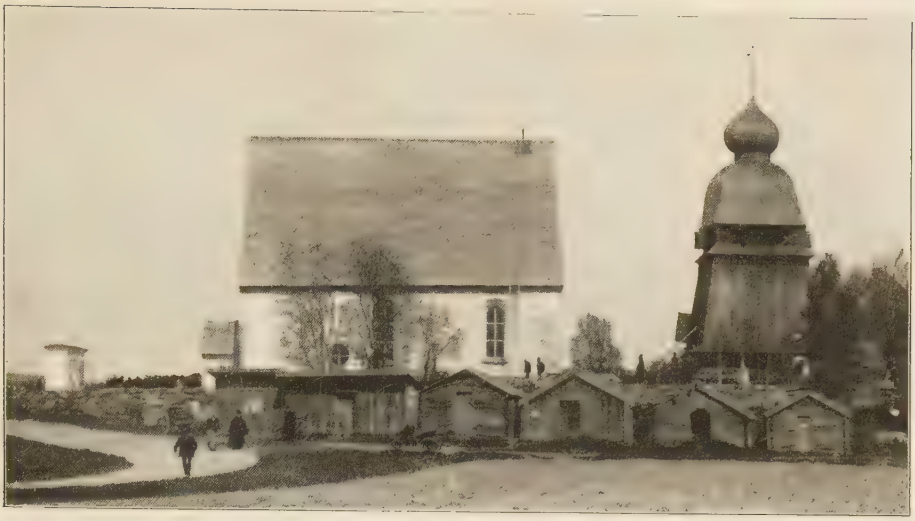

Fig. 39. Ullångers kyrka, Ångermanland, före ombyggnaden.

af landet. De kristna socknarna ha nu hunnit bildas, och förutsättningen är därmed också skapad för ett allmänt kyrkobyggande. De kyrkor, som nu uppföras, äro oansenliga, utan hvalf och liksom de äldre kyrkorna oornerade. Täckningen bestod, liksom oftast på 1100-talet, af trätak, i början antagligen platt, senare halfrundt och (på 1300-talet vanligen) treklöfverformadt. Tegelhvalfvens början faller äfven under detta århundrade, ehuru något bevaradt med denna ålder icke kan påvisas i vårt område. För närmare redogörelse för dessa enkla kyrkor hänvisas till de särskilda kyrkobeskrifningarna. Här kan det vara nog med att påpeka, att på de flesta platser i Gästrikland, Hälsingland, Medelpad och Jämtland samt troligen på flera ställen i Ångermanland den äldsta stenkyrkan tycks förskrifva sig från denna tid. Bevarade äro däremot icke så många. De flesta äro rifna eller ombyggda. Trönö i sitt äldre stadium tycks höra till dessa kyrkor, likaså Alnö (Medelpad), Norderön (Jämtland) (fig. 4), Sollefteå (Ångermanland) (fig. 81) m. fl. Plantypen med långhus och mindre kor tycks ha haft sin ungefärliga nordgräns i mellersta Ångermanland, hvilket kan betyda en nordgräns för kristendomens utbredning vid någon viss tidpunkt. Att bestämdt bygga härpå är visserligen svårt, då denna plantyp och den enkelt rektangulära förekomma samtidigt. Det är dock troligt, att utbredningsgränsen betyder, att plantypen med långhus och mindre kor icke längre användes vid den tid då kyrkobyggandet i norra Ångermanland och Västerbotten begynte. Någon bestämd tidpunkt härför kan ur konsthistorisk synpunkt dock ej fixeras.

Den senare medeltiden.

Den öfvervägande enkelt rektangulära plantypen är utmärkande för kyrkobyggandet under den senare medeltiden. Kyrkorna uppföras af gråsten och tegel. I regel äro de stora murmassorna af gråsten med tegelafjämningar upptill, tegel i gafvelröstena, i omfattningar kring fönster och dörrar samt framför allt i hvalfven. Kyrkogårdsportar byggas stundom helt och hållet af tegel.

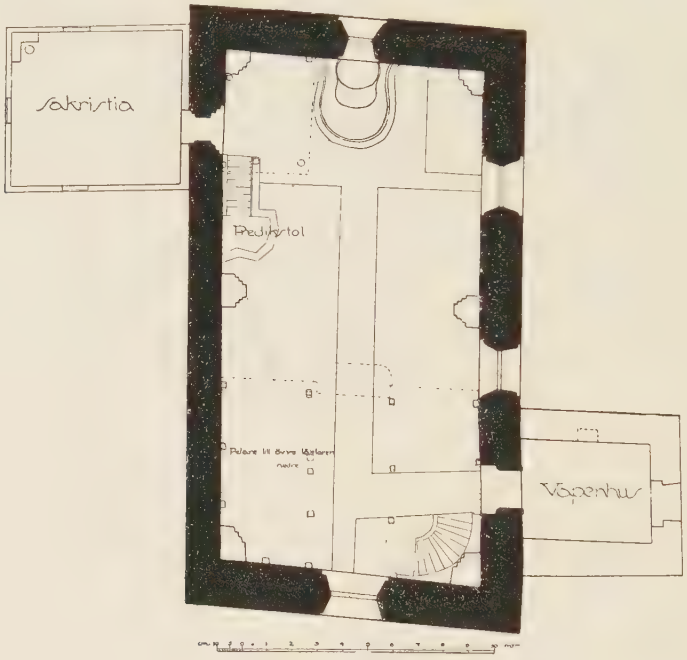

Fig. 40. Sidensjö kyrka, Ångermanland. Plan.
Uppmätt af Sven Häggbom 1916.

Landskyrkobyggandet i Norrland under medeltidens senare del har sin utgångspunkt i den på 1200-talet uppblomstrande tegelarkitekturen i Mälardalen. I stort sedt kan denna uppdelas i två hufvudriktningar, den ena representerad af Uppsala Domkyrka, den andra af tiggarmunkarnas kyrkor såsom Sigtuna Mariakyrka, Skoklosters kyrka m. fl.

Uppsala Domkyrka var (till sina äldre delar; alltså icke tornen) en fullblodig företrädare för den franska gotiken. Som sådan står den ensam i Sverige. Utan föregångare eller förmedlande förebud uppträder den som en främling midt inne i landet och lyckas aldrig vinna de inhemska bygg-

mästarnas förtroende. Den höggotiska byggnadskonsten skjuter denna enda blomma i vårt land och därmed är dess historia här afslutad. Domkyrkan grundlades på 1280-talet. Typiskt är, att när tornen i början på 1400-talet tillfogas, byggas de efter andra smakideal än de franska, hämtade från den s. k. baltiska, främst i Nordtyskland blomstrande gotiken.

Det blir den från tiggarmunkarnas kyrkor utgående, af inflytelser från Nordtyskland och, som det vill synas, äfven Nederländerna under-

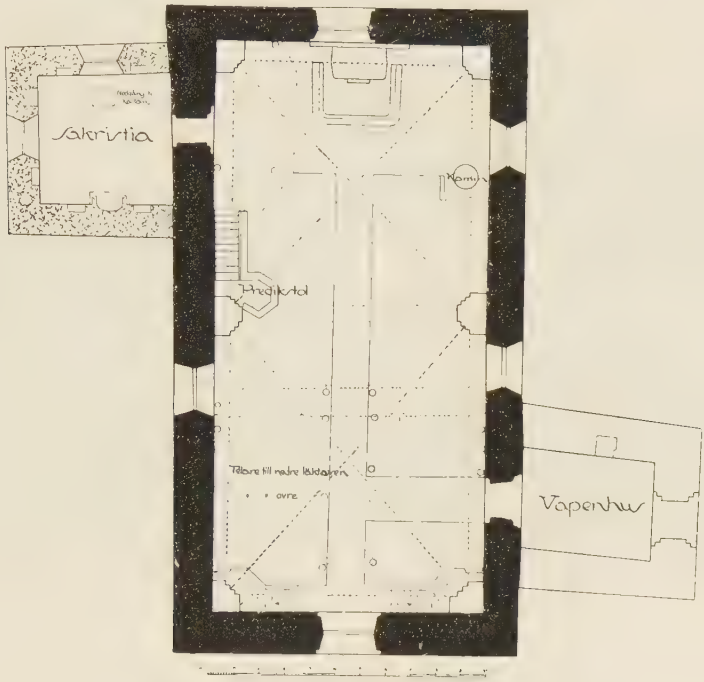

Fig. 41. Anundsjö kyrka, Ångermanland. Plan.
Uppmätt af Sven Häggbom 1916.

hållna byggnadsriktningen, som blir den härskande och för Mälardalens och Norrlands kyrkoarkitektur betydelsefulla. Omkring dessa stora tegelkyrkor, till hvilka höra utom de nämnda i Sigtuna och Sko, domkyrkorna i Strängnäs och Västerås samt Riddarholmskyrkan i Stockholm, utbildas typen för den senare medeltidens landskyrkor.

Tiggarmunkarnas arkitektur hade föregåtts af cistersiensernas, från hvilken den i flera afseenden skiljer sig. För Uppsverige var det af tiggarmunkarne använda teglet först och främst en nyhet, som lätt vann popularitet i dessa på lättarbetad, naturlig byggnadssten fattiga trakter. Den nya planbildningen är enklare än cisterciensernas, där behofvet af många

Fig. 42. Boteå kyrka, Ångermanland.

altaren framkallat en rikt utbildad serie småkor i kyrkans östra del. Cistercienserna voro inriktade på den inre gudstjänsten, på munkarnas egen utveckling. Deras kloster lågo också gärna afskilda i ensliga trakter. Tiggarmunkarne fattade sin uppgift på ett annat sätt. Den bestod i verksamhet ute bland folket för att omvända det till ett gudligt lif. Deras kloster ligga i städerna, där de kunna komma i direkt beröring med människorna. Deras kyrkor ha också fått sin planform på grund häraf: ett kor för munkarnas räkning och ett långhus för allmänhetens. Cisterciënserkyrkan användes främst för altartjänsten, tiggarmunkarnas kyrka för predikan. De senare äro predikorum, till sin hufvudform stora, enkla rektanglar, anlagda med eller utan sidoskepp, ofta som hallkyrkor. Till sitt yttre karaktäriseras predikareordens kyrkor af tegelornering och fasadindelning. Hufvudingången förlägges till västra gafveln, där en rik fasad

Fig. 43. Anundsjö kyrka, Ångermanland.

med profilerade portaler, fönstergrupper, nischer, rundbågsfriser och andra i tegel formade dekorationer utbildas. På några ställen äro västfasaderna numera dolda af senare tillfogade torn såsom i Strängnäs domkyrka och Riddarholmskyrkan. Torn ingingo ej i tiggarmunkarnas ursprungliga anläggningar.

Domkyrkan i Strängnäs, invigd 1291, bestod till sin första anläggning af en stor, treskeppig rektangel med en rikt dekorerad västfasad. Dominikanernas kyrka i Sigtuna (Mariakyrkan) har en likartad plan, dock utgöres koret af en förlängning af midtskeppet. I västfasaden ligger den profilerade portalen, flankerad af två nischer; längre upp en grupp af tre fönster, det mellersta störst. Där ofvanför reser sig det spetsiga röstet (nu något förändradt) med en stor men grund, utspard blindering, upptill begränsad af baldakinliknande rundbågar, högst på midten. En rundbågsfris följde röstets ursprungliga ytterkontur.

De utmärkande dragen för dominikanerarkitekturen, kyrkornas enkla rektangulära form, gafvelfasadernas uppdelning samt tegelorneringen sätta sin prägel på allt kyrkobyggande i mellersta och norra Sverige. Tegelornamentiken utbildas och varieras under tidernas lopp och äfven i planen

tillkomma nyheter, först och främst västtornet. Uppsala domkyrkas torn, som byggdes under 1400-talets första tredjedel, bli förebilder för åtskilliga landskyrkotorn såsom Skepptuna och Bollnäs, det senare byggdt 1468. Domkyrkotornen tillhörde den baltiska tegelstensgotiken och framstodo bredvid den helt franska domkyrkan som ett borgerligare element med sin i teglet utförda dekoration af blinderingar, ornament och sköldar.

De flesta bevarade eller kända norrländska kyrkor ha en plan af enkel rektangulär form. Tydligen ha de uppförts under den senare medeltiden eller åtminstone då genomgått en omgestaltning. De arkivaliskt rekonstruerade kyrkorna äro helt naturligt blott kända i sitt sista medeltida stadium, då kanske många af dem förändrats till planen.

Byggnadsföretagen under 1400 talet bestå dels i uppförandet af nya kyrkor och kyrkogårdsportar af gråsten och tegel, dels och framför allt i om- och tillbyggnad af äldre kyrkor. De vanligaste tillbyggnaderna äro vapenhus och sakristior. Ombyggnaderna bestå i utvidgningar, hvarvid två eller tre af de gamla murarna bibehållas och kyrkan bygges ut till en större, enkel rektangel. Kyrkorna i Ullånger, Anundsjö och Boteå äro bl. a. enkla rektanglar (fig. 38—43). De nya gaflarna byggas åtminstone upptill ofta af tegel, med den från Uppland kända orneringen. Tegelorneringen är i Norrland dock ej på långt när så vanlig som i Uppland. Där den förekommer, är den ej heller så rik. De mest utbildade formerna finnas på stigluckorna i Neder-Luleå. Västgafveln på Umeå landsförsamlings kyrka har tegelornering bestående af ett kors, två rundlar samt bårder, men den tycks ha blifvit justerad vid en stor restaurering, som öfvergått kyrkan. Löfångers kyrkas rösten äro hvitputsade men ha under putsen tegelorneringar. I Hälsingland finnes tegelornering bl. a. på Trönö och Enångers kyrkor. Vapenhuset i Trönö har i gafvelspetsen en stjärna eller ett hjul med radiellt ställda tegelstenar. Tornet i Bollnäs har zigzagbård, sköldar och en enkel bård utförda i tegelornering (fig. 44). Stigluckorna, som ofta helt uppfördes af tegel, visa naturligtvis de bästa exemplen på detta slags, genom utsparning åstadkomna ornering. Den numera rifna stigluckan i Njutånger hade ett gafvelröste med ett kors stående på ett trappstegsornament samt därunder en enkel bård.

Den kanske viktigaste förändring kyrkorna genomgå under medeltidens sista århundrade är deras förseende med tegelhvalf. De nya hvalfven skilja sig i många afseenden från de under 1100-talet byggda gråstenshvalfven. Dessa voro tunnhvalf eller ribblösa krysshvalf, som oförmedladt stödde mot murarna. Under sådana omständigheter var det omöjligt att

slå hvalf af mera betydande vidd, utan att göra murarna otympligt tjocka. Hvalfvets tryck utåt blef annars lätt för stort och murarna kunde löpa fara att skjutas åt sidan. Gotikens lösning af hvalfproblemen genom uppdelning och nedförande af sidotrycket på vissa lämpliga punkter går igen äfven i de senmedeltida landskyrkornas enklare hvalf. Här föres trycket genom sköldbågar och ribbor ned i hvalfvets fyra hörn. I regel äro hvalfven byggda icke direkt på murarna utan på särskilda, mot murarna

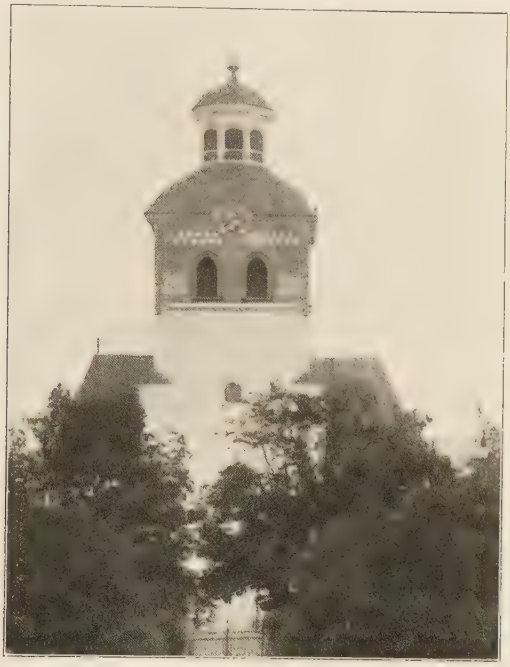

Fig. 44. Bollnäs kyrka, Hälsingland.

stödande pilastrar och mellan dem slagna bågar (sköldbågar). Pilastrarna bilda tillika med muren en tillräckligt kompakt massa för att kunna stå emot det på dem nedförda sidotrycket.

Det enklaste ribbhvalfvet har fyra ribbor, en i hvart hörn. Denna form är vanlig i Uppland; i Norrland äro de rikare formerna med flera ribbor, de s. k. stjärnhvalfven, vanligare, hvilket väl betyder, att kyrkorna här senare blifvit försedda med hvalf. Stjärnhvalfvets enklaste form har tre från hvarje hörn uppstigande ribbor (hufvudribborna) (fig. 45), den mellersta (diagonalribban) går mot hvalfvets midtpunkt, de två yttre upptagas, då de nått hvalfvets midtlinje, af ett i alla olika varianter af stjärnhvalf

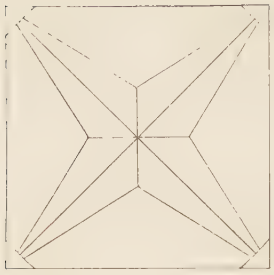

Fig. 45. Hvalfschema 1. Alnö 2. Boteå 2. Dal. Hanebo. Harmånger 3. Luleå 3. Skog. Ullånger 2.

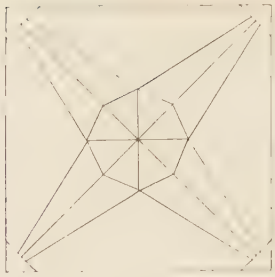

Fig. 46. Hvalfschema 2. Harmånger 2. Ytterlännäs 2.

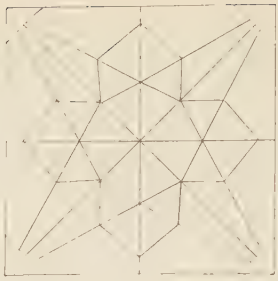

Fig. 47. Hvalfschema 3. Trönö 2.

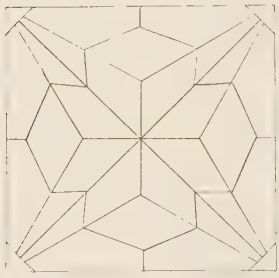

Fig. 48. Hvalfschema 4. Anundsjö 1. Alnö 1. Enånger 1. Hedesunda. Harmånger 1. Kalix. Luleå 1. Sidensjö. Torsåker (Ång) 1. Ullånger 1. Ytterlännäs 1.

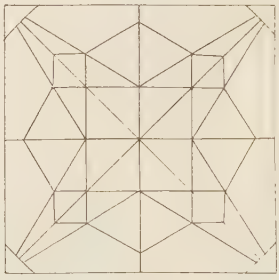

Fig. 49. Hvalfschema 5. Boteå 1.

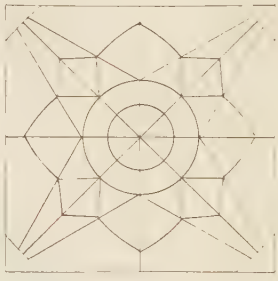

Fig. 50. Hvalfschema 6. Arbrå. Trönö 1.

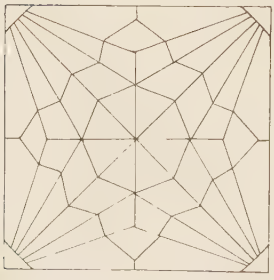

Fig. 51. Hvalfschema 7. Bygdeå 1.

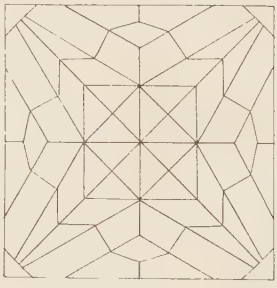

Fig. 52. Hvalfschema 8. Låfånger.

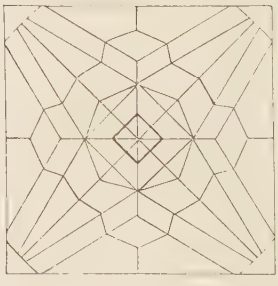

Fig. 53. Hvalfschema 9. Kalix 1.

Siffrorna ange hvilket hvalf i hvar kyrka österifrån räknadt som afses.

förekommande ribbkors (midtkorset), hvars armar ligga vinkelrätt mot hvalfkvadratens sidor. Nästa steg är bildandet af en åttkantig ribbkrets med hörn i de yttre hufvudribbornas skärningspunkter (fig. 46). Åttkanten förefaller stundom ha uppstått genom utdragande af de yttre hufvudribborna, tills de träffa diagonalribborna, men lika ofta bildar åttkantens sida vinkel med hufvudribban. I de flesta hvalftyperna utdrages midtkorset så, att dess ribbor nå sköldbågarna, som utgöra hvalfkvadratens sidor. Typerna utvecklas mer och mer genom insättandet af allt flera små förbindningsribbor. Slutligen uppstår ett vimmel af strålar och skärningspunkter, som ögat har svårt att reda ut (fig. 47—54).

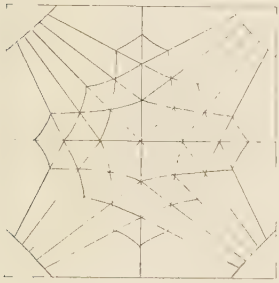

Fig. 54. Hvalfschema 10. Grundsunda. Sånga.

Stjärnhvalfven ha antingen tre eller fem hufvudribbor uppstigande ur hvart hörn. Hufvudribbor och midtkors bilda hvalfvets stomme. De små förbindningsribborna bilda mönster eller figurer däri. Vanligen kan man urskilja en yttre och en inre figur, den senare liggande innanför skärningspunkten mellan de hufvudribbor, som ligga närmast diagonalribban, den förra utanför skärningen mellan de yttersta hufvudribborna. Den inre figuren består af den ofvannämnda åttkanten, eller af en kvadrat, stundom med en inskrifven mindre kvadrat (fig. 52), af en åttkant med två inre kvadrater (fig. 53) eller af två koncentriska cirklar eller i det närmaste cirkelformiga åttkanter (fig. 50). Den yttre figuren består af en zigzagformad ribbkrets (fig. 51). Stundom äro de inre och yttre figurerna fria från hvarandra, endast förbundna genom hufvudribbor och midtkors, stundom äro mellan dem dragna särskilda förbindningsribbor, då synnerligen komplicerade stjärnor uppstå (fig. 54). Hos typ 4 är den inre figuren utelämnad. Man har här velat spara större fält i hvalfvets midt fria för målad dekorering, som flera gånger förekommer hos denna typ. I de rikast utbildade stjärnorna har väl någon figurmålning knappast kunnat förekomma. Troligen ha de varit dekorerade endast med ornament (samtliga äro nu hvitkalkade). En anmärkningsvärd detalj hos stjärnhvalfven äro de i ribbornas föreningspunkter ofta förekommande ringarna.

Hvalfvens pilastrar ha en kapitälartad öfverdel, på hvilken ribborna löpa ned. Dessa kapitäl ha ofta fått en egendomlig dekorering, stundom förekommande i Uppland, i Norrland ytterligt vanlig. Den består af små gropar, ordnade i en eller flera rader tvärs öfver kapitälet (fig. 55, 56).

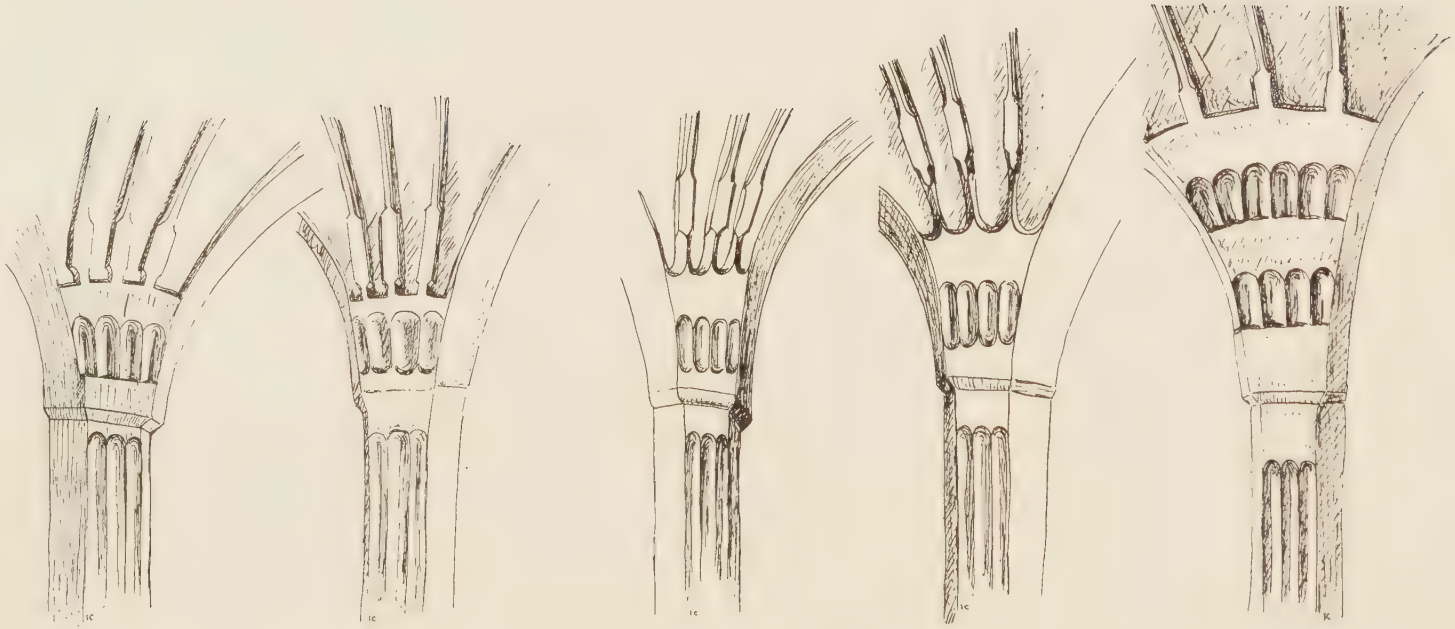

Dal. Skog (Ang.) Hanebo. Neder-Luleå. Löfånger. Neder-Kalix. Sidensjö. Arbrå.

Fig. 55. Pilastrar och hvalfanfang.

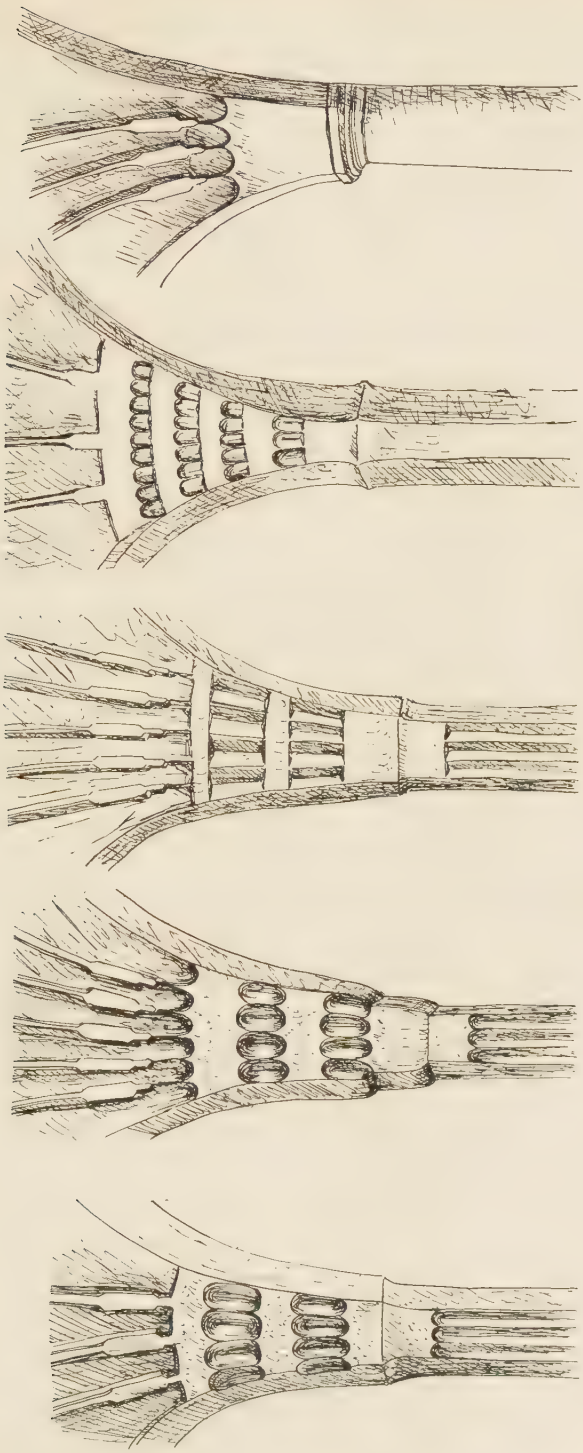

Fig. 56. Pilastrar och hvalfanfang.

Groparna ha tydligen uppstått som en fortsättning på pilasterns profilering. I de senare kapitältyperna, såsom Trönö, försvinner dock detta samband. Groparna äro antingen rundade eller rakt afskurna. Ribbornas nederdel är äfven särskildt markerad. De äro vanligen trekantigt affasade men få här en kort ansvällning med fyrkantig genomskärning, ofta med en spets nedåt. Nedanför ansvällningen smalnar ribban till en spetsig ås innan den försvinner i kapitälet eller också stöter själfva den ansvällda delen i kapitälet.

Stjärnhvalfvens typer och kapitälens följas icke åt, beroende på att flera af typerna voro i användning samtidigt. Särskildt förekomma många af hvalftyperna samtidigt. I en och samma kyrka förekomma vanligen lika många typer som hvalf, det rikaste öfver koret, de enklare öfver kyrkans västligare delar. Hvalfven i en kyrka måste af konstruktiva skäl i allmänhet antas vara byggda samtidigt. Sidotrycket i väst-östlig led kunde lätt bli för starkt i väggpilastrarna, om icke ett hvalf på hvar sida tryckte med lika kraft. Om typerna sålunda förekommit samtidigt, är det dock tydligt, att ytterligheter sådana som kapitälet i Trönö eller stjärnhvalfvet i Grundsunda böra sättas bland de sista i utvecklingen. Först sedan det uppländska materialet af hvalf- och pilasterformer insamlats, torde ett försök till typologi och datering löna sig. Kan det en gång genomföras, bör det ge en kraftig hjälp för alla dateringar inom den senmedeltida arkitekturen i norra och mellersta Sverige.

Kyrkotyperna skifta ofta något från den ena trakten till den andra. Ett enhetligt utseende ha de ofta tämligen stora kyrkorna vid Ångermanälfven. I Medelpad och Jämtland äro de senmedeltida kyrkorna ganska små och oansenliga. Enligt en på 1680-talet upptecknad tradition (ofta anförd af Hülphers m. fl.) skulle många af dessa såsom Indal, Liden, Ragunda, vara byggda af en munk vid namn JOSEPHUS, som verkade som kyrkobyggmästare i dessa trakter vid tiden omkr. 1500. De honom tillskrifna kyrkornas likformighet samt en, om man får tro Hülphers, i Lidens kyrka fordom befintlig inskrift (se sid. 84) tala för sannolikheten i traditionens uppgifter.

TREDJE KAPITLET.

Korta beskrifningar öfver de medeltida kyrkorna i Norrland.

Då det öfvervägande antalet medeltida kyrkobyggnader i Norrland under tidernas lopp genom rifning eller på annat sätt gått förloradt, måste man, för att något så när fullständigt lära känna det arkitekturhistoriska materialet, så vidt möjligt rekonstruera dessa byggnader. De medel, som för detta ändamål stå till buds, äro äldre beskrifningar och afbildningar, befintliga i offentliga arkiv och bibliotek samt framför allt de uppgifter, som kunna hämtas ur kyrkornas egna arkiv. Det material, man härigenom kommer åt, blir naturligtvis ojämnt och i viss mån missvisande, då uppgifterna mången gång flöda rikligt för relativt obetydliga kyrkor, men i stället helt kunna saknas för större och historiskt betydelsefullare.

Efterföljande förteckning upptager dels kortfattade beskrifningar af de ännu kvarstående medeltida kyrkorna, i regel endast angifvande kyrkans nuvarande tillstånd, hvilka delar, som äro af medeltida ursprung, samt försök till rekonstruktion af nu möjligen rifna medeltida delar, dels beskrifningar af nu rifna medeltida kyrkor, hvilka jag sökt göra så fullständiga som möjligt. Att de dock blifvit mycket korta beror på källornas knapphet. Stundom har ingen rekonstruktion varit möjlig. I andra fall ha uppgifterna endast möjliggjort ett konstaterande af en medeltidskyrkas förefintlighet och kanske bestämmande af dess hufvuddelar.

Rekonstruktionerna af de försvunna kyrkorna afse i regel kyrkans tillstånd vid medeltidens slut. Längre tillbaka kan man icke komma annat än med hjälp af de iakttagelser om kyrkornas byggnadshistoria, som ett par äldre fornforskare lämnat efter sig. Dessa äro dock helt naturligt icke alltid pålitliga och röra för öfrigt blott ett fåtal kyrkor. På grund häraf har jag icke för hvarje kyrka lämnat något förslag till date-

ring. Den statistik af arkitekturmaterialet, jag kunnat afvinna de fåordiga arkivalierna, rör sig till så öfvervägande del med senmedeltida kyrkor, att man endast under bestämd reservation kan använda den för slutsatser om förhållanden under äldre skeden af medeltiden. Särskildt hade det varit önskvärdt att på denna väg med större bestämdhet kunna fastställa gränser för den kristna arkitekturens geografiska utbredning vid olika tidpunkter, en önskan, som det endast delvis varit möjligt att tillfredsställa. På grund af samma orsaker har jag icke sammanfattat kyrkobeskrifningarna i systematiska eller kronologiska grupper, utan behandlat dem landskapsvis. De grupper, man med säkerhet kan bestämma, äro behandlade i föregående kapitel.

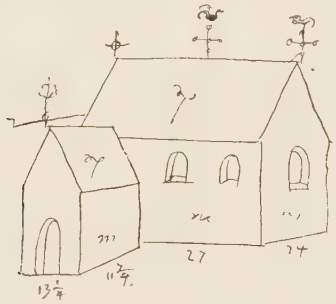

Fig. 57. Öster-Fernebo kyrka 1690. Teckning af Ulf Christoferson.

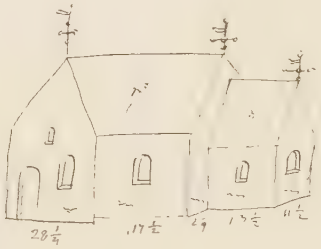

Fig. 58. Hedesunda kyrka 1690. Teckning af Ulf Christoferson.

Gästrikland.

Gästrikland tillhörde ursprungligen Uppland och räknades till dess kustland, Roden, men är redan 1314 ett självständigt landskap. Följande socknar funnos: Fernebo, Hamrånge, Hedesunda, Hille, Ockelbo, Ofvansjö, Torsåker, Valbo och Årsunda. Af dessa är endast kyrkan i Valbo någorlunda bevarad förutom det gamla koret i Hedesunda, numera sakristia i den nya kyrkan. I Gäfle stad har äfven en medeltida kyrka funnits.

Fernebo (Öster-Fernebo).

Ny kyrka byggdes här på 1820-talet, då den gamla, från medeltiden stammande kyrkan refs. Den hade enkelt reaktangulär plan samt vapenhus och sakristia på vanliga ställen. Kyrkan var »af gråsten och tegel murad med hwalft tak måladt på gammalt catholiskt sätt». »Twänne stegluckor med jerngaller och bräportar till öster och wäster» omtalas äfven.

Kyrkans arkiv, inv. 1753. Teckning i Ulf Christofersons skissbok, K. B. (Fig. 57).

Hamrånge.

Den gamla kyrkan, som refs 1854, hade redan förut undergått förändringar, bl. a. hade den blifvit med kor tillökad 1698, hvarefter dess mått voro L. 46 aln. B. 15 aln. Hvalf med målningar hade funnits, hvilket nedtogs vid samma tillfälle.

Kyrkans arkiv. Hülphers sid. 116.

Hedesunda,

Den gamla kyrkan refs 1773 så när som på koret, hvilket som sakristia ingår i den nya kyrkan. Denna del är täckt med ett stjärnhvalf af

Fig. 59. Hille gamla kyrka. Teckning i A. T. A.

tegel. Den gamla kyrkans plan utgjordes af långhus samt mindre och smalare kor.

Kyrkans arkiv. Teckning af Ulf Christoferson. (Fig. 58.)

Hille.

År 1862 uppfördes en ny kyrka i den gamlas ställe. Denna bestod af ett rektangulärt långhus med vapenhus och sakristia. Den var 72 fot lång och 37 fot bred. Kyrkan var täckt med tvänne hvalf, äfven vapenhuset var hvälfdt. Hvalfven buro målningar med Jacob Ulfssons vapen.

ÅHRMAN, sid. 78. Teckning i A. T. A. (Fig. 59.)

Ockelbo.

Den rifna medeltida kyrkan bestod af långhus och ett lägre och smalare kor. Den hade hvalf af tegel.

Ofvansjö.

Medeltidskyrkan, som refs 1760, bestod af en enkel rektangel med vapenhus och sakristia. Gammalt korskrank fanns ännu kvar 1742. Kyrkan var täckt med tegelhvalf, »thet efter all liknelse fasta och uti allas tycke wackra walfvet».

Kyrkans arkiv. Teckning af Ulf Christoferson. (Fig. 60.)

Torsåker.

Den medeltida kyrkan tycks ha bestått af långhus med mindre och smalare kor. 1684 erhöll den en större tillbyggnad på södra sidan, men på 1700-talet refs den och ersattes af en ny. (Fig. 61.)

Kyrkans arkiv. Teckning af Ulf Christoferson.

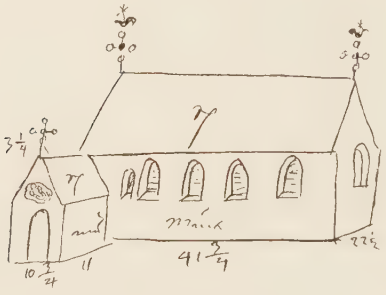

Fig. 60. Ofvansjö kyrka 1690. Teckning af Ulf Christoferson.

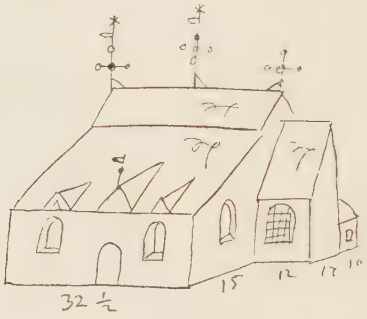

Fig. 61. Torsåkers kyrka 1690. Teckning af Ulf Christoferson.

Valbo.

Kyrkan i Valbo är till stor del al medeltida ursprung. Den är flera gånger tillbyggd. Tornet byggdt 1775. (Fig. 62.)

Årsunda.

Ny kyrka uppfördes på 1760-talet, då den gamla refs och användes till nybyggnaden. Den gamla bestod af en mycket liten enkel rektangel med vapenhus och sakristia.

Kyrkans arkiv. Teckning af Ulf Christoferson. (Fig. 63.)

Hälsingland.

Hälsingland var under medeltiden deladt i två prosterier, det södra och det norra, Alir och Sundhede. Alir omfattade följande socknar:

Alfta, Arbrå, Bollnäs, Färila, Hanebo, Ytter-Hogdal, Järfsö, Ljusdal, Mo, Norrala, Rengsjö, Skog, Segersta, Söderala, Trönö, Undersvik. Af dessa är Trönö kyrka bevarad i sitt medeltida skick. Söderala är bevarad, men förändrad till det yttre (1904). Bollnäs och Arbrå äro på 1700-talet förvandlade till korskyrkor. Ljusdal är helt ombyggd på 1700-talet, äfvenså Hanebo. På öfriga ställen äro medeltidskyrkorna helt försvunna. Om Skogs kyrka äga vi inga underrättelser. De öfriga kunna däremot rekonstrueras.

Alfta.

Medeltidskyrkan nedbrann 1793. Den bestod af en enkel rektangel med torn i väster, vapenhus och sakristia på vanliga ställen samt på norra

Fig. 62. Valbo kyrka 1690.
Teckning af Ulf Christoferson.

Fig. 63. Årsunda kyrka 1690.
Teckning af Ulf Christoferson.

sidan midt emot vapenhuset en liknande utbyggnad. Kyrkan hade hvalf af tegel med målningar.

Den östligaste delen af kyrkan tillbyggdes vid medeltidens slut. Man vet, att högkoret grundlades 1462.[1] Af allt att döma stod här tidigare ett mindre och smalare kor. Tornet och utbyggnaderna voro medeltida tillbyggnader. Ursprungligen torde kyrkan således bestått af den rektangel, som bildas af långhusets västra del samt det äldre och mindre koret. (Broman.)

Ett 1481 af ärkebiskopen utfärdadt pergamentsbref utlofvar aflat åt alla, som på vissa dagar förrättade sin andakt i Alfta kyrka (R. A.).

Det nuvarande tornets murar äro till stor del af medeltida ursprung, ehuru de skadats genom branden och sedermera restaurerats. (Fig. 64.)

[1] Collijn: Redogörelse för undersökning angående äldre Arkivalieomslag, Stockholm 1914, sid. 20.

Fig. 64. Alfta kyrka efter Broman.

Arbrå.

Kyrkan betod på medeltiden af ett långhus täckt med tre stjärnhvalf samt vapenhus och sakristia. Det gamla långhuset ingår i den nuvarande kyrkan, som för öfrigt består af två, 1753 och 1754 byggda korsarmar i söder och norr. Den nuvarande sakristian byggdes vid samma tillfälle, då den äldre borttogs tillika med vapenhuset. I korhvalfvet finnas nyligen aftäckta målningar från medeltidens slut.

Bollnäs.

Vid medeltidens slut bestod kyrkan af en stor, enkel rektangel. Torn i väster af gråsten med öfverdel af tegel; förband: två långa och en kort i alla rader, dock något oregelbundet; tegelmått L. 29—31, B. omkr. 15, H. 9—10 cm. På södra sidan vapenhus, på den norra sakristia på vanligt ställe samt dessutom en utbyggnad ungefär midt emot vapenhuset kallad skrifterummet. Kyrkan var försedd med tegelhvalf; likaledes vapenhuset, som ofvan hvalfvet hade ett rum öppet utåt kyrkan såsom en läktare. Ett altare omtalas äfven i sakristian. Tornets ljudöppningar bestå af höga spetsbågsfönster med profiler af formtegel. En invigning af kyrkan ägde rum 1468 den 3 november. En om- eller tillbyggnad bör då ha fullbordats, som med all säkerhet omfattade bl. a. det nuvarande tornets tegelpartier. Dessa böra således med sina spetsbågiga öppningar dateras till 1468.

Vid 1700-talets midt undergick kyrkan en ombyggnad, hvarvid den bl. a. erhöll korsarmar. Af den gamla byggnaden äro långhuset och tornet bevarade. (Fig. 44.)

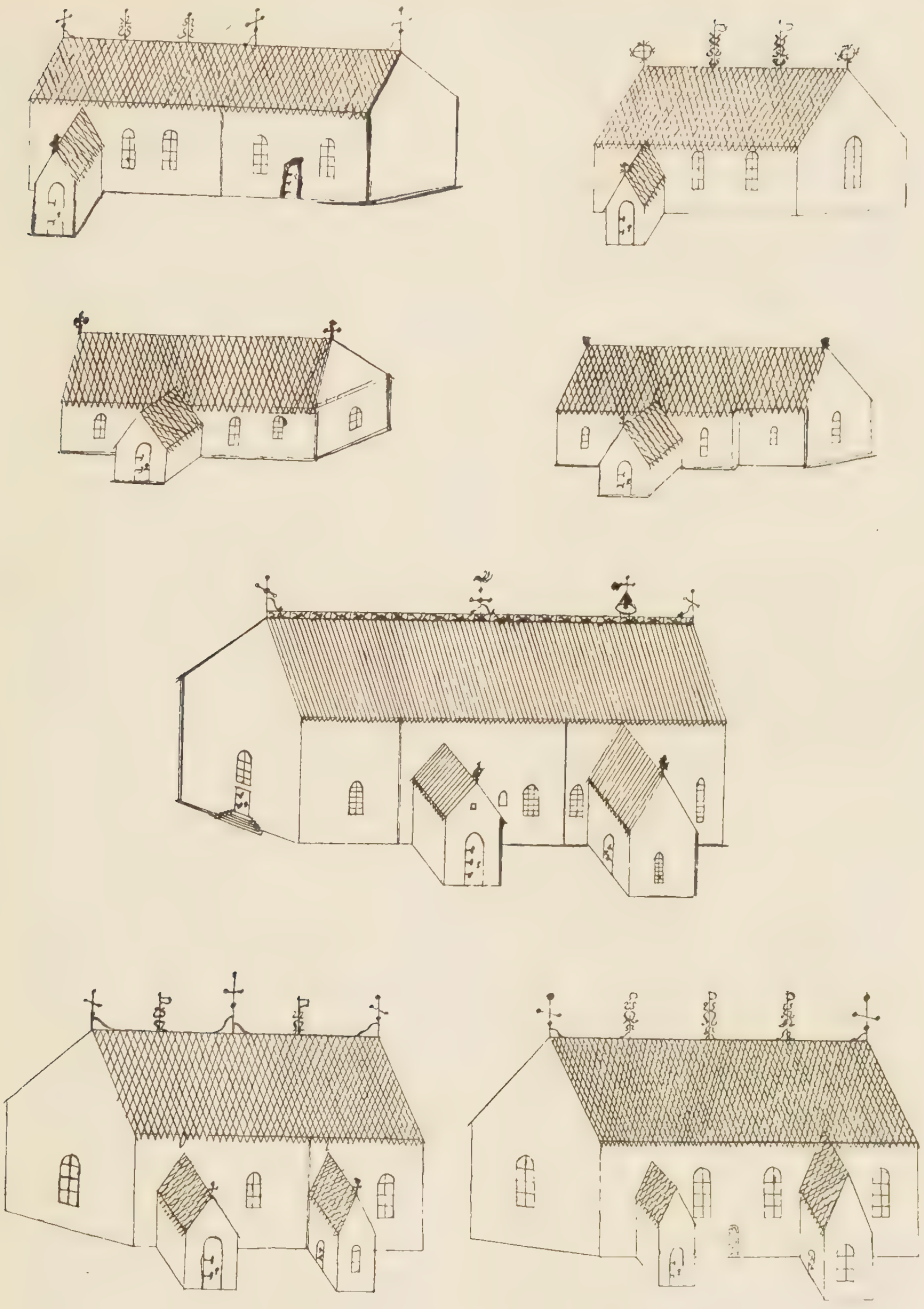

Fig. 65. Kyrkor i Södra Hälsingland efter Broman.

Färila. Hanebo.
Mo. Rengsjö.
Delsbo.
Ljusdal. Järfsö.

BROMAN, cap. 6 b. B. G. JONZON, Bollnäs Församlings Kyrkohistoria. Uppsala 1899, 20 ff.

Färila.

Den medeltida kyrkan fick 1781 vika för en ny. År 1725 hade den tillbyggts åt öster, till ungefär dubbla längden. Före denna förändring bestod den af ett långhus i form af en liten, enkel rektangel samt vapenhus och sakristia på vanliga ställen. Långhuset hade tegelhvalf med medeltida målning. (Fig. 65.)

BROMAN, cap. XIX a. Kyrkoarkivet.

Hanebo.

Af den nuvarande kyrkan äro de två västligaste travéerna af medeltida ursprung. Kyrkan har sitt nuvarande utseende (långhus, korsarmar, torn) från ombyggnader och restaureringar 1778 samt på 1800-talet och senast 1902. Den medeltida kyrkan hade äfven vapenhus och sakristia. Målningar omtalas och finnas kanske bevarade under putsen i den ursprungliga delens tegelhvalf. (Fig. 65.)

Kyrkoarkivet. BROMAN, cap. V b.

Järfsö.

Medeltidskyrkan tillbyggdes 1747—48 och refs 1838. Kyrkan var af gråsten med rösten och hvalf af tegel. Den utgjordes af ett rektangulärt långhus med vapenhus och sakristia på vanliga ställen; dessutom en utbyggnad, den s. k. lillkyrkan på södra sidan åt öster, samt en utbyggnad på norra sidan åt väster, midt emot vapenhuset, »et beswärligit rum, hwarest i Munkarnes gudstiänst grofva syndare stått och undergått skriftermål». Medeltida målningar funnos. (Fig. 65.)

BROMAN, cap. X b.

Ljusdal.

Efter de öden denna kyrka i flera ombyggnader och brand genomgått återstå visserligen medeltida partier ännu, men om den medeltida kyrkans plan och utseende, kunna vi knappast bilda oss någon tillförlitlig uppfattning. Troligen bestod den åtminstone vid medeltidens slut af en enkel rektangel med vanliga utbyggnader samt en s. k. lillkyrka. Kyrkan har sitt nuvarande utseende från en ombyggnad efter en eldsvåda 1753

och en i senaste tid företagen restaurering. Medeltida målning fanns. (Fig. 65.)

B. G. JONZON, Ljusdals kyrka. Minnesskrift, Ljusdal 1914.

Mo.

Ruiner af medeltidskyrkan, som öfvergafs 1820, finnas i kyrkbyn. Den utgjordes af en enkel rektangel med sakristia på vanligt ställe och vapenhus obetydligt väster om midten af södra sidan. Byggnadshistoria okänd. (Fig. 65.)

BROMAN, cap. II b.

Norrala.

Se beskrifningen sid. 41.

Rengsjö.

Medeltidskyrkan, som refs 1792, bestod af långhus, smalare men icke lägre kor, vapenhus midt på långhusets södra sida samt sakristia på vanligt ställe. Såväl själfva kyrkan som utbyggnaderna voro täckta med tegelhvalf. Kyrkan hade helt säkert en invecklad byggnadshistoria, som nu ej mer kan fastställas. Enligt BROMAN skulle östra delen vara äldst. Hvalfven hade målningar, troligen af medeltida ursprung. (Fig. 65.)

BROMAN, cap. XIII b, Kyrkoarkivet.

Segersta.

Ny kyrka uppfördes vid 1800-talets början med användande af material från den gamla. Denna bestod af långhus och i väster en mindre och smalare del, som enligt traditionen skulle varit afsedd till torn. Vapenhus och sakristia på vanliga ställen. Enligt BROMAN skulle en skarf finnas mellan långhuset och den västra delen. Långhusets östligaste del skulle äfven vara tillbyggd. Kyrkan skulle förr haft lägre oeh smalare kor (BROMANS s. k. sakristia). Mått: L. 39 aln. B. 13 aln.

BROMAN, cap. IV b. Kyrkoarkivet.

Söderala.

Se beskrifningen sid. 35.

Trönö.

Den gamla kyrkan i Trönö bestod i det äldsta skick, vi kunna följa den, af ett långhus med mindre och smalare kor. Sedermera utvidgades

Fig. 66. Trönö kyrka från öster.

den, troligen mot medeltidens slut, så att kyrkan kom att bilda en större, enkel rektangel. Vid samma tillfälle täcktes den med tvänne stjärnhvalf af tegel och försågs med vapenhus och sakristia. Skarfvarna äro tydligt iakttagbara på den orappade muren. Kyrkogården med sin delvis bevarade, aftäckta mur och tvänne stigluckor är ett af de bästa kvarstående exemplen på våra medeltida kyrkogårdar. (Fig. 66.)

Plan i HILDEBRAND, Sveriges medeltid III, sid. 222.

Undersvik.

Medeltidskyrkan fick ge vika för den 1788 uppförda nuvarande kyrkan. Den bestod af rektangulärt långhus med vapenhus på vanligt ställe. Sakristia okänd. BROMAN anser den östra delen vara äldre.

BROMAN, cap. IX b.

Ytter-Hogdal.

Den första kyrkan torde ha stått i Fåssjö by, hvarifrån kyrkplatsen dock snart flyttades.[1] 1735 byggdes en ny kyrka. Den medeltida kyrka, som kvarstod till denna tid, hade 1693 blifvit tillökad åt öster med en byggnad af trä, som ersatte det förra mindre och smalare koret. Den ursprungliga kyrkan bestod nämligen af långhus, särskildt kor samt vapenhus på vanligt ställe. Mått: (efter 1693 års tillbyggnad) L. 27 aln. B. 12. aln. H. 18 aln.

BROMAN, cap. XX a.

Hälsinglands norra prosteri, Sundhed, bestod under medeltiden af socknarna: Bergsjö, Bjuråker, Delsbo, Enånger, Forssa, Gnarp, Harmånger, Hassela, Hög, Idenor, Ilsbo, Jättendal, Norrbo, Njutånger, Rogsta och Tuna. I Enånger, Idenor, Njutånger och Tuna äro de medeltida kyrkorna bevarade. Äfvenså i Harmånger, ehuru den genom en svår ombyggnad år 1888 blifvit förstörd, och i Hög, som dock år 1703 blifvit ombyggd. För öfrigt äro de medeltida kyrkorna försvunna.

Bergsjö.

Medeltidskyrkan nedrefs 1794. I den kyrka, som då uppbyggdes, bibehölls dock det gamla tornet ehuru i förändradt skick. Efter en brand 1842 ombyggdes äfven tornet. Det innehåller således fortfarande murar af medeltida ursprung.

Utom tornet bestod kyrkan af långhus, vapenhus på vanligt ställe samt öster om långhuset en sakristia, som möjligen ursprungligen byggts som kor. Midt på långhuset anser sig BROMAN ha iakttagit en skarf; den östra delen skulle vara den äldre. I kyrkans arkiv (vol. sign. B2) finnes kopia af en skrift, som skulle ha blifvit funnen år 1654 i knappen öfverst i tornspiran, af hvilken framgår, att tornet skulle ha blifvit färdigt år 1481. Väggarna hade ännu 1733 medeltida målningar. I hvalfven, som voro tre, hvaraf ett i tornet, funnos målningar, troligen från 1600-talet; äldre hvalfmålningar okända. (Fig. 67.)

BROMAN. Kyrkoarkivet.

Bjuråker.

År 1748 nedrefs den gamla kyrkan och lades grunden till den nuvarande. Den gamla bestod af långhus med mindre och smalare kor

[1] MODIN: Härjedalens Ortnamn och Bygdesägner, sid. 243

samt vapenhus och sakristia. Utom genom vapenhuset fanns ingång tydligen äfven i östra delen af långhusets södra mur. (Fig. 70.)

BROMAN, cap. XVI a.

Delsbo.

Den medeltida kyrkan nedbrann 1740, då en ny kyrka uppfördes på de gamla murarna.

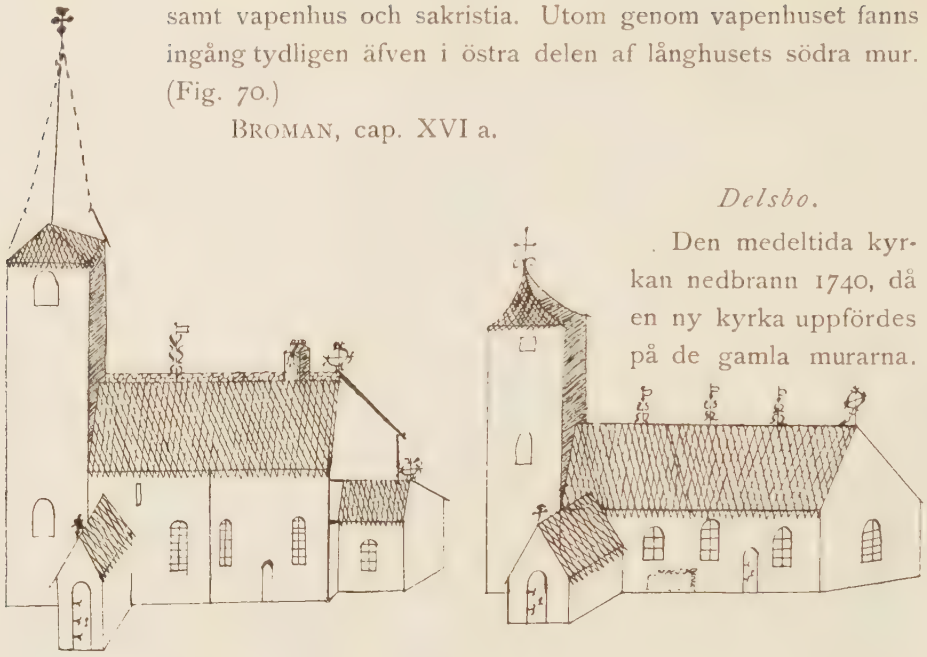

Fig. 67. Bergsjö och Jättendals kyrkor efter Broman.

Den gamla bestod af en långsträckt rektangel med sakristia på vanligt ställe och tvänne utbyggnader på södra sidan, nämligen vapenhus, längre åt väster, samt lillkyrkan, östligare, med ingång på västra sidan. Enligt LENAEUS och BROMAN hade långhuset två skarfvar. Dess mellersta del vore enligt BROMAN den äldsta, därnäst den östra.

Målning fanns; i mellersta delen troligen från 1400-talet, i koret från Gustaf Vasas tid. (Fig. 65.)

BROMAN, cap. XVII a. LENAEUS, Delsboa illustrata. Kyrkoarkivet.

Enånger.

Kyrkan består af ett långhus med sakristia. Vapenhus har tidigare funnits, men är nu nedrifvet. Långhuset är täckt af tvänne stjärnhvalf af tegel med målningar. Sådana finnas äfven på väggarna, ehuru öfverkalkade. Kyrkan innehåller nu, sedan den 1859 upplåtits till museum, synnerligen betydande samlingar af medeltida konst, hopbragta på initiativ af Lars Landgren, dåvarande kontraktsprost i norra Hälsingland, sedermera biskop i Härnösand, † 1888. Se sid. 5. (Fig. 68.)

Fig. 68. Enångers kyrka från sydväst.

Forssa.

År 1845 byggdes en ny kyrka, hvarvid sakristian och den norra muren bibehöllos af den gamla, från medeltiden härstammande kyrkan. Denna bestod af ett tämligen långsträckt, rektangulärt långhus med vapenhus och sakristia på vanliga ställen samt dessutom en utbyggnad midt på södra sidan, den s. k. lillkyrkan. Alla kyrkans delar voro täckta med hvalf af tegel; långhuset upptogs af fyra hvalf (hvaraf enligt WETTERSTEN de tre västligare skulle vara byggda af en mästare, det östra af en annan; sakristians hvalf skulle vara utfördt af en sämre mästare).

Enligt BROMANS oeh WETTERSTENS samstämmande uppgifter skulle byggnadshistorien vara denna: den äldsta kyrkan bestod af ett mindre långhus, möjligen med särskildt kor (östlig sakristia enligt BROMAN). Sedermera tillbyggdes kyrkan ett afsevärdt stycke åt väster och samtidigt höjdes murarna. Nästa tillbyggnad var en fortsättning på långhuset åt öster. Vapenhuset, sakristian och lillkyrkan skulle ha tillkommit sist.

Kyrkan var prydd med målningar från medeltidens slut. (Fig. 70.)

BROMAN, cap. VI a; WETTERSTEN: Forssa och Högs Ålder och Värde, Stockholm 1901.

Gnarp.

Den nuvarande kyrkan byggdes 1786. Dess sakristia tillhörde den vid detta tillfälle rifna, från medeltiden härstammande kyrkan. Denna bestod af en enkel rektangel med vapenhus och sakristia. Enligt BROMAN skulle den ha blifvit tillbyggd »en eller annan gång», han anger dock ej på hvad sätt. Kyrkan hade hvalf af tegel. (Fig. 69.)

BROMAN, cap. XII a.

Harmånger.

Före ombyggnaden 1888 bestod kyrkan af ett långhus, täckt med trenne stjärnhvalf samt vapenhus och sakristia. Den erhöll vid ombyggnaden korsarmar åt söder och norr, ett polygont tillägg i öster, hvarefter vapenhuset försvann.

Fig. 69. Gnarps kyrka efter Broman.

Genom restaureringen förstördes dessutom kyrkans hela yta; dess medeltidskaraktär borttogs. (Om kastalen se sid. 40, Fig. 28.)

Hassela.

1826 byggdes ny kyrka, men den gamla kvarstod ännu en tid. Den medeltida kyrkan hade långhus och särskildt, mindre kor, vapenhus på vanligt ställe. Sakristian var på 1700-talet af trä. Tegelhvalf i långhus och kor. BROMAN anser, att kyrkan blifvit utvidgad både på längd och bredd. (Fig. 70.)

BROMAN, cap. XIV a. Kyrkoarkivet.

Hög.

Kyrkan består nu af ett enkelt långhus med sakristia. Före 1703 var den östra delen smalare och lägre. Kyrkan tillhörde således då typen med långhus och mindre kor. Vid ombyggnaden 1703 nedtogs det gamla hvalfvet och insattes de nuvarande, af trä gjorda stjärnhvalfven, som imitera senmedeltida tegelhvalf. Ingång fanns förr på södra sidan (nu i väster), hvarest två halfrunda stenar, s. k. »bröst», ännu utmärka portalens läge.

Fig. 70 Kyrkor i norra Hälsingland efter Broman.

Ytter-Hogdal. Rogsta.
Hassela. Ilsbo.
Bjuråker. Norrbo.
Forssa.

Idenor.

Kyrkan är en enkel rektangulär byggnad, täckt med två stjärnhvalf. Nyligen restaurerad. Enligt Broman (cap. II a) skulle, där östra travéen nu står, en mindre utbyggnad funnits. Han säger nämligen, att hon är »icke allenast påbygd ena reso i längdene til östern; hwarest sakerstiget tå efter algemena sättet stod; utan jämwäl til bredden och högden», hvilket han påstår sig ha sett på gaflarna. Efter senaste restaureringen äro murarna så väl dolda under putsen, att dessa förhållanden ej kunna undersökas.

Ilsbo.

Medeltidskyrkan refs 1843. Den bestod af långhus med särskildt, mindre kor i öster samt vapenhus på vanligt ställe. (Utbyggnaden i öster kallas af Broman sakristia; dock anger han själf, att där fanns ett altare.) Hvalf af tegel. Enligt BROMAN skulle kyrkan vara byggd i *ett* stycke. (Fig. 70.)

BROMAN, cap. IX a.

Jättendal.

Medeltidskyrkan, som nedbrann år 1800, bestod af ett rektangulärt långhus med torn i väster samt sakristia och vapenhus på vanliga ställen. Hela kyrkan var hvälfd med tegel. Medeltida målningar funnos; deras utseende okändt. Kyrkan nämnes i ett bref angående ärkebiskopsvisitationen 1358. Byggnadshistorien kan icke närmare angifvas. (Fig. 67.)

BROMAN, cap. XI a.

Njutånger.

Kyrkan består af ett långhus med vapenhus och sakristia. Täckt med hvalf af tegel. I början af 1700-talet undergick kyrkan en restaurering, då bl. a. fönstren höggos upp till sin nuvarande storlek. Förut kallas de små och »irregulera». Korskrank hade funnits, »hwar på öfwer dören stod et stort kors och Christi lekamen fastnäglad uti största formen». (Broman, cap. IV a.) Enligt BROMAN skulle kyrkans östra del vara yngre än den västra.

Norrbo.

År 1799 byggdes ny kyrka. Den vid detta tillfälle rifna, medeltida kyrkan bestod af långhus, mindre och smalare kor samt vapenhus. Dess byggnadshistoria kan ej angifvas. (Fig. 70.)

BROMAN, cap. XVII a.

Rogsta.

Medeltidskyrkan ersattes på 1850-talet af en ny. Den gamla bestod af en enkel rektangel med vapenhus och sakristia. Kyrkan var täckt med tegelhvalf i tvänne travéer; den västligaste delen hade trätak. Enligt BROMAN skulle byggnadshistorien sönderfalla i tre perioder: först den mellersta delen, som då hade en mindre utbyggnad åt öster, därnäst byggdes den östra delen i sin slutliga storlek och sist den västra. Kyrkan hade målningar, troligtvis från medeltiden. (Fig. 70.)

BROMAN, cap. VIII a.

Tuna.

Se beskrifningen sid. 45.

Medelpad.

Det nuvarande Medelpad bestod under medeltiden af följande socknar: Alnö, Attmar, Borgsjö, Hafverö, Holm, Hässjö, Indal, Ljustorp, Liden, Njurunda, Selånger, Skön, Stöde, Sättna, Torp, Timrå, Tuna samt Tynderö. Till landskapet hörde under medeltiden äfven Häggdånger, nu i Ångermanland. Af alla dessa är det endast Alnö och Liden, som ha sina medeltida kyrkor i behåll. Dessutom finnas tämligen stora ruiner kvar i Njurunda och Selånger. De öfriga ha gått förlorade. I Holm, Häggdånger och Sättna voro troligen träkyrkor; om dem äga vi ingen underrättelse. Om kyrkan i Borgsjö veta vi endast, att den var byggd af sten. De återstående kunna vi med hjälp af arkivaliska underrättelser nödtorftigt rekonstruera.

Alnö.

Den äldre kyrkan i Alnö är en gråstenskyrka med hvalf och pilastrar af tegel, bestående af långhus, lägre och smalare kor samt vapenhus och sakristia på vanliga ställen. På korets södra sida en igenmurad, rundbågig portal. Nuvarande ingången är från väster, sedan dörren mellan vapenhus och långhus år 1778 murats igen. Långhus och kor äro täckta med stjärnhvalf, sakristian med ett enkelt krysshvalf. Korhvalfvet hvilar på konsoler, långhushvalfvet på hörnpilastrar och ovanligt breda sköldbågar. Triumfbågen är rundbågig.

Kyrkans byggnadshistoria är ej fullt säker. Antingen äro kor och långhus uppförda på en gång (väl omkring 1200), eller också är koret

den ursprungliga delen, till hvilken långhuset senare fogats. För utrönande häraf borde golfvet uppbrytas och eventuellt gräfning företagas vid gränsen mellan de båda byggnadsdelarna. Hvalfven härröra från tiden omkring eller närmast efter 1500.

Målningar finnas dels på väggarna, dolda af fläckvis affallen puts, dels i hvalfven, där de aldrig varit öfverputsade.

Attmar.

Den nuvarande kyrkan uppfördes 1760—1761, hvarvid medeltidskyrkan refs. Den bestod då af långhus, särskildt kor samt vapenhus och sakristia. Enligt uppgift i kyrkoarkivet skulle vid rifningen ha påträffats i ena väggen vid takbandet en sten med årtalet 1160. En dopfunt från 1200-talets midt tyder på att en kyrka funnits vid denna tid.

Kyrkans arkiv.

Fig. 71. Hafverö gamla kyrka efter Broman.

Hafverö.

Gamla kyrkan refs på 1840-talet. Den bestod af en enkel rektangel (22 alnar lång) samt vapenhus på vanligt ställe. Målningar funnos. Östligaste delen af kyrkan ingår i den nya kyrkans sakristia.

Kyrkoarkivet, Beskrifning införd i äldsta räkenskapsboken. BROMAN, cap. XXI a. BRANDELL, Beskrifning öfver Hafverö, Landtmäteriarkivet.

Hässjö.

Hässjö gamla kyrka tyckes ha bestått af en enkel rektangel. Den fick på 1700-talet vika för den nuvarande. Kyrkans arkiv.

Indal.

Den gamla kyrkan refs 1760—61, då den nuvarande uppfördes. Den skall ha varit 25 alnar lång och 12 alnar bred och var troligen en enkelt rektangulär byggnad.

Kyrkans arkiv. HÜLPHERS, sid. 94.

Liden.

Indals-Lidens gamla kyrka, som länge stått öde och hotat att förfalla till en ruin, är numera konserverad (1911). Den består af ett enkelt rektangulärt långhus med vapenhus och sakristia, hvilkas murar icke ligga i förband med kyrkans. Materialet är gråsten samt tegel i fönster- och dörromfattningar, röstenas afjämningar uppåt samt de numera nedfallna hvalfven. Kyrkan var täckt med tvänne hvalf, som hvilade på pilastrar, utom det östra hvalfvets främsta del, som stödde på konsoler i murhörnen. Äfven vapenhus och sakristia ha haft tegelhvalf. Mellan vapenhuset och själfva kyrkan är en profilerad spetsbågig portal. Gafvelmurarna aftunnas uppåt genom aftrappningar. I det östra röstets tegelafjämning är i teglet ett litet likarmadt kors.

Fig. 72. Indals-Lidens gamla kyrka, Medelpad.

Enligt HÜLPHERS (Medelpad, sid. 101) ägde kyrkan på hans tid följande inskrift i koret: »Anno 1510 blef denna kyrkan bygd af D:no Josepho och derefter Anno 1561 målad, Gudi til ära och Hans Helgedom til prydning. Ps. 115 I» (Jfr s. 66). Rester af målningar med renässanskaraktär, synas här och där på väggarna.

Ljustorp.

En ny kyrka uppfördes här 1757, hvarvid den gamlas murar delvis tyckas ha kommit till användning. Denna bestod troligen af en enkel rektangel och var 17 alnar lång och 10 alnar bred.

Kyrkans arkiv. HÜLPHERS, sid. 110.

Njurunda.

Den numera ruinerade medeltidskyrkans utveckling har ofvan skisserats (sid. 21). För öfrigt veta vi, att den hade ett fönster på norra

väggen, ett på den östra och tre på den södra. Ingångar voro en på södra och en på västra sidan (trol. upptagen 1606). Kyrkan var täckt med trenne »spetshvalf», uppstigande från stödjepelare.

Beskrifning af Njurunda socken af NÆSLUND. I Landtmäteriarkivet.

Fig. 73. Selångers kyrka 1760. Efter David Ludvig Mejer.

Selånger.

Af medeltidskyrkan återstår nu blott en ruin. Dess plan består af långhus med smalare kor samt vapenhus och sakristia, hvartill kommer ett torn i väster. Tornets portal tycks, af en äldre afbildning att döma, ha haft treklöfverformad öfre afslutning. Kyrkan var täckt med tegelhvalf försedda med målningar under ärkebiskop Jacob Ulfssons tid. Endast de nedre delarna af murarna äro i allmänhet ännu stående. (Fig. 73).

Skön.

Se beskrifningen sid. 44. Enligt Bureus fanns på kyrkogården ett kapell helgadt åt S. Birgitta.

Sumlen, tr. i Svenska Landsmålen 1886, Bih. I: 2, sid. 192.

Stöde.

År 1757 började uppförandet af en ny kyrka, hvarvid den gamla medeltidskyrkan refs. Denna bestod af långhus samt mindre och smalare kor (sakristia af trä). I en beskrifning i kyrkoarkivet, upprättad vid den nyare kyrkans invigning, heter det om den gamla, att »choret war sedermera påbygt». Beskrifningen innehåller äfven en planskiss af kyrkan.

Kyrkans arkiv. MAGNUS NORDENSTRÖM, Beskrifning öfwer Stöde Socken, författad 1769, tryckt af JOHAN NORDLANDER i Norrländska Samlingar II, sid. 59. Stockholm 1894.

Timrå.

Om kyrkan i Timrå äga vi mycket sparsamma underrättelser. Den tycks ha bestått af en enkel rektangel. Några äldre inventarier afbildas af BUREUS oeh BROCMAN. Den nuvarande kyrkan byggdes 1794, hvilket år sålunda betecknar den gamlas försvinnande.

Kyrkans arkiv.

Torp.

Ny kyrka bygges 1782, med användande af den gamlas material. Den kyrka, som härvid refs, härstammade från medeltiden och bestod af långhus med sakristia och vapenhus. En dopfunt och en Olofsbild från 1200-talets förra del tyda på att på denna tid en kyrka fanns.

Kyrkans arkiv.

Tuna.

Åren 1776—1778 uppfördes en ny kyrka, sedan man rifvit den gamla. Denna var uppförd under medeltiden och bestod vid rifningen af långhus, sakristia och vapenhus.

Kyrkans arkiv.

Tynderö.

Den medeltida kyrkan i Tynderö blef år 1793 grundligt ombyggd. Murar af medeltida ursprung ingå således i den nuvarande kyrkan. Den gamla kyrkan utgjorde troligen en enkel rektangel. Den hade vapenhus samt tegelhvalf.

Kyrkans arkiv.

Fig. 74. Grundsunda kyrka från sydost.

Ångermanland.

I Ångermanland funnos under medeltiden följande socknar: Anundsjö, Arnäs, Bjärtrå, Boteå, Dal, Ed, Edsele, Grundsunda, Gudmundrå, Helgum, Hernö, Högsjö, Junsele, Liden, Långsele, Multrå, Nora, Nordingrå, Nordmaling, Nätra, Ramsele, Resele, Sidensjö, Själevad, Skog, Sollefteå, Styrnäs, Sånga, Säbrå, Torsåker, Ullånger, Vibyggerå, Ytterlännäs och Öfverlännäs.[1]

Ovanligt många medeltida kyrkobyggnader äro bevarade i detta landskap, nämligen: Anundsjö, Boteå, Dal (ombyggd), Ed (restaurerad), Grundsunda, Högsjö (ödekyrka), Nordmaling, Ramsele (ödekyrka), Sidensjö, Skog, Sånga, Torsåker (gafvelröstena förändrade), Ullånger (ombyggd till korskyrka och försedd med torn), Vibyggerå (ödekyrka), Ytterlännäs (ödekyrka) samt Öfverlännäs. I Edsele, Junsele och Liden voro träkyrkor.

[1] Styffe (a. a.) sid. 395 nämner äfven Sättna »som lärer hafva en gammal kyrka.» Som bekant, ligger Sättna dock i Medelpad och gränsar ej heller till Ångermanland, hvarför ett skriffel här torde föreligga. Någon kyrka af anmärkningsvärd ålder finnes ej heller i denna socken. Någon medeltida kyrka är öfverhufvudtaget icke känd där.

Hernö och Långsele äro osäkra. Öfriga försvunna kyrkor kunna nödtorftigt rekonstrueras.

Anundsjö.

Kyrkan består af långhus med vapenhus och sakristia. Den nuvarande sakristian är uppförd 1772; en äldre fanns, som var något mindre. Märken efter dess takresning synas på vinden. Kyrkan är täckt med stjärnhvalf. Portalen mellan vapenhus och långhus (den ursprungliga yttre portalen) är svagt spetsbågig, på utsidan flersprångig och profilerad med hålkäl och rundstaf (fig. 7). Vapenhuset ligger ej i förband med kyrkan. I dess östra mur en fyrkantig nisch. Kyrkan har varit fogstruken och orappad, hvilket kan iakttagas på den del af långhusmuren, som är skyddad af vapenhusets vattentak. (Fig. 41 och 43).

Fig. 75. Bjärtrå gamla kyrka. Efter teckning i A. T. A.

Arnäs.

Den rifna kyrkan i Arnäs utgjorde en enkel rektangel. Den mätte 37 alnar i längd och 15 alnar i bredd. Dess byggnadshistoria är för öfrigt okänd.

Bjärtrå.

Af den gamla kyrkan finnes numera endast en stiglucka bevarad. Kyrkan bestod af ett långhus med vapenhus och sakristia. Hvalf funnos såväl i kyrkan som i vapenhuset och sakristian. Inre mått: L. 26 1/4 aln. B. 13 aln. Murarnas tjocklek 2 aln. (Fig. 75.)

Kyrkans arkiv. Teckning i A. T. A.

Boteå.

Kyrkan består af en stor, enkel rektangel med sakristia på vanligt ställe. På södra sidan är en utbyggnad sammanbunden med vapenhuset, en

s. k. lillkyrka. Kyrkan är restaurerad och har äfven tidigare genomgått förändringar, som för tillfället icke kunna utredas. Långhuset är täckt med trenne stjärnhvalf, hvilka haft äldre målningar, numera öfvermålade. (Fig. 42).

Dal.

Kyrkan i Dal är i senaste tid ombyggd. Bl. a. har ett stort torn lagts till den förut tämligen anspråkslösa kyrkan. Den medeltida kyrkan bestod ursprungligen endast af ett enkelt långhus, troligen utan utbyggnader. Hvalf af tegel. (Fig. 76.)

Kyrkans arkiv. Teckning i A. T. A.

Fig. 76. Dals kyrka 1828. Efter teckning i A. T. A.

Ed.

Kyrkan i Ed är i senaste tid ombyggd. Före ombyggnaden bestod den af en enkel rektangel utan särskildt kor. Sakristian tycks ha varit af trä.

Bild i A. T. A.

Grundsunda.

Kyrkan består af ett rektangulärt långhus med vapenhus och sakristia på vanliga ställen. Taket utgöres af stjärnhvalf af en sen och mycket rikt utbildad typ. (Fig. 74.)

Gudmundrå.

Ny kyrka byggdes här 1801, då den gamla försvann. Denna hade vapenhus och sakristia samt var försedd med hvalf. Om den hade särskildt mindre kor har ej kunnat fastställas.

Kyrkans arkiv.

Fig. 77. Högsjö gamla kyrka.

Helgum.

Den gamla, nu försvunna kyrkan, bestod af en enkel rektangel. Den kallas af BUREUS »mur och träkyrk». HÜLPHERS uppger, att den var af sten.

BUREUS, Sumlen fol. 507 a.

Högsjö.

Högsjö ödekyrka utgöres af en liten rektangulär byggnad med sakristia. Vapenhus har funnits, men är raseradt. Ett nytt mindre har uppförts i det gamlas ställe i samband med kyrkans konservering. Fönsteröppningarna synas vara medeltida. Särskildt anmärkningsvärdt är det lilla fönstret på sydsidan. Kyrkan har haft hvalf. (Fig. 77.)

Multrå.

Den gamla kyrkan i Multrå, som rifvits på 1800-talet, bestod af en mycket liten, enkel rektangel, med vapenhus och sakristia. Mått: L. 21 aln. B. 15 aln.

Teckning i A. T. A.

Nora.

Den nuvarande kyrkan blef färdig 1806. Om den gamla, dessförinnan rifna kyrkan äga vi blott mycket sparsamma underrättelser. Den bestod troligen af långhus med vapenhus och sakristia. Dock har ej med visshet kunnat fastställas, att den icke hade särskildt kor. Kyrkan var täckt med hvalf. L. 43 aln. B. 17 aln. — HÜLPHERS.

Nordingrå.

Se sid. 22.

Nordmaling.

Kyrkan i Nordmaling är en stor, enkel rektangel med vapenhus och på 1700-talet ombyggd sakristia. Kyrkan är vid olika tillfällen mycket förändrad. Täckningen består numera af trähvalf. Restaurerad 1892.

Fig. 78. Resele gamla kyrka 1828. Efter teckning i A. T. A.

Nätra.

Den rifna medeltidskyrkan bestod af långhus med tre »kupiga» hvalf. Vapenhus tycks ha funnits. Sakristian var 1794 af trä. Kyrkans inre mått voro: L. 37 aln., B. 16 aln. 9 tum.

Syneprotokoll af 1794 i kyrkans arkiv.

Ramsele.

Kyrkan är en enkelt rektangulär gråstensbyggnad med gafvelrösten af spån. Sakristian är timrad och icke ursprunglig. Vapenhus har funnits, ehuru numera försvunnet. Kyrkan har intet hvalf.

Resele.

Den gamla kyrkan, som under 1800-talets senare del fått ge vika för en ny, bestod af en enkel rektangel med sakristia. Om vapenhus fanns, är ovisst. Östra röstet af trä. — Bild i A. T. A. (Fig. 78).

Sidensjö.

Kyrkan består af långhus med vapenhus och sakristia, det senare af trä. Äldre sakristia, troligen af sten, ej i förband med kyrkan, har funnits. Kyrkan har stjärnhvalf, som ej äro ursprungliga. Det östra hvalfvet skär nämligen af öfre delen af ett fönster i östra gafveln. Den del af fönstret, som är belägen ofvan hvalfvets gördelbåge, är efter hvalfslagningen igenmurad. Vapenhusets murar ligga ej i förband med kyrkans.

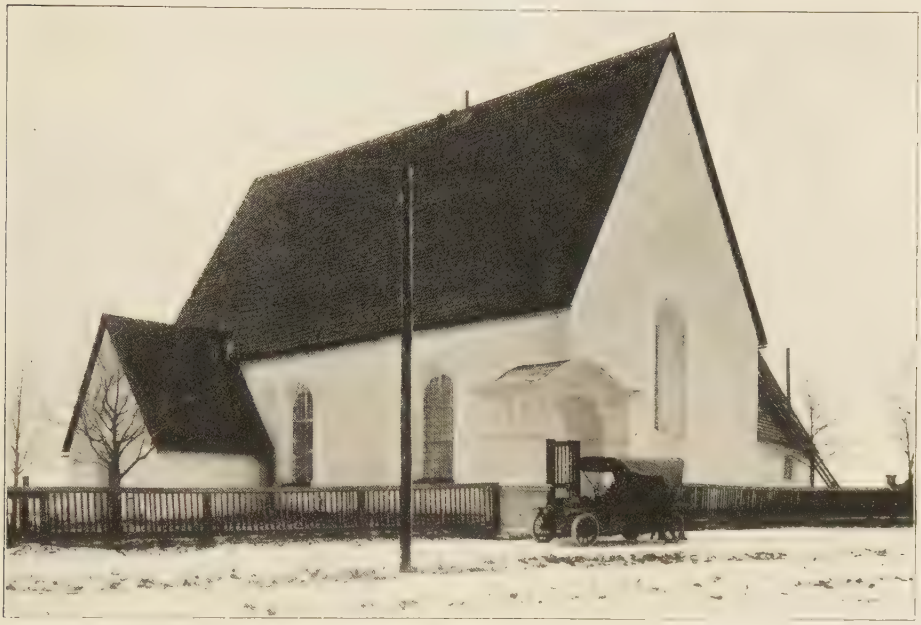

Fig. 79. Sidensjö kyrka från sydost.

I östra vapenhusmuren en fyrkantig nisch. På vapenhusvinden synes kyrkans väl fogstrukna, oputsade mur. Ursprungligen bestod kyrkan tydligen af endast en stor rektangel utan hvalf. (Fig. 40 och 79.)

Själevad.

Medeltidskyrkan kvarstod till 1800-talets midt, då den refs. Den utgjordes af en enkel rektangel med vapenhus och troligen äfven sakristia. Åtminstone den västra gafveln var prydd med tegelornering. Kyrkans mått voro enligt HÜLPHERS: L. 46 aln. B. 18 aln. Målningar funnos på väggar och hvalf.

Blyertsteckning troligen från 1828 i A. T. A. (Fig. 80).

Skog.

Kyrkan i Skog hör till den enkelt rektangulära typen. Den har sakristia men intet vapenhus. Taket utgöres af stjärnhvalf. (Fig. 1).

Fig. 80. Själevads gamla kyrka. Efter teckning i A. T. A.

Sollefteå.

Vid midten af 1700 talet byggdes en ny kyrka med delvis begagnande af den gamlas murar. Denna bestod af långhus samt lägre och smalare och kor. Vapenhus tyckes ej ha funnits, sakristia ovisst.

Teckning i A. T. A. (Fig. 81).

Sånga.

Sånga kyrka är en enkel rektangel med vapenhus och sakristia på vanliga ställen. Kyrkan är täckt med tvänne stjärnhvalf. På vapenhusets östvägg är en utspringande, murad skifva (resten af en altaranordning?). (Fig. 82.)

Fig. 81. Sollefteå gamla kyrka. Efter teckning i A. T. A., utförd efter en äldre oljefärgstafla.

Säbrå.

Ny kyrka bygges 1759, troligen delvis med användande af den gamlas murar. Den gamla kyrkan hade 1723 restaurerats, sedan den under rys-

Fig. 82. Sånga kyrka från sydväst.

sarnas härjningar 1721 genomgått en eldsvåda. Härvid blef bl. a. hvalfvet nedtaget.

Kyrkans arkiv.

Torsåker.

Kyrkan består af en enkel rektangel med sakristia på vanligt ställe. Den har i senaste tid undergått en reparation, hvarvid gafvelröstena erhållit den svängda form de nu ha.

Ullånger.

Före ombyggnaden bestod kyrkan af ett rektaugulärt långhus med ingång från söder. Vapenhus fanns äfven. Den gamla kyrkan utgjorde tvänne travéer, täckta med tegelhvalf. Af den nuvarande korskyrkan består hufvuddelen af sträckningen i öster från tornet till korpartiet af den gamla kyrkan. (Fig. 38, 39.)

Vibyggerå.

Den gamla kyrkan, hvilken kvarstår som ödekyrka, består af en enkel rektangel med vapenhus och sakristia. Vapenhuset är ej ursprung-

ligt, dess murar sluta stumt mot kyrkans; från vapenhusvinden ser man kyrkmuren hvitrappad, under det att rappningen för öfrigt har fallit af. Icke heller sakristian är ursprunglig; den har haft en föregångare af något mindre omfång. Den äldre sakristian har tydligen varit en ursprunglig byggnad. Från vinden å den nuvarande sakristian synas stenar utskjutande ur kyrkmuren, visande att den gamla sakristian legat i förband med kyrkan. Hela anläggningen har från början sålunda bestått af långhus och sakristia. Kyrkan är täckt med ett enkelt tredeladt paneltak. Högst upp i det östra gafvelröstet sitter ett kors af röd kalksten. (Fig. 83.)

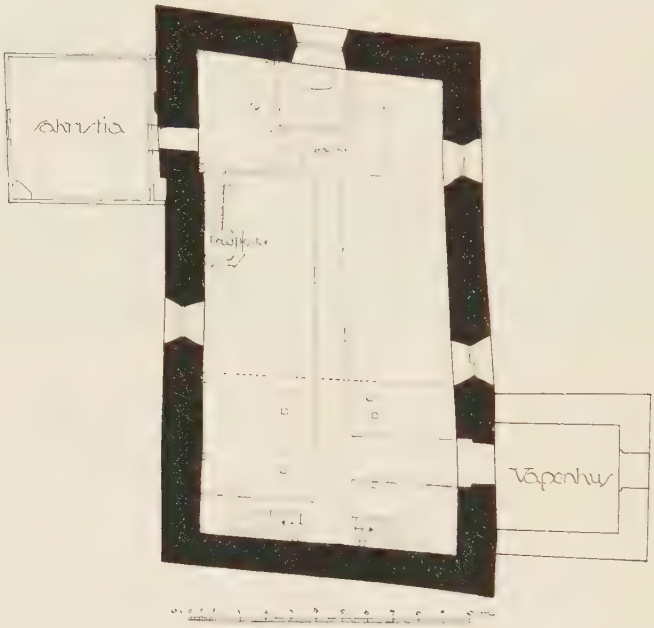

Fig. 83. Vibyggerå gamla kyrka. Plan.
Uppmätt af Sven Häggbom 1916.

Ytterlännäs.

Medeltidskyrkan kvarstår som ödekyrka. Den består af ett enkelt rektangulärt långhus med sakristia. Täckt af två stjärnhvalf med målningar. På väggarna öfverkalkade målningar. Kyrkointeriören är en af de färgrikaste, som bevarats till vår tid. Den är ett godt exempel på huru väl de från olika tider härstammande delarna — tak- och väggmålningarna, läktare, bänkinredning, predikstol, altarskåp o. s. v. — samverka till en lycklig enhet. Se Pl. 1.

Öfverlännäs.

Kyrkan är en enkel rektangel med sakristia men intet vapenhus. Täckningen består af tvänne stjärnhvalf. I sakristians norra mur är ett väggskåp infälldt, hvars dörr af furu har ett stort nyckelbeslag af järn.

Jämtland och Härjedalen.

Jämtland bestod under medeltiden af följande socknar: Alsen, Aspås, Berg, Bodsjö, Bräcke, Brunflo, Fors, Frösö, Hackås, Hallen, Hammerdal, Håsjö, Häggenås, Hällesjö, Kall, Klöfsjö, Kyrkås, Lit, Lockne, Marby, Marieby, Mattmar, Myssjö, Mörsil, Norderön, Näs, Näskott, Offerdal, Oviken, Ragunda, Refsund, Rödön, Ström, Sundsjö, Sunne, Undersåker, Åre samt Ås.[1] På följande ställen finnas de medeltida byggnaderna bevarade, nämligen i Brunflo (endast det fria tornet), Frösö (dock brunnen och restaurerad), Hackås, Kyrkås (ödekyrka), Marby (ödekyrka), Norderön, Ragunda (ödekyrka) samt Åre (ödekyrka). I Klöfsjö och Näskott känna vi icke med säkerhet några medeltida kyrkobyggnader. Kyrkorna i Myssjö och Hammerdal har jag hittills icke kunnat rekonstruera.

Alsen.

Den gamla kyrkan ombyggdes 1757 och nedrefs på 1840-talet. Den bestod af ett långhus, troligen med särskildt kor i öster samt vapenhus och sakristia på vanliga ställen. Mått: L. omkr. 22 aln. B. 14 aln.

Kyrkoarkivet.

Aspås.

Den gamla kyrkan refs 1840. Den bestod af ett långhus af sten, hvars gafvelrösten upptill voro afslutade med trä. Kor, sakristia och vapenhus voro tillfogade träbyggnader. Något tegelhvalf tyckes icke funnits.

Kyrkans arkiv.

[1] Af dessa nämner Styffe (a. a., sid. 473) först efter 1564 följande: Häggenås, Klöfsjö, Norderön och Mattmar. Det torde dock ej kunna vara tvifvel underkastadt, att de kyrkor, som finnas eller kunna rekonstrueras, på dessa ställen, härstamma från medeltiden, d. v. s. från tiden före omkr. 1540. Socknen Marby nämner han icke alls. Måhända har han af misstag ansett den som ett med Marieby. Den ännu kvarstående kyrkan i Marby är dock med säkerhet en medeltida byggnad.

Berg.

Den medeltida kyrkan refs vid den nyas uppförande 1795—97. Den gamla tyckes ha bestått endast af en enkel rektangel. En sakristia fanns, som vid midten af 1700-talet ersattes med en ny. Vapenhus omtalas ej. Kyrkan var täckt med trähvalf. Mått: L. 26 1/2 aln. B. 14 aln.

Kyrkans arkiv.

Bodsjö.

Den kyrka, som 1796 fick vika för den nya, var troligen uppförd under medeltiden. Material: trä. Kyrkan bestod af långhus, kor och sakristia.

Kyrkans arkiv.

Fig. 84. Fors gamla kyrka 1828. A. T. A.

Bräcke.

År 1860 nedrefs den gamla träkyrkan, som bestod af långhus, kor, vapenhus och sakristia samt ett senare (1776) tillfogadt torn i väster, genom hvilket ingång ledde till kyrkan. Denna kyrka tillhör tiden före 1583, då räkenskaperna börja. Troligen är den således från senare medeltid. Mått: L. 16 1/2 aln. B. 9 1/2 aln. H. omkr. 6 aln.

Kyrkans arkiv.

Fors.

Den medeltida kyrkan, som refs på 1840-talet, bestod af ett enkelt rektangulärt långhus utan särskild korbyggnad. Litet vapenhus af trä, sakristia troligen af sten. I östra röstet tegelornering. (Fig. 84).

Teckning i A. T. A.

Frösön.

Kyrkan består af långhus med mindre och smalare kor i öster och vapenhus i väster. Detta är resterna af ett år 1768 nedtaget torn, hvars utseende för öfrigt är okändt. Sakristia på vanligt ställe. Hvalf har funnits. Kyrkan har vid flera tillfällen undergått reparationer, som särskildt i det inre förtagit dess medeltidskaraktär. (Fig. 85).

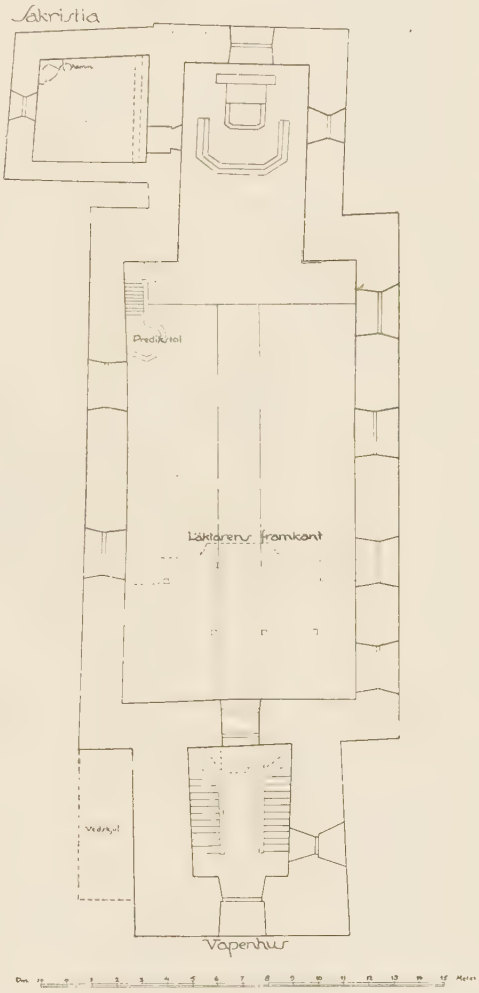

Fig. 85. Frösö kyrka. Plan. Uppmätt af Sven Häggbom 1916.

Hallen.

År 1776 uppföres en ny kyrka. Med afseende på den medeltida, vid detta tillfälle rifna kyrkan kan ej fastställas, huruvida den hade särskildt kor eller endast bestod af ett rektangulärt långhus. Sakristia fanns, däremot icke vapenhus. Hvalf saknades.

Kyrkans arkiv.

Häggenås.

Ny kyrka byggdes 1838. Huruvida den gamla kyrkan hade enkelt rektangulär plan eller var utrustad med särskildt kor, har ej kunnat afgöras. Ett vapenhus tycks ha tillbyggts på 1760-talet. Sakristia fanns. Kyrkan var försedd med hvalf.

Kyrkans arkiv.

Kall.

Den gamla kyrkan refs på 1860-talet. 1756 hade hon erhållit ett nytt, polygont kor. Före denna tid bestod kyrkan troligen af ett enkelt, rektangulärt långhus samt sakristia. Möjligen vapenhus i väster.

Teckning i A. T. A. Kyrkans arkiv.

Kyrkås.

Ny kyrka byggdes på 1850-talet, men den andra kvarstår som ödekyrka. Den gamla kyrkan är en enkel rektangel (11,50 m. lång och 7,95 m. bred). I väster ett vapenhus af sten, i öster sakristia af trä. Själfva kyrkans gafvelrösten äro af trä. På södra sidan en igenmurad ingång.

Lit.

På 1790-talet byggdes här en ny kyrka. Den gamla härstammade från medeltiden. Arkivet meddelar endast, att den hade hvalf, vapenhus och sakristia samt torn. Huruvida kyrkan hade särskildt kor eller bestod af en enkel rektangel, har ej kunnat konstateras. Tornet var möjligen af trä, då det omtalas, att det brädslås.

Kyrkans arkiv.

Lockne.

En medeltidskyrka fanns, som refs på 1790-talet. Den bestod af långhus, kor, högt västtorn, sakristia, men saknade troligen vapenhus (ett sådant af trä omtalas 1704). Koret kallas en »apart murad byggning».

Kyrkans arkiv.

Marby.

Den gamla kyrkan kvarstår som museum, sedan en ny byggdes 1866—67. Planen utgör en enkel rektangel. Vapenhus har troligen funnits. Tegelornering i form af en utspard cirkel i östra röstet.

Marieby.

Den gamla kyrkan nedbrann 1876. Den utgjordes af ett långhus af sten med torn och kor af trä. Troligen var endast den af sten byggda delen från medeltiden. En ruin kvarstår ännu.

Oljemålning från 1856 i privat ägo. Utställd på Kyrkliga utställningen i Östersund 1911, n:r 566.

Mattmar.

Kyrkan utgöres af en enkel rektangel med polygonal afslutning i öster, vapenhus af trä i väster, från 1900. Den östra delen är en senare tillbyggnad, af allt att döma från år 1776. Den öfriga delen af långhuset är af medeltida ursprung. Klockorna sutto i ett litet spåntorn på själfva kyrkan till fram på 1730-talet, då en stapel uppfördes.

Kyrkans arkiv. A. T. A., en teckning från 1828.

Mörsil.

Medeltidskyrkan refs på 1850-talet. Den bestod troligen af en enkel rektangel, ursprungligen utan utbyggnader. Vapenhus och sakristia voro på 1700-talet af trä. (Fig. 86).

Kyrkans arkiv.

Norderön.

Den väl bevarade medeltida kyrkan på Norderön består af ett långhus samt mindre och smalare kor. Den är en liten byggnad, en af de få bevarade af typen med särskildt kor. (Se fig. 4.)

Näs.

Den medeltida kyrkan, som ännu delvis kvarstår, bestod af långhus och mindre kor. Vapenhus fanns icke, troligen ej heller sakristia. (1762

Fig. 86. Mörsils gamla kyrka 1828. A. T. A.

refs det ursprungliga koret och ersattes med en förlängning af långhuset. 1819 uppfördes ett torn). Långhusets västra del är det återstående af medeltidskyrkan.

Kyrkans arkiv.

Oviken.

En ny kyrka uppfördes här 1758, med delvis begagnande af den gamlas murar. Huruvida den äldre kyrkan hade särskild korbyggnad eller endast bestod af ett rektangulärt långhus, har ej kunnat afgöras. Den var indelad i trenne travéer. Vapenhus och sakristia på vanliga ställen.

Kyrkans arkiv.

Ragunda.

I Ragunda byggdes år 1846 en ny kyrka. Den gamla har dock fått kvarstå som ödekyrka. Den består af en enkel rektangel med sakristia.

Vapenhus har funnits men är numera rifvet. Exteriören är typisk för de nordsvenska kyrkobyggnaderna från medeltidens slut.

Refsund.

Kyrkan, rifven på 1870-talet, bestod af långhus, mindre och smalare kor samt västtorn. Ett vapenhus fanns, som refs efter 1734. Därefter voro ingångarna en i väster och en på koret. Sakristia norr om koret. Medeltida hvalf fanns i koret, för öfrigt ovisst. En beskrifning af 1831

Fig. 87. Refsunds gamla kyrka 1875 efter bild i kyrkoarkivet.

kallar den af mig såsom kor uppfattade östra afdelningen af kyrkan för »en sedermera gjord tillbyggnad å östra ändan af choret». Trots detta förefaller det dock sannolikast, att denna afdelning varit byggd till kor. Kyrkans mått voro: L. 26 aln, B. 21 aln; östra afdelningen: L. 12 aln, B. 13 aln; tornet: 8 ½ aln i fyrkant. (Fig. 87).

Kyrkans arkiv, bl. a. en teckning af 1875 fig. 87. A. T. A., en teckning af K. AROSENIUS.

Rödön.

1808–09 uppfördes en ny kyrka. Den gamla kyrkan utgjordes af långhus med torn i väster och troligen mindre och smalare kor i öster

samt sakristia. Vapenhuset var på 1700 talet af trä. I början af 1700-talet var kyrkan täckt med trähvalf.

Kyrkans arkiv.

Ström.

Den gamla kyrkan refs på 1850-talet. Dess plan har ej med säkerhet kunnat fastställas. Själfva kyrkan var af sten, vapenhus och sakristia voro på 1700-talet af trä.

Kyrkans arkiv.

Fig. 88. Sundsjö gamla kyrka 1830 efter M. W. Jacobson.

Sundsjö.

Medeltidskyrka fanns här men refs 1830, då den nya uppfördes. Den gamla bestod af långhus, smalare och mindre kor, sakristia och vapenhus. Det senare tydligen försvunnet, då majoren M. W. JACOBSON utförde en nu i kyrkans arkiv befintlig afritning, som är vår bästa källa för kännedomen om denna kyrka. Hans ritning visar däremot ett torn af trä (uppfördt 1702). A. T. A. äger en teckning (troligen från 1828) visande kyrkan från norr, således från motsatt sida mot kyrkoarkivets bild. Sakristian ligger på vanlig plats, norra sidan har intet fönster. Utvändiga mått: L. 19 $^1/_2$ aln, B. 12 $^1/_2$ aln. Korets L. 7 $^1/_2$, B. 8 aln.

Kyrkans arkiv, bl. a. äfven en schematisk plan. A. T. A. en teckning.

Sunne.

Sedan en ny kyrka byggts här 1845, har den gamla förfallit till en ruin. Den bestod af långhus och kor samt sakristia och ett fristående torn (se sid. 38). Medeltida målning tycks ha funnits.

Kyrkans arkiv.

Undersåker.

En ny kyrka byggdes 1853, hvarefter den gamla fått förfalla och är nu blott en ruin. Den bestod af en enkel rektangel med vapenhus i väster och liten sakristia af trä i öster.

A. T. A., en teckning från 1828, fig. 89.

Fig. 89. Undersåkers gamla kyrka 1828. A. T. A.

Åre. Se sid. 47.

Ås.

År 1875 refs den gamla kyrkan. Den hade långhus, mindre och smalare kor samt sakristia. I koret tyckes hvalf ha funnits; i kyrkan för öfrigt trätak.

Kyrkans arkiv.

I Härjedalen funnos under medeltiden socknarna Hede, Lillherrdal, Sveg och Vemdalen. Den sistnämnda hade kyrka af trä, de öfriga tyckas redan under medeltiden ha haft stenkyrkor, ehuru ingen af dem blifvit bevarad.

Hede.

Den gamla kyrkan ombyggdes helt och hållet 1775. Hennes utseende före denna tid har ej kunnat med säkerhet rekonstrueras.

Lillherrdal.

Den medeltida kyrkan ombyggdes 1770. Den bestod dessförinnan af en enkel rektangel 18 aln. i längd och 12 aln. i bredd.

Sveg.

Den medeltida kyrkan härjades af eld år 1563 och blef sedan flera gånger ombyggd. Troligen bestod den af en enkel rektangel. Ny kyrka byggdes 1847.

Fig. 90. Bygdeå kyrka, Västerbotten.

Västerbotten.

De medeltida socknarna i det nuvarande Västerbotten voro: Bygdeå, Kalix, Luleå, Löfånger, Piteå, Skellefteå samt Särkilax, det nuvarande Öfvertorneå. I samtliga dessa socknar utom Öfvertorneå, som under medeltiden endast hade kapell af trä, äro de medeltida kyrkobyggnaderna helt eller delvis bevarade. Umeå, Skellefteå och Piteå äro svårt ombyggda. De öfriga äro tämligen väl bevarade.

Bygdeå.

Kyrkan består af en enkel rektangel med sakristia. Den är täckt af stjärnhvalf af tegel. Ingången är i väster, där en portalinfattning byggts på 1700-talet (fig. 90).

Neder-Luleå.

Kyrkan, som genomgått flera förändringar, bestod vid medeltidens slut af en enkel rektangel med sakristia. Täckt af stjärnhvalf af tegel. Kortravéen har målningar från 1480-talet. En medeltida, i väggen infälld

predikstol har funnits. Tre stigluckor med rik tegelornering, som omge den ovanligt stora kyrkan, samt den kringliggande kyrkstaden gör själfva kyrkplatsen till en af de märkligare i landet.

Löfånger.

Kyrkan är en enkel rektangel med sakristia och en sydlig utbyggnad (lillkyrka; säkerligen ett äldre vapenhus). Täckt med stjärnhvalf af tegel.

Neder-Kalix.

Kyrkan utgör en enkel rektangel med sakristia. Täckt af stjärnhvalf af tegel. Här finnes bevarad en för vårt land unik sak, rester af ett senmedeltida korskrank (fig. 5).

Piteå landsförsamling.

Kyrkan, som förr bestått af en enkel rektangel, är ombyggd till korskyrka och är äfven i andra afseenden förändrad. Täckt med tegelhvalf. På kyrkogården ett fristående torn af sten, äfven det ombyggdt.

Skellefteå.

På 1700-talet ändrades kyrkan till korskyrka. Före denna tid bestod den af en enkel rektangel med sakristia. Vapenhus osäkert. Restaurerad 1915.

Umeå landsförsamling.

Kyrkan består af en enkel rektangel med sakristia och har genomgått flera ombyggnader. Flera skarfvar iakttogos vid en restaurering i senare tid, men då någon vetenskaplig undersökning icke vid detta tillfälle företogs, kan byggnadshistorien ej utredas. Medeltida målning har funnits.

FJÄRDE KAPITLET.

Kalkmålningar.

Färgrikedomen är en af medeltidens mest utmärkande egenskaper, som skiljer den från många senare skeden i konstens historia. Äfven vid den tidpunkt, då kristendomen inträngde i vårt land, blomstrade det kyrkliga måleriet, vare sig man tänker på de ofta kostbart med guld och färger illuminerade manuskripten, de förgyllda och målade statyerna eller själfva de kyrkliga byggnaderna. Romanska monumentalmålningar äro dock tämligen sällsynta hos oss. De flesta finnas i Skåne. Större delen af hvad som en gång funnits af dessa åldriga bilder har dock under århundradenas lopp gått förlorad.

Det romanska måleriet liksom arkitekturen är icke någon inhemsk produkt, uppspirad på svensk mark, utan en utifrån införd konst. Stilströmningarna under den romanska tiden komma från Tyskland och Frankrike. Under den gotiska tiden, på 1200- och 1300-talen, ha vi att göra med strömningar såväl från dessa länder som från England. Till det senaste slaget få målningarna i Hackås kyrkas absid (Jämtland) räknas.

De medeltida monumentalmålningar, som bevarats i de norrländska kyrkorna, härröra i stort sedt från två olika skeden, dels ett enda monument, målningarna i Hackås, från äldre medeltid, dels flera målningssviter från medeltidens slut. Härtill komma de förstörda målningar, vi känna på litterär väg.

De äldre målningarna.

Målningarna i Hackås kyrkas absid bilda ett omkr. en meter bredt band närmast under absidhvalfvet, med framställningar ur S. Margaretas legend. Själfva hvalfvet är endast dekoreradt med ornamentala stjärnor. Målningarna äro skadade, särskildt figurerna längst till vänster. Färger:

rödbrunt och brunt i olika nyanser, gult, blått och grått. Berättelsen fortskrider från v. till h. utan afbrott mellan olika scener: 1. Margareta tillfångatages. 2. Hon föres inför konung Olybrius. 3. Hon föres i fängelse. 4. Margareta åter inför konungen. 5. Hennes tortyr; upphängd vid håret öfver en eld gisslas hon af två knektar (fig. 91). 6. Hon föres åter till fängelset. 7. Hennes triumf öfver draken; med en korsstaf i handen står hon på drakens rygg.

Fig. 91. Den heliga Margaretas martyrium. Målning i Hackås kyrka, Jämtland.

Målningarna i Hackås äro troligen utförda af en mästare, som hämtat sin stil från engelsk konst. Något annat verk af hans hand är icke kändt. Han tycks stå närmast vissa norska målningar, framför allt antemensalet från Ulvik, som torde tillhöra en äldre period än målningarna i Hackås, hvilka förslagsvis daterats till omkr. 1275.[1] Karakteristisk är den skarpt markerade kontur- och innerteckningen. Målningssättet är rent dekorativt. Personerna agera alla vid taflans ramp mot en stjärnströdd bakgrund utan rumsligt djup. Ansikten och kroppar äro icke modellerade. Perspektiv och kroppslighet äro öfverhufvudtaget icke eftersträfvade. Ansiktstyperna äro stereotypa, utan variation för olika sinnesstämningar. Trots detta

[1] Lindblom, Peinture gothique, s. 138.

når Hackåsmästaren en viss uttrycksfullhet, men han saknar den finess, som annars präglar detta århundrades bildkonst.

De senmedeltida målningarna.

De senmedeltida målningarna i Norrland kunna sammanföras i flera grupper, alla ungefär samtidiga, 1400-talets slut eller 1500-talets början, men med rätt stora stilskiftningar mellan de olika riktningarna. Bland de äldre af dessa böra målningarna i Nederluleå kyrka vara. De tillhöra den från Uppland kände mästaren Albertus pictors krets och äro de konstnärligt bästa af de norrländska målningarna från denna tid. Till samma stil men med inslag från annat håll (Knifsta) ansluta sig målningarna i Arbrå kyrka i Hälsingland. Den bäst bevarade målningsgruppen är den, till hvilken målningarna i Ytterlännäs och Enånger höra, och hvilken målningarna i den rifna kyrkan i Hille af bevarade afbildningar att döma stått mycket nära. Denna grupp har desto större intresse, som konstnärens namn Eghil genom en signering, i Ytterlännäs, är kändt. Slutligen bilda målningarna i Alnö gamla kyrka och i Söderala hvar för sig en särskild grupp.

Målningar tillhörande Albertus pictors krets.

Bland de uppsvenska målningarna från medeltidens slut intager den skola, hvars mästare Albertus pictor var, det främsta rummet på grund af dess konstnärligare figurstil och rikare komposition. Alberts lärjungekrets har utbredt hans stil till ett betydande antal kyrkor. Andra målarskolor och målare ha mången gång från honom hämtat mönster för sin ornamentik och stundom inspiration för sina kompositioner. Till hans krets höra målningarna i Nederluleå kyrkas kortravé (Pl. II). Figurstilen såväl som ornamentiken röja med all tydlighet Albertusskolan. Se t. ex. den i många af gruppens kyrkor förekommande vinstocken, som här går igen i korhvalfvets sköldbågar. Svicklarna och de runda fälten mellan ribborna äro äfven fyllda med ornamentsrankor, typiska för Albert och hans skola.

Såväl hvalf som väggar äro försedda med målningar, som varit öfverkalkade till 1909, då de aftäcktes. Helt naturligt ha målningarna lidit häraf och förlorat i styrka och klarhet. Hvalfmålningarna äro bättre bibehållna än de genom putsens affallande ofta mycket defekta väggdekora-

tionerna. De förekommande färgerna äro grönt, blått, gult, svart och rödbrunt (caput mortuum).

I stjärnhvalfvets åtta innersta fält äro målade änglar med Kristi passionsredskap. I de fyrkantiga fälten ofvan sköldbågarnas midtpunkt de fyra evangelisterna med sina symboler. I svickelfältens öfre delar: i öster t. v. Petrus med nyckel i ena handen och den påfliga tiaran vid sidan, i samma fält pelikanen; t. h. Paulus med svärd och framför honom fågel Fenix; i söder och norr de fyra kyrkofäderna, i söder t. v. Ambrosius, t. h. Hieronymus, i norr t. v. Augustinus, t. h. Gregorius; i väster t. v. Bartolomeus, t. h. Filippus. Under de sistnämnda åtta bilderna äro bröstbilder af profeter och språkband.

Af de svårt skadade väggmålningarna kan följande urskiljas. Väggarna äro på vanligt sätt indelade i fält. Nedtill begränsas de af en bård med stora rosor och därunder ett måladt draperi. På östra väggen t. v. om fönstret sitter öfverst ärkebiskop Jacob Ulfssons vapen. Bland de utplånade bilderna på denna sida urskiljes för öfrigt blott en scen föreställande Marias möte med Elisabeth samt däröfver en biskop i ett rum med litet fönster. Till höger om fönstret: öfverst treenigheten, därunder Jesu födelse, vidare Gud uppenbarande sig för Moses i en brinnande buske samt helga tre kungars tillbedjan. I altarväggens fönsternisch finnas äfven figurframställningar: S:t Erik och S:t Olof å ömse sidor samt under dem Birgitta och Katarina af Vadstena.

Södra korväggen har elfva fält, af hvilka sex äro någorlunda bevarade. T. v. om fönstret Jesus frambäres i templet och därunder det betlehemitiska barnamordet; t. h. om fönstret Marias tempelgång, därunder den heliga familjen; vidare längre ned återvändandet från Egypten och en ängel uppenbarande sig för Josef. På norra väggen: öfverst och upptagande hela väggens bredd Marias kröning, därunder fyra scener, S:t Jacob och en annan pilgrim, två änglar med en monstrans, Marias död och Marias begrafning.

Å pilastrarna framställas: å den nordöstra S:t Staffan, å den sydöstra den heliga Ursula samt Jesu dop, å den sydvästra spejarna med drufklasen samt å den sista den heliga Gerdtrud(?) och den heliga Barbara, därunder Kristus begrätes.

Då målningarna i Nederluleå tillhöra Albertskolan, böra de ha tillkommit under 1480-talet, skolans blomstringstid.

Af de öfverkalkade målningarna i Arbrå ha de i korhvalfvet vid en restaurering i senaste tid blifvit aftäckta. Genom öfverkalkning och restau-

rering ha målningarna lidit betydligt, hvarför de äro svåra att bedöma. De månfiguriga kompositionerna tyda närmast på ett samband med Alberts skola, till hvilken flera af ornamentikens element äfven ansluta sig. Figurstilen kan på grund af målningarnas oklarhet knappast upptagas som jämförelseled, men tyder, så vidt man kan se, äfven den på en nära släktskap med Albert. Inslag tyckas emellertid finnas äfven från andra målarskolor, jfr t. ex. anordningen af änglarna med Kristi passionsredskap med motsvarande i Knifsta.

Figurkompositionerna framställa följande scener. I åtta fält i en krets kring midten änglar med passionsredskap. I två närmast utanför dessa belägna fält i hvart väderstreck: i öster två scener ur Abrahams offer, den ena föreställande Abraham och Isak bärande hvar sin risknippa på väg till offret, den andra Abraham i begrepp att offra Isak; i söder Moses tillrättavisande folket för dansen kring den gyllene kalfven och scenen med kopparormen; i väster Farao och hans män omkomma i Röda hafvet och Moses undfår lagens taflor; i norr Gud uppenbarande sig för Moses i en brinnande buske och mannaregnet. I svickelfältens öfre delar: i öster t. v. Gud Fader och Adam och Eva i paradiset, t. h. syndafallet och utdrifvandet ur paradiset; i söder t. v. en ängel och en helig man med bok och kors, t. h. två heliga kvinnor; i väster t. v. David med Goliats hufvud, t. h. David halshugger Goliat; i norr t. v. två biskopar, t. h. Antonius och Hieronymus. I svickelfältens nedre delar, där de af Albert målade kyrkorna bruka ha bröstbilder af profeter, äro här i alla svicklarna män ringande i klockor.

Eghils målningar.

En enhetlig målningsgrupp, som skiljer sig från andra såväl genom sin bildkrets som genom figurstil och ornamentik bilda målningssviterna i Ytterlännäs och Enånger, hvartill komma de målningar, som funnits i den numera rifna kyrkan i Hille.

Korhvalfvet i Enånger bildar en stjärna, hvars åtta inre fält upptagas af framställningar af de fyra evangelisterna samt fyra änglar med Kristi pinoredskap. Fälten närmast omkring dessa äro fyllda med vegetativa ornament. Svickelfälten (hörnfälten intill sköldbågarna) åter ha figurframställningar, dels af de fyra kyrkofäderna, på norra sidan Ambrosius och Augustinus, på den högra Hieronymus och Gregorius, dels i öster ofvanför altaret af en ur det framställda ämnets synpunkt anmärkningsvärd scen:

Fig. 92. Korhvalfvet i Enångers gamla kyrka.

till vänster Maria visande sitt ena blottade bröst, till höger Kristus som smärtoman visande sina sår. Samma scen skola vi finna i det västra hvalfvet i Ytterlännäs. Till dess ursprung och betydelse skall jag senare återkomma.

Det västligare af de båda hvalfven i Enånger har de åtta midtfälten fyllda af ornament. Svickelfälten bära framställningar af enstaka helgon. I den östra hvalfkappan t. v. S. Helena med ett kors, t. h. Maria Magdalena med ett smörjelsekärl. I söder t. v. S. Botvid med fisk och yxa, t. h. S. Elisabeth med en vinkanna. I väster t. v. ett kvinnligt helgon med krona, t. h. S. Nikolaus. I norr t. v. S. Dorotea med en korg med rosor, t. h. S. Barbara med ett torn och en palmkvist.

Kyrkan har äfven varit försedd med väggmålningar, ehuru dessa sedan 1712 äro dolda under ett putslager.

Ytterlännäs kyrka är åtskilligt mindre än Enångers, hvadan hvalfven icke heller bli så vida. I korhvalfvet i Ytterlännäs äro de åtta inre fälten endast ornamentalt behandlade, likaså de yttre. Endast de tämligen fyrkantiga fälten, ett i hvar och en af hvalfvets fyra delar, ha figurmålningar, hvilka föreställa de fyra evangelisterna.

Fig. 93. Målarsignatur i korhvalfvet i Ytterlännäs.

Det andra hvalfvet är skadadt i sin västra del, där man upptagit en ljusöppning. Svickelfälten ha figurala framställningar. Öfriga fält äro endast ornamentalt behandlade. I öster återfinna vi samma scen som i Enånger, Kristus som smärteman visande sina sår och Maria visande på sitt bröst. I söder t. v. S. Sigfrid med Unaman, Sunaman och Vinaman i en liten bytta på ena armen, t. h. S. Botvid med fisk och yxa. I norr t. v. S. Gertrud med en liten kyrka, t. h. S. Barbara med ett torn.

Väggmålningar ha funnits, bl. a. en scen föreställande Ursulas skepp.

Hvalfmålningarna i Ytterlännäs och Enånger äro orörda såväl af hvitlimning som restaurering.

Hille kyrka är rifven. Vi känna dess målningar genom några beskrifningar och spridda afbildningar. Målningar funnos i kyrkans båda hvalf samt i vapenhushvalfvet. Dessutom öfverkalkade målningar på väggarne. Det ena hvalfvet hade figurframställningar af musicerande änglar i de inre och de fyra kyrkofäderna i de yttre fälten. Det andra hvalfvet tycks ha haft fyra änglar med passionsredskap i de inre fälten samt i de yttre bilder af de heliga Helena, Ursula, Botvid och troligen Nikolaus. Enligt ÅHRMAN (sid. 78) skulle målningarna ha tillkommit under Jacob Ulfssons archiepiskopat. HÜLPHERS uppger äfven, att Jacob Ulfssons vapen fanns bland målningarna.

Likheterna mellan målningarna i Ytterlännäs och Enånger äro så genomgående och tydliga, att det icke torde behöfvas någon vidlyftigare jämförelse för att konstatera, att de böra vara utförda af samma mästare. Figurstilen är först och främst densamma: sättet att placera personerna, deras klädedräkt och veckbehandling. De framställda motiven återkomma också med mycket små variationer. Ornamentikens detaljerade öfverensstämmelse fäller dock utslaget. De förefintliga afbildningarna från Hille

Fig. 94. Kristus och Maria.
Målning i korhvalfvet i Enångers gamla kyrka.

torde vara tillräckliga, för att med största sannolikhet föra äfven dess målningar till denna grupp.

Den konstnär, som utfört dessa målningar, bär namnet Eghil. Hans förut ej uppmärksammade signatur i korhvalfvets nordöstra stora svickelfält i Ytterlännäs lyder: Maalede Eghil (fig. 93).

Den om vissa uppländska målningar starkt påminnande ornamentik och figurstil, som karakteriserar Eghils verk, ger vid handen, att han bör ha utgått ur någon af de uppländska målarskolorna. En ungefärlig tidsbestämning för hans verksamhet lämnar Jacob Ulfssons vapen, som funnits

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

KORHVALFVET I YTTERLÄNNÄS GAMLA KYRKA.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

KORHVALFVET I ALNÖ GAMLA KYRKA.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

i Hille. Målningarna böra vara tillkomna under hans ärkebiskopstid, 1469–1514. På grund af stilistiska skäl måste Eghils målningar emellertid sättas till slutet af denna period. Deras ornamentik hör nämligen samman med uppländska målningar från 1500-talets början sådana som Edebo, daterade till 1514.

Hela det norrländska monumentalmåleriet under den senare medeltiden tillhör den uppländska kretsen. En särskild riktning inom denna

Fig. 95. Job förhånas.
Målning i långhusets hvalf i Alnö gamla kyrka.

representeras af Eghil. Han tycks stå närmast Edebo, ehuru betydande skiljaktigheter finnas, särskildt med afseende på figurstil och figurkomposition. Genom en jämförelse med målningarna i Edebo skola äfven de för Eghil utmärkande dragen framstå.[1]

Det ornament, som i Enånger följer hvalfvets hjässlinie (midtlinien i det fyrkantiga fältet mellan de båda kyrkofäderna Ambrosius och Augustinus å fig. 92), möter oss såväl i Edebo som på andra ställen, t. ex. i

[1] Om Edebo se KARL ASPLUND, Edebo Kyrkas Målningar i Studier i Upplands kyrkliga konst, utgifna af Utställningen i Uppsala 1918.

Knifsta. Kring midten af korhvalfvet i Ytterlännäs (Pl. IV) är en med målad bård afgränsad cirkel, inom hvilken rankor af »nate» växa ut från midten, försedda med schablonerade blad, Samma finna vi i Edebo, ehuru rikare utbildadt. De långsmala, triangelformiga fälten äro dekorerade med en vinranka med schablonerade blad, i Enånger och Ytterlännäs med drufklasar, i Edebo utan. Äfven i Knifsta förekommer denna ranka och där med drufklasar. Med afseende på de i kalkmålningarna så vanliga schablonerna förekomma hos Eghil liksom i Edebo här och där mellan ornamenten insatta fåglar. I allmänhet äro schablonerna dock mera öfverensstämmande med Knifsta än med Edebo. En liten men betecknande detalj är gemensam för Eghil och Edebomästaren. De små blommorna, som finnas på marken i nästan alla scener i Edebo, möta äfven i Enånger och Ytterlännäs i scenerna med Kristus och Maria.

I figurstil och komposition skiljer sig Eghil däremot betydligt från Edebo. Figurkomposition förekommer öfverhufvudtaget icke i hans målningar; hvarje figur är insatt ensam i ett hvalffält. Edebo har ju däremot en om den mest berömda uppländska mästaren Albertus pictor påminnande figurrikedom i sina scener. Dessa rätt betydande olikheter tala för ett antagande, att Eghils målningar äro något tidigare än Edebo kyrkas till 1514 daterade dekoration. Stilistiskt stå de mellan Knifsta och Edebo. Det förekommande »natemotivet» ställer dem närmare Edebo. Troligen kommer man sanningen ganska nära genom en datering till åren närmast efter 1500.

Målningarna i Alnö.

Dessa målningar bilda en grupp för sig, som särskildt i ornamentalt afseende skiljer sig från andra målningar. Karakteristiska äro de stora blommorna, som utgå från hvalfvens midt, och hvilkas bladverk, liksom de stora blommornas i de fyrkantigare fälten i korhvalfvet, påminna om bildningen af vissa rankor och växtdelar hos Albertus pictor. Af samma stilkaraktär äro äfven de blommor, ur hvilka änglar växa upp i korhvalfvet. De från sköldbågarna uppstigande gräsen och storblommiga ornamenten påminna däremot icke om Albertus. Dispositionen af målningarna äro i det hela öfverensstämmande med Eghil. I Alnö förekomma dock äfven mångfiguriga scener.

Såväl väggar som hvalf äro försedda med figurmålningar. Väggarna äro i senare tid öfverstrukna med hvit limfärg, hvilken dock här och där

Fig. 96. Målningar i långhusets hvalf i Alnö gamla kyrka.

har fallit af. Den ursprungliga puts, på hvilken väggmålningarna äro utförda, är på många ställen skadad och stundom äfven bortfallen.

Delar af väggarnas målningar kunna urskiljas. På korets södra vägg öster om fönstret den helige Erasmi martyrium. Helgonet ligger utsträckt, man vefvar upp hans inälfvor på ett vindspel. För öfrigt synes på denna vägg spår af målningar uppe under bågarna. På östra väggen söder om

fönstret en man bärande en säck öfver axeln. Framför honom åter den helige Erasmus stående i den gryta, i hvilken han enligt en version af legenden led martyrdöden. I norra hörnet fem gloriekrönta personer, mycket otydliga. På norra väggen vid östra hörnet omskärelsen. Barnet ligger på ett bord omgifvet af fem eller sex personer, hvaraf tre bära glorior. Kvinnan som håller barnet och den bredvid henne bära turbanliknande hufvudbonader. På västra sidan om sakristidörren äro flera mycket otydliga personer. På väggen under triumfbågen synes: i norr Kristus med korsgloria och fana nedstigande till andarna i dödsriket, i söder S. Botvid med en fisk, en gloriekrönt kvinna med en korsstaf i vänstra handen, den heliga Barbara, en kvinna med staf i vänstra handen, vändande sig mot en annan kvinna S. Agata med en tång, alla tre med glorior. Långhusets västra vägg har upptagits af en stor framställning af yttersta domen, som nu är skadad genom att en dörr upptagits i väggen. Målningen är delvis öfverkalkad och skymd af tvänne läktare. Kristus tronar i midten, omgifven af ett stort antal heliga. På ett språkband kan man läsa: venite benedict — — — (kommen I välsignade).

Hvalfmålningarna, som icke varit öfverkalkade, äro tämligen väl bevarade. Korets stjärnhvalf (Pl. V) har i sju af de åtta innersta fälten änglar, som uppstiga ur blomkalkar, det åttonde fältet är endast prydt med en stor gotisk blomma. Änglarna bära Kristi passionssymboler: 1. gisslet och riset, 2. törnkransen, 3. hammaren och lansen, 4. stafven och ättikskärlet, 6. silfverpenningarna, 7. de tre spikarna. Det något större långhushvalfvet har i fyra af stjärnans åtta innersta fält musicerande änglar, de fyra öfriga ha vegetativ ornering. I de fyra yttre hvalfkapporna äro figurkompositioner. I den östra två biskopar sittande på en bänk, samtalande med hvarandra; den ene är den helige Antonius med svinet, som sticker fram sitt hufvud under hans högra arm, den andre den helige Clemens, kännetecknad af ett ankare. I den södra hvalfkappan framställes åter den helige Antonius med T-kors och ringklocka. Svinet, som reser sig med frambenen upp mot helgonet, håller i munnen ett afgnagdt ben. En munk med bok i händerna står på hvar sida om Antonius. Bilden är den klumpigaste af kyrkans målningar. Den västligaste hvalfkappan bär en målning föreställande den helige Sebastians martyrium. Genomborrad af pilar, står det nakna helgonet bundet vid en trädstam. Fyra män rikta sina pilbågar mot honom. I den norra och sista af dessa hvalfkappor framställes en scen föreställande Jobs begabbande (fig. 95). I förgrunden till höger sitter den nakne Job och höjer

sin hand liksom afvärjande mot de öfriga personerna på scenen. Två kvinnor närma sig från vänster, den ena räcker Job ett par byxor. Något mera i bakgrunden hålla sig tre musicerande män; en trakterar en flöjt, en annan blåser horn, den tredje slår på trumma. Bilden innehåller ett inskriftsband med en otydlig inskrift.

Målningarna i Alnö stå på gränsen mellan medeltid och renässans. De böra väl därför dateras till tiden omkr. 1520. Ornamentiken behärskas ännu helt och hållet af den gotiska traditionen, men i figurstilen ha här

Fig. 97. Målning i Söderala kyrka.

Fig. 98. Målning i Söderala kyrka.

och där nya drag kommit in. Särskildt visa dräkterna i några af scenerna (t. ex. Jobs förhånande) tydligt renässanssnitt.

Målningarna i Söderala.

Af en karaktär, som i mångt och mycket skiljer sig från de uppsvenska målningsskolorna, är dekorationen i Söderala kyrka (fig. 21, 97 och 98). Den närmar sig snarare de senmedeltida målningarna i Östergötland. Såväl figurstilen som den allmänna uppställningen med bilder i medaljonger tala för ett sammanhang mellan Söderala och Östergötland. Särskildt stå dessa målningar nära dem i Appuna.

Att döma af ornament och figurstil böra målningarna vara mycket sena. Tiden omkr. 1500 förefaller som den sannolikaste dateringen. För öfrigt visa de äldre och yngre drag sida vid sida. Alla iakttagelser försvåras af att målningarna, som länge varit öfverkalkade, äro hårdt restaurerade och delvis öfvermålade med nya framställningar. Då de sålunda icke äro oförändrade ens med afseende på ikonografien, ger jag endast en summarisk öfversikt af dem. I korets tunnhvalf två evangelister och två kyrkofäder sittande i en rad på hvar sida; på östra väggen ofvan absidbågen korsfästelsen. På midtfyrkantens murar Kristus tronande på regnbågen med världsklotet under fötterna samt tre änglar med språkband. I midtfyrkantens hvalf fyra konungar, uppstigande ur stora blommor. I norra och södra transeptarmarnas tunnhvalf äro figurer i medaljonger, på norra sidan fyra rader, på den södra sex rader. På dessa ställen ha många äldre framställningar ersatts med nya. Bl. a. funnos bilder ur djurkretsen och symboler af laster (fig. 97 och 98). I bågen mellan midtfyrkant och långhus äro på norra sidan jungfru Maria omgifven af änglar samt därunder törnkröningen, på södra sidan S:t Martin och tiggaren samt därunder gisslandet. Långhusets båda hvalf upptagas af scener ur skapelsehistorien, fyra i hvart hvalf. På långhusets västmur syndafallet och utdrifvandet ur paradiset.

Målningarna i Söderala ha sålunda troligen utgjort den vidlyftigaste målningssviten i Norrland. På grund af deras genom restaurering starkt förändrade tillstånd är det omöjligt att underkasta dem en närmare undersökning i synnerhet som endast sparsamma fotografier finnas af tillståndet före förändringarna. Konsthistoriskt stå de isolerade bland hittills kända målarskolor. Likheterna med de östgötska målningarna äro nämligen ej af den art att Söderala kan inordnas i någon af de östgötska skolorna, äfven om dess mästare stått i beroende af dessa.

Försvunna målningar.

I Hälsingland känna vi en hel liten grupp försvunna målningar utförda af målaren MÅNS GADD, nämligen i Forssa, Delsbo och Järfsö kyrkor. Denne målare var verksam under 1520-talet. I Forssa förekom bl. a. Gustaf Vasas vapen.

Af Måns Gadds målningar äro de i Forssa bäst kända (genom Wettersten sid. 70 och Broman cap. VI, a). I hvalfven framställdes änglar och kyrkofäder, på väggarna figurscener såsom Kristi stamträd,

Kristi födelse och dop m. m. Öfver dörren i lillkyrkan syntes skokäringen, åt hvilken djäfvulen på en stång räcker ett par skor. Här voro också enligt Bromans uppteckning inskrifter; öfver djäfvulen stod: jak diewl staar her bakom dör; öfver käringen: ith paar sko *hon* her feck för thet ärende hon thå geck. Wettersten omtalar och afbildar flera vapensköldar. I korhvalfvet Uppsala Domkyrkas och troligen ärkebiskopen Johannes Magnis vapen, i västra hvalfvet på södra sidan Gustaf Vasas vapen och på den norra Kristi vapen med lidandets symboler. I bågen mellan andra och tredje hvalfvet sutto tvänne vapen, ett med bomärken, det andra med bokstäfverna m i. I västra hvalfvet ofvanför läktaren fanns målarens egen vapensköld. I midten bar den en mindre vapensköld med bomärken. För öfrigt var den genom en bjälke vågrätt tvådelad. Den öfre delen hade en pensel och en passare, den undre två målarepytsar med penslar. Under vapnet stod en inskrift: BEKIÄNNIS IAK MAANS MALARE GADH. ATH THENNA SKÖLD BÄR I SIK MINA MÄRKE OCH NAMN. Till målningarna i Forssa anslöto sig enligt Wettersten målningarna i Delsbo och Järfsö kyrkor. Om dem äga vi för öfrigt ingen närmare kännedom.

Af en mycket sen typ voro målningarna i Umeå landsförsamlings kyrka, kända genom i A. T. A. och kyrkans arkiv befintliga kopior (utförda af lektor Pahl) af målningsrester i koret och andra travéen. Kopiorna ge ingen föreställning om det ornamentala elementet hos målningarna, endast om figurerna. Dräkternas renässanskaraktär talar för en datering ett stycke fram på 1500-talet. Målningarna framställa figurkompositioner och ansluta sig i detta afseende till Albertusskolan, ehuru figurstilen är helt annan. De stå väl därför i ungefär samma förhållande till Albertus som målningarna i Edebo, men förefalla ännu senare än dessa. (Följande ämnen synas å kopiorna: syndafallet, utdrifvandet ur paradiset, Gud uppenbarar sig för Moses i en brinnande buske, Moses undfår lagens taflor, Marias födelse, Marias tempelgång, Bebådelsen, Mötet med Elisabeth, Ängelns budskap till herdarne, Kristi födelse, Flykten till Egypten, Kristi dop, Kristus ridande på åsnan, Enhörningen, S:t Kristoffer, Lyckohjulet.)

För öfrigt veta vi om många försvunna kyrkor, att de varit försedda med kalkmålningar, ehuru vi ej äga närmare beskrifningar öfver dem. I Färila voro så t. ex. i hvalfvet målade profeter och kyrkofäder (Broman). Många öfverkalkade målningar äro äfven kända. Idenors kyrka har förr haft evangelister, apostlar, kyrkofäder samt allegoriska figurer af dygder och laster i hvalfven och på väggarna figurscener framställande bl. a.

syndafallet, syndafloden, Kristi födelse, Kristi dop. På norra väggen i koret finnes en framställning af Jesse rot.

Då man i allmänhet intet känner om ornamentik och figurstil i dessa försvunna målningar, kunna de ej inordnas i någon eller några af de kända målarskolorna. Beträffande Måns Gadd skulle man dock kunna våga en gissning, nämligen att målningarna i Alnö tillhört hans krets. Något verkligt bevis finns naturligtvis icke, men de äro samtidiga med Måns Gadd och stå för öfrigt isolerade från alla andra kända målningsskolor.

FEMTE KAPITLET.

Dopfuntar och Stenskulptur.

Det åldrigaste föremålet i kyrkorna är ofta dopfunten. Med sina tunga former och sin egendomliga ornering af slingor, drakar, djur eller figurscener gör den mången gång ett särskildt intryck af fjärran tid. Dess ornering förefaller väl också den oinvigde fantastisk och främmande. På grund af dess ålderdomliga utseende gör man sig dock ofta en öfverdrifven föreställning om dess ålder. De flesta funtar härröra från 1200-talet, en stor del från 1100-talet. För öfrigt tillverkades de hela medeltiden igenom. Verkstäder tyckas ha funnits spridda på många ställen i landet. Västergötland, Skåne och Gotland äro viktiga hufvudorter för tillverkningen, ehuru man får akta sig för ett ensidigt framhäfvande af någon af dessa. De flesta norrländska funtarna ha dock utgått ur gotländska verkstäder.

De medeltida dopfuntarna voro i regel af sten, stundom af metall, mera sällan af trä. Dopfuntarna hade alltid lock, som nu nästan aldrig äro bevarade. Det stora flertalet norrländska funtar äro af sten, blott två, men de intressantaste, af trä. Af dopfuntslock finnas trenne bevarade.

Äldst är ett härjedaliskt lock från Lillherrdal, nu i Nordiska museet (fig. 99). Senast har det användts på ett allmogekärl, som kallats dopkar. Detta är ett laggkärl af samma typ som de från afbildningar kända funtarna från 1000-talet. Dess form tillåter därför mycket väl ett antagande af ursprunglig samhörighet med locket. Lockets ornering tillhör den äldsta uppsvenska medeltiden och visar släktskap med slingorna på vissa runstenar och grafmonument sådana som Eskilstunakistan.[1] På grund häraf bör det väl dateras till 1000-talets slut eller 1100 talets början. Tillika med den ornamentalt besläktade flöjeln från Söderala är detta det enda i denna bok behandlade föremål med helt förromansk ornamentik.

[1] Sune Lindkvist, Den helige Eskils Biskopsdöme.

Ett annat lock från Härjedalen, äfven i Nordiska museet, är enklare och torde väl äfven vara yngre. Under det ornamenten å det förra locket äro utförda i låg, platt relief, är dettas ornering endast ristad. Den består af ett kors på midten samt ett enkelt flätverk utmed kanten (fig. 100). Båda locken äro tämligen platta, utan större höjning mot midten.

Det tredje locket tillhör Tuna kyrka i Medelpad. Det har formen af en tämligen låg kon och är prydt med en romansk akantusslinga utmed kanten. Det är med all säkerhet tillkommet under 1200-talet. Materialet är liksom i de föregående locken furu.

Fig. 99. Dopfuntslock från Lillherrdal, nu i Nordiska Museet.

Sköns kyrka i Medelpad äger en gammal funt af kalksten, som genom en olyckshändelse en gång blifvit sönderslagen men sedermera hopsatt med cement. Funten är äfven så starkt vittrad, att säkra iakttagelser ej äro möjliga. Både cuppa och fot äro runda, foten med en fyrkantig fotplatta. Cuppan har ett rikt flätverk, i hvilket man tycker sig kunna urskilja figurer. Fyra bevingade djur med långa bakben och markerade tår äro anbragta omkring foten. (Afb. i Utställningen, Hernösand, Studier fig. 7.) Såväl den allmänna formen som orneringen (så vidt man får någon föreställning om den) tyda på 1100-talet som den antagligaste dateringen af denna funt. Den närmaste likhet jag kan peka på är funten i Ytterselö (Södermanland) och dess stilfränder.[1]

[1] Afb. i Utställningen, Strängnäs, Studier II, fig. 19, 20.

Skönsfunten närstående både i uppbyggnad och, som det förefaller, äfven i ornering är den stora, underliga träfunten i Alnö. Foten är skuren i ett stycke, men cuppan, som är skild från foten, är hopfogad af tio, nu genom påsatta järnband sammanhållna delar. Dessa sammanhöllos ursprungligen af de båda rader af träpluggar, som ännu äro synliga på cuppan. Pluggarna voro då förankrade på cuppans insida, antagligen i där anbragta band. På cuppan äro i ett tätt flätverk trenne figurer framställda, klädda i ett enkelt veckadt plagg liknande en skjorta. En af dem har vingar och korsgloria. Den andra har vingar, men ingen gloria.

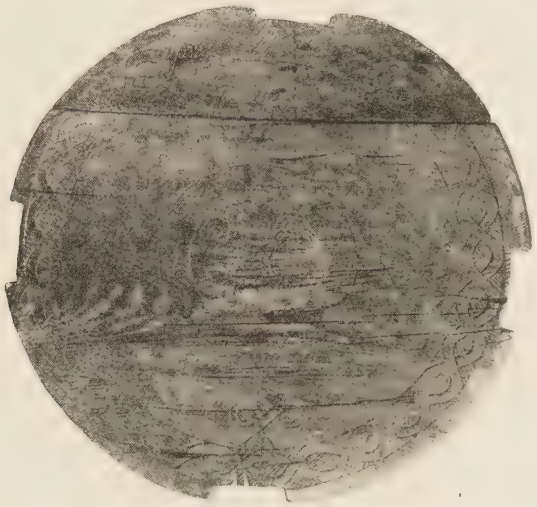

Fig. 100. Dopfuntslock från Lillherrdal, nu i Nordiska Museet.

Den tredje, med gloria, griper med sina upplyftade händer om två slingor. På ett par ställen mellan slingorna skymta ansikten fram. Rundt omkring foten framställas fyra lejon, fastspända med remmar. (Fig. 101.)

Säkerligen är Alnöfunten en efterbildning af funten i Skön eller af någon liknande nu försvunnen och okänd funt. Dess datering är därmed dock ej säker. En folklig efterbildning, som den är, tillhör dess stil visserligen 1100-talet, men den kan mycket väl vara utförd betydligt senare. Både genom det ovanliga materialet (furu; medeltidsfuntarna äro ju annars af sten) och den sällsamma orneringen är denna ett unikum bland våra funtar.

Lejonen å Alnöfuntens fot påminna något om ett djur på Ytterselöfunten, hvilket ju i sin mån bestyrker jämförelsen mellan denna och funten i Skön. Nu står ornamentiken i Ytterselö, såsom ROOSVAL framhållit,

Fig. 101. Dopfunt i Alnö.

troligen under lundensiskt inflytande. Vi skulle då möjligen ha att räkna med Lund äfven för Alnöfunten. Inflytandet tycks i så fall dock varit förmedladt af åtminstone ett par mellanhänder.

Äfven Jämtland har bevarat en träfunt till vår tid, den kalkformiga, i ett stycke utförda funten från Lockne, nu i Nordiska Museet. Den är både till uppbyggnad och ornering af en helt annan karaktär än Alnöfunten. Dess stil är äfven betydligt senare. Vid första anblicken påminner den om portalsniderierna å vissa norska stafkyrkor af yngre typ, hvilket äfven bekräftas af en närmare undersökning (Pl. VI). På cuppan äro i ett vegetativt flätverk, som bl. a. bildar stora ringar, figurer insatta: två bevingade drakar med hufvudena mot hvarandra bitande i slingerverket; två figurer med mänskliga hufvud och kroppar, men fågelfötter ställda mot hvarann; en af ormar omgifven figur, spelande med fötterna på en harpa, föreställande Gunnar i ormgropen. Skaftet har en ring, bestående af en kraftig vulst. Foten är dekorerad med två rader af palmettartade ornament flätade i hvarandra, så att de likna s. k. koppel.

Af stafkyrkornas portaler står Locknefunten, med afseende på ornerings allmänna disposition, närmast de figuralt utsmyckade sådana som Hyllestad, Vegusdal eller Ausdal. Locknefunten har ju äfven själf en figurframställning, Gunnar i Ormgropen, som är det vanligaste ämnet på stafkyrkoportalerna. Verkliga ringar eller medaljonger, som på Locknefunten, förekomma endast i de nämnda portalerna i Hyllestad och Vegusdal samt i Hemsedal, samtliga figurala. Otvifvelaktigt visar vår jämtländska funt de största likheterna med Hyllestadportalen. Medaljongerna eller ringarna äro hos båda bildade af en slinga med rundad uppsida med en längsgående skåra i midten. Platta band med två skåror förekomma äfven (på funtens fot; upptill å portalens vänstra hälft). Svansen på figuren med människokropp och fågelfötter (fig. 102) är ornerad med rundlar, hvilka komma igen i Hyllestad nämligen på den icke figuralt utstyrda af dess båda portaler. Rundlarna förekomma dock på flera, ungefär samtida arbeten, såsom portalerna i Hurum, Gol och Borgund. De små med rutor ornerade kottarna eller spetsarna i Lockne äro vanliga i Hyllestad. Bladbildningarna äro äfven öfverensstämmande. Den allmänna stilkaraktären är densamma, med dess ornamentala elegans och säkra dekorativa formgifning och dess primitiva, outvecklade figurstil. Här hade de nordiska träskärarna ingen tradition att stödja sig på som på det ornamentala området, där en tydlig utveckling från mycket långt tillbaka ägt rum. Säkerligen ligger det icke så litet af egen uppfinning i kompositionerna af scenerna ur Sigurd Fafnesbanes och Gunnar Gjukessons sagor. Sådana scener som Hyllestadsportalens röja en oneklig berättargåfva, äfven om figurstilen skvallrar om ovana att behandla människogestalter.

Paralleller till orneringsdetaljer hos Locknefunten finnas äfven på annat håll än Hyllestad, ehuru ej så närstående. På en brudstol från Hitterdals kyrka[1] förekomma både Gunnar spelande harpa och den från Locknefuntens fot kända koppelliknande palmetten. Palmetter af denna art, ehuru ej i detalj lika, möta på många icke figurala portaler såsom afslutningsbård nedtill (t. ex. Hurum).[2] Samtliga här påpekade jämförelsepunkter dateras af DIETRICHSON till 1200-talets förra del, Hyllestadsportalen till omkr. 1200. Locknefuntens datering blir på grund häraf 1200-talets början, och den kan bestämmas såsom verk af en mästare, som stått Hyllestadportalens mycket nära.

Fig. 102. Funten från Lockne. Detalj.

De bevarade norrländska stenfuntarna skiljas bekvämast i fyra större grupper. Den första omfattar funtar från 1100-talet. Till den andra höra funtar, utförda af stenmästaren Sighraf eller hans krets under 1200-talets förra del. Den tredje gruppens funtar ha figurlös cuppa. De äro af flera olika typer och tillhöra tiden från 1200-talet till medeltidens slut. Den fjärde gruppens funtar ha utgått ur en af allt att döma till Uppland lokaliserad funtverkstad vid början af 1500-talet.

Äldre funtar.

Bland de äldsta stenfuntarna är funten från Söderala, af hvilken blott den tämligen vittrade cuppan af sandsten (diam. 74 cm.) är bevarad. Den

[1] DIETRICHSON, De norske stavkirker, fig. 176.
[2] DIETRICHSON, s. a., fig. 231, 232.

Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

DOPFUNT FRÅN LOCKNE.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

är åttasidig med skrånande botten. Uttömningshål finnes. Såväl å cuppans lif som å dess botten relieframställningar under arkader. (Fig. 103.)

Å cuppans lif framställas: 1) Bebådelsen; 2) Marias och Elisabets möte; 3) Jesu födelse; 4) Flykten till Egypten; 5) Heliga tre konungar på väg till Betlehem; 6) Konungarnas tillbedjan; 7) Kristi himmelsfärd; 8) Kristus i majestät mellan två keruber. I svicklarna mellan bågställningarna äro bladornament rätt lika dem på Häradskistan. Reliefen är låg och vårdad, men starkt vittrad. Relieferna å cuppans undersida äro genom vittring nästan otydbara.

Cuppan ansluter sig kanske närmast till den funtgrupp, som tillräknas Häradskistans mästare (ROOSVALS mäster Majestatis). Jämför särskildt svickelbladen, samt motivet »Kristus i majestät», där dock veckbehandlingen

Fig. 103. Cuppa till dopfunt från Söderala.

något afviker från den hos denne mästare vanliga; de små halfcirkelformiga vecken saknas nämligen. Funten torde dock säkert kunna hänföras till 1100-talets senare hälft.

En något skiljaktig reliefstil kommer till synes på dopfunten från Hög, utförd af sandsten i två block: cylindrisk cuppa med trattformig botten och konisk fot, upptill afslutad af en rundstaf. Uttömningshål finnes. (Fig. 104.)

Såväl cuppan som foten orneras af relieframställningar i en låg och vårdad reliefstil, ehuru särskildt de på cuppan äro starkt skadade af vittring. Å foten framställes: 1) Mikaels strid med draken, 2) Mikael stående på den besegrade draken, samt 3) Strid mellan ett lejon och en drake. Rundstafven prydes af en romansk bladranka. Cuppan indelas genom arkader, liknande dem, som förekomma på funtarna i Atlingbo och Eskelhem m. fl. (ROOSVALS mäster Byzantios)[1] med sådana blad i svick-

[1] Fornvännen 1916, sid. 220.

larna. Inom hvarje arkad en figur — ett fabeldjur eller en mänsklig figur. Cuppans botten orneras af fjäll.

Som nämnts, visar funten i arkaderna drag, som påminna om »Byzantios». Ett annat sådant drag är den rikliga användningen af fabeldjur. Å andra sidan är funtens byggnad icke lik någon af de kända Byzantios-funtarnas, utan påminner snarare om den under förra delen af 1200-talet verksamme stenmästaren Sighrafs funtar med det undantag, att foten saknar hörnfigurer. Fjäll på cuppan är vanligt hos Sighraf. Särskildt är det emeller-

Fig. 104. Dopfunt från Hög.

tid figurstilen och veckbehandlingen, som påminna om denne mästare. Jfr särskildt Mikaels strid med draken. Arkaderna och särskildt svickelfyllningarna visa dock så stor olikhet med andra verk af Sighraf, t. ex. den signerade Aakirkeby-funten, att man har svårt att anse funten i Hög som ett ungdomsverk af honom, tillkommet under starkt inflytande af Atlingbo-Eskelhem-funtarna, hvilket annars kunde vara en förklaring. Möjligen har man att göra med någon mellanlänk mellan de båda mästarna. Säkert är funten emellertid ett arbete från 1100-talets sista år.

En indelning af cuppan såsom här i arkader är mycket vanlig. Stundom förekomma äfven medaljonger, såsom å dopfunten i Gäfle. Den är

af sandsten i två block: cylindrisk cuppa med trattformig botten och i det närmaste cylindrisk fot, upptill afslutad af en tjock vulst. Å foten, som f. ö. är oornerad, finnas fyra stora ansvällningar, antagligen degenererade hufvuden. Cuppans lif är orneradt i låg relief med starkt stiliserade växtornament, bildande ringar, i hvilka fabeldjur äro inställda: En hjort med greniga horn. Ett fyrfota djur med en bladstjälk i munnen.

Fig. 105. Dopfunt i Gäfle stads kyrka.

Bakom detta en planta. Ett flätliknande ornament. Aspis med örnhufvud två gånger. Cuppans botten är oornerad. (Fig. 105.)

Samma orneringsprincip — djur inställda i ringar — visa funtarna från Ytter-Selö i Södermanland[1], Jerfälla och Bro i Uppland. Djuren å Gäfle-funten stå dock närmare djuren på de s. k. fabeldjursfuntarna, t. ex. Svanhals, Ögl. (St. hist. mus.)[2], och äro icke så väl inkomponerade i sitt ramverk som å de nämnda funtarna i Ytter-Selö och Jerfälla. Fabeldjuren förekomma, utom på fabeldjursfuntarna, på den i samband med funten

[1] Afb. i Utställn. Strängnäs, Studier II, fig. 19.
[2] Afb. i Dopfuntskatalogen, n:r 23.

från Hög omtalade s. k. »Byzantios'» arbeten, men äro där huggna i en betydligt mer distinkt och elegant relief. Fabeldjursfuntarna ha daterats till tiden omkr. 1200[1], hvilket förefaller sannolikt. Troligen står Gäflefunten mellan dessa och Ytter-Selö-gruppen. Den är då något yngre än denna, hvilket också göres troligt däraf, att den visar ett mer schematiskt mönster, på samma gång som själfva sammanflätningen af rankorna förefaller mer degenererad.

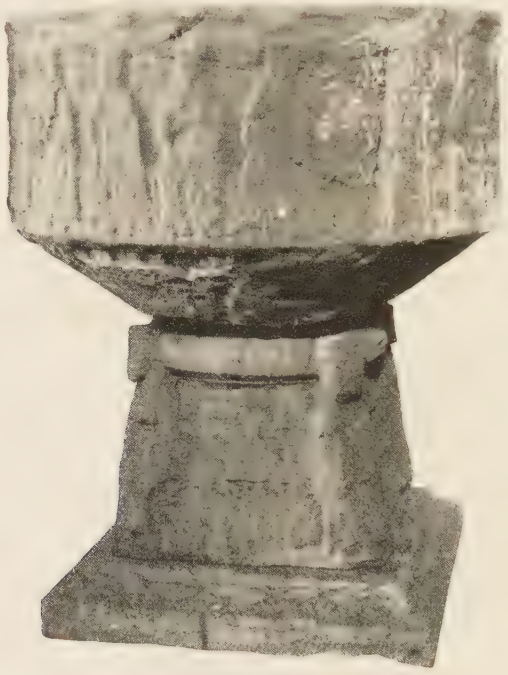

Fig. 106. Dopfunt i Torp.

Funten är ej så distinkt och vackert huggen som Byzantios-funtarna, utan står i detta hänseende ungefär på fabelfuntarnas nivå.

Funtar ur stenmästaren Sighrafs krets.

I Aakirkeby kyrka på Bornholm finnes en funt signerad med namnet Sighraf. Många dateringar af denna funt ha försökts.[2] Enligt den sannolikaste, af HILDEBRAND och ROOSVAL föreslagna, skulle funten härstamma från 1200-talets förra hälft, en datering, som åtminstone icke förefaller för

[1] ROOSVAL i En bok om Östergötland, sid. 75.

[2] L. WIMMER, Döbefunten i Aakirkeby, Köpenhamn 1887. S. AMBROSIANI, Aakirkebyfuntens tillverkningstid. Festskrift till Oskar Montelius, Stockholm 1903.

tidig. På grund af likheter med Aakirkeby har ett stort antal funtar tillskrifvits mäster Sighraf (t. ex. Grötlingbo, Tingstad, Skogstibble). Karakteristiska drag äro den fortlöpande figurserien å cuppans lif, fjällen å dess underkant, fotens hörnfigurer samt figurstilen med dess parallellstreckade klädnader. Sighraf och hans krets är väl den för tillfället bäst kända af de medeltida dopfuntsverkstäderna. I vårt område finnas flera funtar, som böra räknas hit.

Dopfunten i Torp är af sandsten i två block: cylindrisk cuppa med trattformig botten och fyrsidig, upptill rundad fot, krönt af en rundstaf.

Fig. 107. Dopfunt i Brunflo.

Foten, som dekoreras af sittande hörnfigurer, hvilar på en fyrkantig platta med konkav kant. Uttömningshål finnes. (H. 78 cm.)

Cuppans lif prydes af en fortlöpande relieframställning, tyvärr dock i likhet med hörnfigurerna så vittrad, att man med svårighet tolkar dess betydelse. Man kan dock urskilja en rad sittande apostlar, en stående soldat, två springande djur. (Fig. 106.)

Funten tillhör Sighrafs verk. Dess närmare plats inom hans œuvre är på grund af skulpturens vittrande svår att bestämma. Apostlaraden på cuppan sammanför den dock med funten i Bro (Gottland).

Af sandsten är äfven funten i Brunflo med cylindrisk cuppa och fyrsidig, upptill rundad fot, dekorerad af sittande hörnfigurer (H. 84 cm.). Af dessa föreställer en Petrus, som håller tvänne nycklar; de öfriga äro

för vittrade att kunna identifieras. Å cuppans botten en ornering af fjäll, å dess lif en fortlöpande relieframställning i låg, vårdad reliefstil. Tyvärr äro figurerna, särskildt i sina öfre partier, rätt utplånade. Man urskiljer dock rätt väl motiven: 1) Bebådelsen; 2) Marias och Elisabets möte; 3) första uppenbarelsen i sömnen; 4) Omskärelsen; 5) Konungarnes tillbedjan; 6) andra uppenbarelsen i sömnen; 7) Flykten till Egypten; 8) Kristus i templet. (Fig. 107.)

Dessa båda Sighraf-funtar från Torp och Brunflo blefvo kända genom Utställningarna i Härnösand och Östersund. Okänd har däremot en lik-

Fig. 108. Dopfunt i Mo.

nande funt i Mo (Hälsingland) varit (fig. 108). Den består af tre block: 1) cylindrisk cuppa med trattformig botten; 2) fyrsidig fot, uppåt rundad, försedd med sittande hörnfigurer, hvilken står på 3) en fyrkantig platta med skråkant. På cuppan en fortlöpande relieframställning, tämligen vittrad. Bl. a. synas: Helga tre kungar, en kyrka, bebådelsen.

I Enångers museum finnes en från Järfsö kommen cuppa till dopfunt af sandsten, cylindrisk, med trattformig botten. Uttömningshål finnes. Ytan är nu mycket förstörd, men har troligen haft en fortlöpande relief-framställning. En man till häst (?) skönjes otydligt. Funten tillhör af allt att döma Sighrafs verkstad. Samma är förhållandet med en äfven i

Enånger befintlig dopfunt från Hög, af sandsten, i två block: cylindrisk cuppa med trattformig botten och fyrsidig, uppåt rundad fot, krönt af en flätverksstaf och försedd med sittande hörnfigurer. Uttömningshål finnes.

Hörnfigurerna äro ganska illa skadade. En af dem synes emellertid föreställa Maria med barnet, en annan Abraham med de saliga i sitt knä. Mellan hörnfigurerna äfvenledes rätt skadade relieframställningar. Cuppan är starkt vittrad och dessutom sönderslagen i kanten. Den synes emel-

Fig. 109. Dopfunt i Nora.

lertid ha haft å lifvet en fortlöpande relieframställning, å undersidan reliefer under arkadbågar. Hvad relieferna framställt är icke möjligt att afgöra.

Funten närmar sig Sighraftypen. Den bevarade delen af madonnan visar äfven Sighrafs fina veckbehandling, liksom hörnfigurernas proportioner påminna om de hos honom brukliga. Med bestämdhet kan dock knappast något sägas på grund af funtens förstörda skick.

Alla dessa funtar böra troligen betraktas som egenhändiga verk af Sighraf eller åtminstone utförda i hans verkstad. Deras datering blir då 1200-talets första tredjedel. En närstående serie funtar finnes, som väl äro verk af Sighrafs efterföljare. Bland dessa är först att nämna en funt

från Nora (Ångermanland) af kalksten i tre block: 1) cylindrisk cuppa med trattformig botten, 2) cylindriskt skaft, upptill afslutadt af en vulst, samt 3) fot, i form af en attisk bas, hvilande på en rund platta. Uttömningshål finnes. (H. 106 cm.)

Skaftet prydes af fyra starkt framspringande högreliefer; 1) ett mänskligt hufvud med två förkrympta armar, i ena handen en käpp, i den andra ett rep, fästadt i ett halsband, som omger 2) ett grinande odjurshufvud med tassar; 3) en krypande människofigur; 4) ett lejonartadt djur i profil. — Cuppans botten är ornerad med fjäll. Å cuppans lif är en fortlöpande reliefframställning, upptill begränsad af en slät list, nedtill af en repstaf. Relieferna framställa: 1) De heliga tre konungars tillbedjan; 2) Kristi födelse; 3) en ensam ryttare (möjligen en af de vise männen på hemfärd); bakom hans rygg kommer en ängel ned från himmelen; 4) en arkitektur, som torde betyda Jerusalem eller Betlehem; 5) det betlehemitiska barnamordet; 6) S. Thomas Beckets martyrium. Figurstilen är klumpig. Reliefen är relativt hög, men har starkt vittrat, så att den på många håll är otydlig. (Fig. 109.)

Enligt ROOSVAL är denna funt ett verk af en ringare efterföljare af Sighrafs skola. Möjligen beror dock den sämre formgifningen på det mer svårbearbetade materialet; Sighraf arbetar ju i allmänhet i sandsten. Äfven fotens och skaftets former göra troligt, att funten är tillverkad strax före de bildlösa funtarnes tid, antagligen omkr. 1225—50.

Till samma mästare vill man vid första påseendet föra en dopfunt i Stöde (Medelpad). Den torde dock vara ett verk af en särskild mästare och står, som ROOSVAL framhållit, närmast funten i Fole (Gottland). Stöde-funten är af kalksten i tre block: 1) cylindrisk cuppa med trattformig botten, 2) cylindriskt skaft och 3) profilerad bas, hvilande på en cirkelrund platta. Uttömningshål finnes.

Å skaftet äro som hörnhufvuden anbragta fyra mänskliga hufvuden samt mellan dem djurfigurer i hög relief. Å cuppan en fortlöpande reliefframställning, mycket förstörd genom vittring. Följande figurer kunna dock iakttagas: Tre heliga konungar; Maria med barnet (i profil); Kristi födelse; af oxe och åsna synas endast halsarna; Josef sitter vid sänghufvudet. Öfver honom en otydlig klump, kanske en ängel(?); barnamordet; Kristus i dödsriket(?); Crucifixus med en soldat vid hvardera sidan.

Med anledning af hörnhufvudena, som i mycket likartad form förekomma på kalkformiga funtar, t. ex. Buttle (Gottl.) och Morkarla (Upl.), dateras Stöde-funten till andra tredjedelen af 1200-talet.

Till samma riktning af Sighrafsefterföljare som Stödefunten torde en funt från Njutånger (nu i Enångers museum) höra (fig. 110). Den är gjord af kalksten i två stycken: cylindrisk, nedtill trattformig cuppa och fyrkantig, upptill rundad fot med hörnfigurer och mellan dem relieframställningar. Cuppans lif är prydt af en ranka, icke som de föregående af figurreliefer. Underkanten har fjäll. Funten blir bestämd genom en jämförelse med den nyss, i samband med Stöde nämnda funten i Fole. Njutångerfuntens ranka förekommer nämligen här på cuppans underkant, liksom den kan påvisas på andra stenskulpturer såsom portalen i Hafdhem (afb. i Utställ.-gen, Härnösand, Studier, fig. 19, 21). Cuppan verkar med sin afsaknad af figurrelief som ett förebud till de figurlösa funtarna, som mot 1200-talets slut taga öfverhand. Den kan väl anses vara ungefär samtidig med Stöde-Fole (1200-talets andra tredjedel). En motsvarighet till denna cuppas ornering finnes å funten i Lunda, Uppland.

Fig. 110. Dopfunt från Njutånger.

Figurlösa funtar.

Bland de norrländska funtarna finnes ännu en (från Enånger) med figurdekoration, ehuru denna genom vittring är utplånad. Funten tillhör annars till sin uppbyggnad en typ, som ej är försedd med figurrelief. Den består af tre block: cylindrisk cuppa med trattformig botten, cylindriskt skaft och cirkelrund, enkelt hålkälad fot (H. 87 cm.). Uttömningshål finnes. Skålens lif dekoreras af en rundbågsfris. Under bågarna ha de nu utplånade relieframställningarna varit anbragta. En liknande cuppa, dock utan relieframställningar, har från Öster-Färnebo (Gästrikland) kommit till Statens hist. museum. Då den är huggen af gäflesandsten, bör den väl vara ett inhemskt gästrikländskt arbete. Samma torde förhållandet vara med Enångersfunten. I likhet med Öster-Färnebo kan den väl dateras till 1200-talets midt.

Öster-Färnebofuntens fot är cylindrisk med fyra hufvuden och mellan ett par af dessa ett liljeornament; längre ned omkring foten löper en hundtandsbård. (Beskrifning och afbildning i hist. museets dopfunts-katalog.)

I många kyrkor finnas större eller mindre fragment af dopfuntar bevarade. Vanligen är det foten eller mellanstycket, som bevarats. Cupporna äro ofta försvunna. Genom jämförelse med helt bevarade funtar med motsvarande form å fot- eller mellanstycke kunna fragmenten med rätt stor säkerhet rekonstrueras. I regel tillhöra de den figurlösa funttypen.

I Attmar (Medelpad) äro skaft och fot till en dopfunt af kalksten bevarade. Två block: skaft med cirkelrund planform, upptill afslutadt af en vulst och orneradt med fyra starkt stiliserade mänskliga hufvuden; profilerad fot med hörnblad, hvilande på en fyrkantig platta. (Afb. i Utställningen, Härnösand, Studier, fig. 28.) Foten visar nära öfverensstämmelse med en funt i Martebo (Gottland), som har kalkformig godronerad cuppa. Fragmentet i Attmar torde väl i likhet med Martebo kunna dateras till 1200-talets midt.

Fig. 111. Dopfunt i Enånger.

Till samma tid hör väl foten i Selånger, som närmast kan jämföras med en funt i Långtora (Uppland). De bevarade delarna bestå af tre block: 1) cirkelrundt mellanstycke, orneradt af fyra hörnhufvuden; 2) skaft med cirkelrund genomskärning, hvilande på en profilerad bas. Hufvudena hålla mellan läpparna en orm, hvilken dessutom är trädd genom ringar å funtens fot.

I Alfta (Hälsingland) finnes ett mellanstycke till en dopfunt. Kalksten. Stycket utgöres af en rund skifva med uttömningshål i midten. Fyra mänskliga hufvuden, snarlika dem på dopfuntsfoten från Attmar, äro anbragta diametralt mot hvarann. I likhet med Attmar har väl stycket från Alfta uppburit en bildlös cuppa och torde kunna dateras till 1200-talets midt.

Ett starkt vittradt fragment af samma art som de senast nämnda finnes äfven i Norrala. Ett liknande äfven i Nordingrå (Ångermanland). Till samma typ hör äfven skaft och fot till en dopfunt i Hanebo (Hälsingland).

Till en snarlik typ höra äfven några bättre bibehållna funtar. I Rogsta (Häls.) och Skog (Ång.) äro två funtar med cylindrisk cuppa med trattformig botten. (Skaftet saknas i Rogsta.) Funtarna i Ytter-

lännäs och Dal ha däremot halfsfärisk cuppa. Samtliga äro oornerade. Deras datering kan ej exakt anges, då denna enkla typ, som uppstår redan på 1200-talet, håller sig hela medeltiden ut. Halfsfärisk cuppa har äfven funten från Hedesunda, men ornerad af godronnering med spetsbågsarkad. (Afb. och beskr. i hist. museets dopfuntskatalog n:r 32.)

Fig. 112. Dopfunt i Boteå.

En sen utvecklingsform af den oornerade funttypen utgör troligen dopfunten från Hamrånge, af kalksten, bestående af cylindrisk, upptill något vidare cuppa med trattformig botten och kolonnliknande skaft, upptill och nedtill begränsadt af rundstafvar och hvilande på en rätt mycket vidare, cirkelformig, skråkantad bas. Möjligen är funten från 1400-talet.

Till den oornerade typen ha väl också de båda funtar med fyrpassformad fot hört, nämligen Segersta (Hälsingland) och Tuna (Medelpad), hvaraf nu endast delar äro bevarade.

En cuppa med spiralvriden godronnering har dopfunten i Gudmundrå (Ångermanland). Kalksten. Uppbäres af ett skaft i form af en fyrsidig pelare med fyra kolonnknektar, som i sin tur hvilar på en fyrsidig platta i två afsatser. Att vi här ha att göra med en af engelska förebilder

Fig. 113. Dopfunt i Neder-Kalix.

beroende sak antagligen uppkommen samtidigt med det engelska elementets inträde å Linköpings domkyrkas bygge, d. v. s. omkr. 1275, synes, som ROOSVAL[1] påpekat, mycket sannolikt. Däremot tycks det knappast vara nödvändigt att lokalisera dess tillverkning till Gottland.

[1] Utställningen, Hernösand, Studier, sid. 42, fig. 26.

Uppsvenska funtar från tiden omkr. 1500.

Af den i mälardalen tämligen spridda typ, som har sin mest kända representant i Stockholms storkyrkas dopfunt, daterad 1514, finnas i Norrland trenne exemplar.

Funten i Boteå (fig. 112) är af kalksten i tre block: cylindrisk cuppa med trattformig botten; vulstformadt mellanstycke, orneradt med flätverk;

Fig. 114. Dopfunt i Nederluleå.

klockformig, nedtill starkt utsvängd fot utan annan ornering än en kraftig rundstaf upptill. Uttömningshål saknas. Rundt omkring cuppan löper en inskrift i minuskler: D*omi*ne apud te est fons vite et in lumine tuo videbimus lume*n* tuum (= Herre, hos dig är lifvets källa, och i ditt ljus se vi ljuset. Ps. 36, v. 10). Under inskriften en bård af rosor och en bladranka i låg relief. (H. 102 cm.)

Dopfunten i Nederkalix (fig. 113) är något mindre (H. 90 cm.) men snarlik. Dess inskrift lyder: Aqua benedicta sit nobis omnibus salus et vita (= det helgade vattnet må vara oss alla till välgång och lif).

Samma uppbyggnad som dessa har funten i Nederluleå (fig. 114).

Fig. 115 och 116. Fragment af en kolonn i Söderala kyrka.

Cuppan närmar sig här dock något den halfsfariska typen. Den har ingen inskrift, endast en ornering bestående af en yfvig akantusranka.

Förutom å funtarna förekommer i de norrländska kyrkorna stenskulptur endast å några portaler i Gästrikland och södra Hälsingland.

Fig. 117. Portal i Ofvansjö kyrka.

Fig. 118. Portal i Hedesunda kyrka.

I Söderala finnas fragment bevarade af en kolonn af troligen gottländsk kalksten nämligen basen, en del af skaftet samt kapitälet, dekoreradt med bladornament (fig. 15 och 16).

Portalen å Ofvansjö kyrka består af äldre delar inmurade i den nya muren (fig. 117). Den tycks dock vara bibehållen i sitt ursprungliga skick. Baserna och kapitälen äro försedda med enkla, skulpterade blad.[1]

[1] Jag ber att få tacka docenten J. Roosval för välvilligt lämnade upplysningar vid dessa portalers bestämmande.

Tornportalen å Hedesunda kyrka har äfven blifvit inflyttad i nytt murverk. Baserna äro försvunna, liksom portalbågen tycks vara nygjord. Kapitälen bära skulpterade akantusblad (fig. 118).

Troligen ha dessa portaler, som äro tämligen ensamstående i den norrländska och äfven uppländska arkitekturen, utförts på Gottland. I hvarje fall höra de konsthistoriskt mycket nära samman med gottländsk skulptur.

Fragmenten i Söderala tillhöra samma skola som Visby domkyrkas äldsta med Magdeburg sammanhängande skulpturutsmyckning. De böra då tillhöra tiden omkr. 1200 och falla följaktligen ej under Söderala kyrkas första byggnadsperiod.

Portalen i Ofvansjö är något senare, 1200-talets andra fjärdedel, och sammanhänger med den gottländska skulptur, som bildats med utgångspunkt i Visby domkyrkas brudportal. Portalen i Hedesunda har sina bästa paralleller i gottländsk skulptur vid 1200-talets slut.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

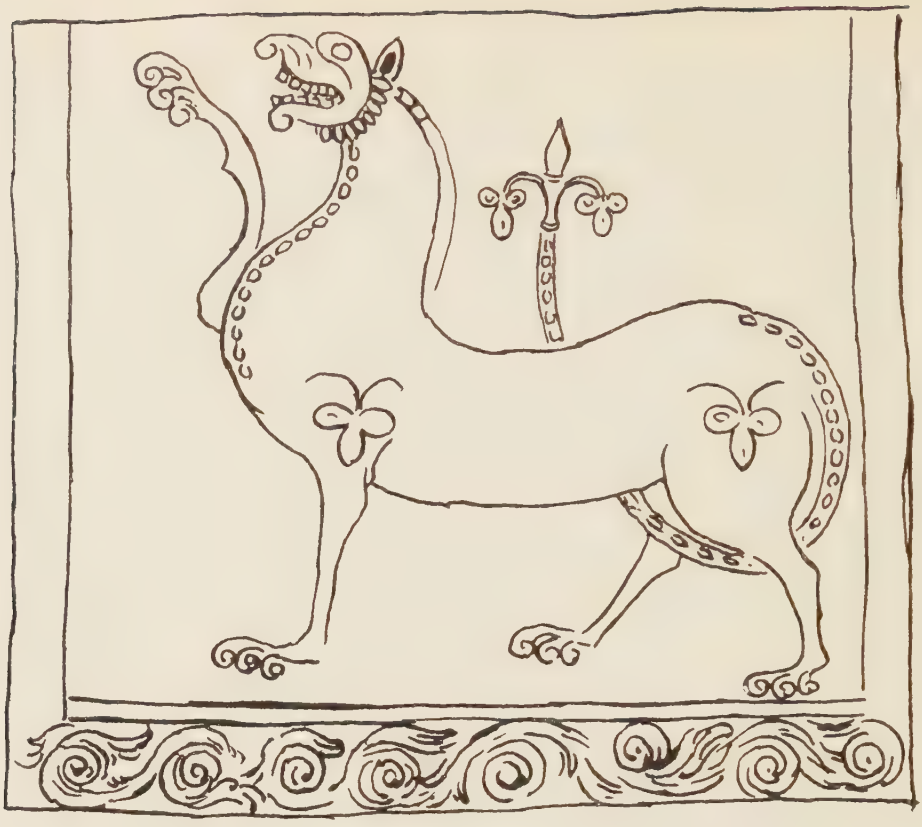

Fig. 119. Ornerad bräda från Norrbo kyrka. Efter Brocman.

SJÄTTE KAPITLET.

Träskulptur.

Den första kristna skulpturen i Uppsverige är den figurfattiga, nästan rent ornamentala dekorationskonst, som bredde ut sina djurslingor öfver runstenar och grafmonument på 1000-talet och ännu lefver kvar i början af 1100-talet. Det är missionstidens konst. Till denna hör det ofvan omtalade dopfuntslocket från Lillherrdal (fig. 99) med dess upplösta djurornament och hit hör äfven den praktfulla flöjeln från Söderala (pl. III). En senare ättling af denna konst var säkerligen den skulpterade bräda, som af BROCMAN vid hans resa till Hälsingland 1763 påträffades i Norrbo kyrkas stiglucka. BROCMAN säger, att den »förr lärer varit gafvel på någon chorstol», hvilket dock icke förefaller sannolikt. Brädan upptages af en

framställning af ett lejon och tycks att döma af den bild, som gifvits af BROCMAN's tecknare OLOF REHN (fig. 119), vara utförd i ristning eller möjligen låg relief. Under lejonet löper en romansk akantusranka. Lejonet öfverensstämmer med rundjur sådana som lejonet å runstenen vid Tullstorps kyrka (afb. af LINDQUIST, Eskils Biskopsdöme, sid. 74) och liknande. Lejonet i Norrbo är dock åtskilligt senare, hvilket bl. a. antydes af de treflikiga bladen på höfterna, där rundjuren endast ha spiraler, svansens afslutning och särskildt bladrankan under dess fötter. Detta tyder på att brädan kan dateras tidigast till 1100-talets början.

Söderalaflöjelns stil, som ännu återklingar hos lejonet från Norrbo, sammanhänger med den engelska kulturströmning, som på 1000-talet går fram öfver Sverige. Den fortbildas emellertid icke. Missionstiden är dess blomstringstid. Vid mötet med den på 1100-talet inträngande romanska konsten uppstå visserligen blandfenomen sådana som lejonet från Norrbo, men den gamla missionsstilen försvinner snart. Det är den romanska tiden, som medför den första egentliga bildkonsten till vårt land. För Uppsverige och särskildt för Norrland kan man dock ej tala om någon egentlig romansk skulptur. Det är först samtidigt med gotikens första uppspirande ute i Europa, som figurskulpturens historia börjar för öfre Sverige. Vid denna tid är det från Frankrike de ledande konstnärliga idéerna utgå.

Den äldre medeltidens skulptur.

De romanska skulpturskolorna i Frankrikes olika delar, som fyllt landet med så många vackra och intressanta bildcyklar på kyrkornas portaler och fasader, karaktäriseras ofta af en viss orolig och godtycklig, bisarr stil, en oklassisk brist på monumentalitet både i hela kompositionerna och i enskildheter. Se på draperistilen i den burgundiska skolans förnämsta monument, tympanet i Vézelay, med dess oroliga veckanhopningar, dess spiraler och dess liksom af hvirfvelvindar upplyftade draperiflikar.[1] Eller se på figurernas förvridna kroppsställningar, huru de springa och gå i sittande ställning. Denna manierism är i högre eller lägre grad utmärkande för alla de romanska skulpturskolorna i Frankrike. Först med den gryende gotiska eller öfvergångsstilen når skulpturen fram till verklig monumentalitet. Den nya monumentala stilen bildas i den pro-

[1] R. DE LASTEYRIE, L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris 1912, sid. 670.

vins, som därför också blir den europeiska högmedeltidens hjärta, Ile-de-France. I portalerna på västfasaden i katedralen i Chartres står den redan i sin fulla blomstring, men man känner den redan tidigare i Le Mans och Chateaudun t. ex. Vi ha den äfven i S:t Denis, Étampes, Corbeil och Notre Dame de Paris. Västfasaden i Chartres dateras till 1145—1194 och med all sannolikhet till förra hälften af denna period eller närmast 1151—1175.[1] Karaktäristiskt för den nya stilen är dess högtidliga prakt, dess omutliga symmetri, figurernas stelhet och abnorma längd, veckens rätlinighet eller parallellism. Till stor del har detta, som VÖGE[2] påpekat, uppkommit på grund af den bundenhet, som följde af formen på de gifna block, ur hvilka de för denna tid nya kolonnstatyerna i portalernas sidor höggos. Chartres-kretsen bildar den kanske viktigaste vändpunkten i skulpturens historia. Konsten söker sig liksom tillbaka till en ny begynnelse, från hvilken utvecklingen med klassisk besinning går mot allt större frihet och allt större makt öfver material och form. Här ha vi uppslaget till den medeltida renässans, som vid nästa århundrades midt står på höjden af sin blomstring. Från Ile-de-France utgå de nya idéerna som vågor, gång på gång eröfrande den norr om Alperna boende kristenheten.

Madonnan från Skellefteå.

Från Skellefteå har till Härnösands Museum kommit en liten madonna, som med all säkerhet är åtskilligt äldre än både kyrkan och församlingen (afbildad af mig i Utställningen, Härnösand. Studier, fig. 34). Tydligen har den förr tillhört någon annan kyrka, som försålt eller skänkt den till Skellefteå. Madonnan är framställd sittande i en stol i fullkomligt symmetrisk ställning. Hon är utan mantel. Öfver bålen äro cirkelformiga veck. Kjolen har raka, framtill U-formigt sammanlöpande veck. Vid halslinningen ett stort smycke. Samma schema för bildens uppställning, ehuru med vissa detaljer afvikande finna vi hos flera andra norrländska madonnor, nämligen från Holm, Sånga, Näskott, Edsele och Njurunda. Alla dessa tillhöra tydligen samma stora familj. Denna har AF UGGLAS underkastat en så grundlig utredning, att den kan sägas vara

[1] R. DE LASTEYRIE, Études sur la sculpture française au moyen âge. Monuments et Mèmoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Fondation Eugène Piot. Vol. VIII. Paris 1902. MARRIAGE, The Sculptures of Chartres Cathedral, Cambridge, (University Press) 1909.

[2] Die Anfänge des Monumentalen Stiles im Mittelalter. Strassburg 1894.

den grupp af svensk medeltidsskulptur, om hvilken vi för tillfället äga den klaraste kunskap.[1] Då samtliga de hithörande norrländska madonnorna äfven behandlas af UGGLAS och därvid vunnit en, som det synes, giltig bestämning, ger jag här blott en kort sammanfattning af gruppens historia.

Hufvudmonumentet är den lilla madonnabilden i Viklau kyrka på Gotland, ett importeradt franskt arbete, som närmast sammanhänger med skulpturen i porte royale i Chartres.[2] Till henne ansluter sig en stor serie i Sverige utförda bilder spridda öfver hela landet. Af allt att döma är det genom cisterciensermunkarna, som den franska konstens vandring till Norden i detta fall har förmedlats. Munkordnarnas nät af kloster, hvilka ständigt stodo i liflig kontakt med hvarandra, var väl på denna tid den viktigaste faktorn för de mellanfolkliga förbindelserna. Troligen är det också genom dem som de svenska skulptörateljéer grundats, ur hvilka bilderna i denna skola utgått. UGGLAS sammanför skolans madonnor i fem olika grupper. Till den första, hvilken efter hvad han visat bör dateras till 1175—1200, hör bl. a. den nyss beskrifna madonnan från Skellefteå. Den andra gruppen med samma datering som föregående är icke representerad bland de norrländska madonnorna. Denna grupp madonnor ha mantel, koncentriska veck öfver bålen, smycke vid halslinningen samt å kjolen framtill U-formigt fallande veck. Flätorna, som hos grupp 1 löpa ned bakom ryggen, ligga i den andra framför axlarna och ha spetsarna upprullade. Den tredje gruppen, 1225—1300, till hvilken madonnan från Holm (Medelpad) hör, har samma dräkt och frisyr som den andra, dock äro de cirkelformiga vecken å bålen ersatta med veck i kilform. I den fjärde gruppen, 1200-talets slut — omkr. 1450, är bålen omsvept med en schal. Hit höra madonnorna i Sånga (Ång.), Näskott (Jämtl.) och Edsele (Ång.), den sistnämnda stående på gränsen till den femte gruppen, 1300-talets slut — omkr. 1500, som

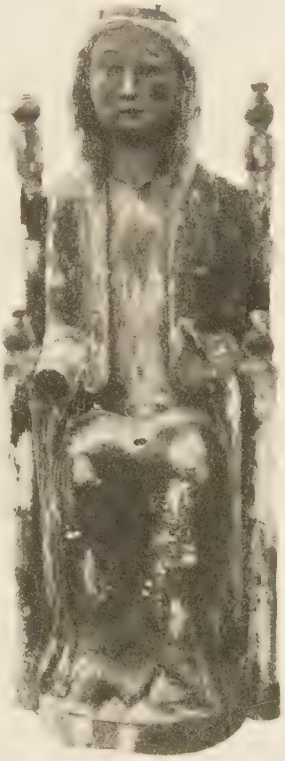

Fig. 120. Madonna från Njurunda.

[1] Gotlands Medeltida Träskulptur, sid. 99 ff.
[2] ROOSVAL i Kult och Konst 1908, sid.

egentligen endast har den allmänna uppställningen lika med de föregående. Till denna hör madonnan från Njurunda (fig. 120).

De båda första grupperna tillhöra de ursprungliga cistersiensiska ateljéerna. De senare grupperna utgöras af kopior. Denna utbredda kopiering har enligt den mycket plausibla förklaring, som UGGLAS framställt, förestafvats icke så mycket af konstnärliga som af religiösa orsaker. Bilderna af denna typ böra ha haft rykte för särskild helighet kanske för undergörande egenskaper, en omständighet, som naturligtvis måste ha

Fig. 121. S. Mikael från Hafverö. Detalj.

verkat i hög grad konserverande på typen. Detta förklarar också, att vi ännu vid medeltidens slut kunna finna en bild sådan som madonnan i Njurunda, hvilken till sin allmänna uppställning är rent 1100-talsmässig.

S. Mikael från Hafverö.

I Hafverö kyrka i västligaste Medelpad fann jag år 1911 en liten S. Mikaelsbild från äldre medeltid, som särskildt utmärker sig därigenom att den är så ovanligt väl bevarad äfven i anseende till färg och förgyllning (pl. VII, fig. 121). Särskildt framträdande är det stora hufvudet, men äfven kroppens lätt böjda ställning, den flytande draperibehandlingen och de egendomligt stiliserade vingarna.

S. Mikael är en något yngre parallellföreteelse till madonnan i Viklau och i likhet med denna ett importeradt, franskt arbete. Dess stil afviker ju rätt väsentligt från Viklaubildens och den hör också hemma i en krets af den franska skulpturen, som redan hunnit aflägsna sig ett stycke från den monumentala stelheten i Chartres utan att ännu på långt när ha nått fram till den stora 1200-talsstilen sådan den först möter i Notre-Dame de Paris inemot 1220. De bevarade verk, som utfylla det både i tid och stil stora afståndet mellan västfasaden i Chartres och den färdigbildade 1200-talskonsten, äro lätt räknade, ehuru just här en af de betydelsefullaste utvecklingar i skulpturens historia försiggått. Ungefär midt emellan de båda århundradenas stilar stå skulpturerna i Senlis, på grund häraf dateterade till 1180—1190.[1] Västportalen i Senlis är under tidernas lopp svårt skadad och förändrad, men den är dock tillräckligt väl bevarad för att tillåta en stilundersökning. Tympanet innehåller Marias kröning. Lintån har två scener, Marias död och uppståndelse. Portalens sidor upptagas som vanligt af kolonnstatyer; öfver hufvud taget lägger man här märke till den mjuka, musikaliska, lifliga stilen. Berömd är ju scenen med de beskäftiga änglarna vid Marias uppståndelse. Som kännetecknande för Senlis må för öfrigt blott framhållas de svängda och böjda kroppsställningarna (visserligen ofta motiverade af ämnet) och de åtsittande klädnaderna med flytande, nedtill ofta utsvängda veck. Här finna vi just samma draperistil som hos Mikaelsbilden från Hafverö. Men det finns en annan fransk portal, hvars skulpturer den kommer ännu närmare. Det är en liten portal på norra sidan af katedralen i Reims.[2] Dess skulpturer äro äldre än det omgifvande murverket, huru de ursprungligen varit anbragta är osäkert, men man har gissat på att de skulle ha tillhört något grafmonumet. Skulpturerna utgöras af två större änglar ofvanför bågen, en rad smärre änglar i arkivolten, två basreliefer insatta i sidorna samt en sittande madonna med barnet under en baldakin, som snarast förefaller att ha tillhört ett tympanon. Likheten mellan de många änglarna på denna portal och vår Mikaelsbild sträcker sig snart sagdt till alla

[1] Louise Pillion, Les sculpteurs français du XIIIe siècle. Paris u. å., sid 28. Marcel Aubert, Senlis (i serien Petites monographies des grands édifices de la France), sid. 62.

[2] Louis Demaison: La Cathédrale de Reims, i serien Petites Monographies des grands édifices de la France, Paris (Laurens) sid. 106 samt framför allt samme författares uppsats i Bulletin Monumental 1902 (vol. LXVI), sid. 3—59. Ett afbildningsverk öfver katedralen med text af Demaison utgafs i Reims 1899 (Ponsin-Druart). Afbildningar af ifrågavarande portal finnas äfven i Michel: Histoire de L'art II, 1, sid. 137 och 141 samt i min uppsats i Utställningen, Härnösand, Studier, sid. 56. Se äfven Louise Pillion i Gaz d. beaux-arts III, 32.

detaljer. Den allmänna uppställningen, drapering och veckbehandling öfverensstämma så tydligt som möjligt. Hårbehandlingen är äfven densamma och ansiktstyperna ha syskontycke. Den egendomliga stiliseringen af vingarna med den öfre tredjedelen fylld af rutor, de nedre bestående af strålar återkommer äfven i Reims, en detaljlikhet, som blir afgörande, då den bestyrkes af de genomgående allmänna öfverensstämmelserna. Mikaelsbilden måste därför vara utförd af någon konstnär, som stått Reimsskolan mycket nära. Den allmänt antagna dateringen af portalen till omkr. 1180 grundar sig på jämförelse med skulpturer i S. Remi i Reims, hvilka äro tillkomna före 1181. Mikaels datering skulle då bli 1100-talets slut eller omkr. 1200.[1]

1200-talets skulptur.

Tolfhundratalet är det stora århundradet i skulpturens historia. Det är nu som de stora klassiska verken tillkomma, fasadutsmyckningarna i Paris, Chartres, Reims och Amiens för att endast nämna några af de franska arbetena.[2] Äfven i Tyskland, England och Europa för öfrigt utom Italien uppstår en franskt bildad skulptur, hvars strömningar äfven genomgå Sverige. Chartres (transeptportalerna) ger 1200 talets första stilfas. Båda portalerna antas vara påbörjade omkr. 1210, den norra afslutad 1230, den södra 1250. Skulpturen har här höjt sig betydligt i frihet, naturlighet och makt öfver materialet sedan västportalens tid men bevarar dock ett lika mått af lugn värdighet och monumentalitet. De täta, grunda vecken äro karakteristiska för draperibehandlingen. De återge tydligen ett tunt och mjukt stoff, som utan att brytas smyger sig efter kroppen. I Amiens utbildas en annan draperistil i den stora fasadens skulpturer (före 1236) med större och djupare veck, som förebåda den väg utvecklingen skall taga. De statuariska figurernas kontur är icke heller så enkel och obruten som i Chartres. Amiensstilen är mera avancerad. Äfven i Paris (västfasaden, omkr. 1220) finna vi samma draperibehandling. I dessa portaler afses tydligen redan ett tyngre och hårdare stoff än i Chartres. Det blir detta som sedan blir utmärkande för hela

[1] Omkr. 1180 är den af alla franska konsthistoriker antagna dateringen på portalen. Emellertid har denna förnekats af KUNZE (Fassadenpr. der franz. Früh- und Hochg), som i stället sätter den till efter 1211. Stilistiskt äro begge dessa dateringar tänkbara, emedan vi känna så få verk från denna mellanperiod i den franska skulpturens historia (1160—1220). Jfr UGGLAS, a. a., sid. 573.

[2] PILLION, a. a.

Vivi Högbom pinx. Justus Cederquist, Sthlm repr.

ST. MIKAEL I HAFVERÖ

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

den följande medeltiden, ehuru ännu i Amiens och Reims figurer iförda dräkter af det lättare stoffet uppenbara sig.

Den oerhörda lifskraft den franska skulpturen lagt i dagen i dessa tiotusentals figurer, som pryda katedralerna, gör det helt naturligt, att denna konst vunnit efterföljd utanför Frankrikes gräns. De stora fasadernas prakt måste ha varit något oerhördt, och deras rykte spreds säkert ända bort till kristenhetens utkanter. I Tyskland ha vi stora verk med fransk anda och smak i Sachsen i Strassburg i Bamberg m. fl. ställen. Äfven i England blomstrar skulpturen parallellt med den franska. Den stora praktblomman är här västfasaden å katedralen i Wells (1225—1240).

Fig. 122. S. Olof från Njutånger.

Ett rätt stort antal skulpturverk från 1200-talet är i Norrland bevaradt till vår tid. Den veckbehandling, som anger det mjuka stoffet, återfinnes äfven här, liksom i samtliga bilder den europeiska stilen återklingar mer eller mindre tillsatt med nationella inslag. Några bestämda grupper kunna äfven urskiljas, af hvilka den viktigaste utgör en som det vill synas ganska betydande skulpturskola verksam i Mälardalen och Norrland.

Hufvudmonumenten för denna skola äro S. Olof från Njutånger (Hälsingland), nu i Enångers museum (fig. 122), samt madonnan från Öfver-Järna (Södermanland).[1] De betecknande likhetsdrag, som framträda vid en jämförelse af dessa båda monument, ange den centrale mästaren inom

[1] Ugglas i Utställningen i Strängnäs, Studier, sid. 42.

Fig. 123. S. Olof från Hedesunda.

skolan. I dennas œuvre, som hålles samman af vissa återkommande ledmotiv, gömmas nämligen dessutom rätt stora stilskiftningar. Såväl Olofsbilden som madonnan äro verkliga kvalitetsarbeten både i komposition och detaljer, hvilket knappast kan sägas om alla till den vidare skolkretsen hörande arbeten.

Likheterna mellan de båda bilderna äro påtagliga. Samma lätta böjning af hufvudet. Samma veckbehandling öfver bröstet och vid midjan. Särskildt anmärkningsvärda äro de små spetsigt U-formiga vecken i den ofvan bältet litet blusformigt anordnade klädnaden. Mest karakteristisk är emellertid mantelns drapering, som lämnar ett tomrum mellan båda benen. Den ena fliken löper ned på högra benets insida och är nedtill utdragen i en spets. En olikhet må emellertid framhäfvas: Olofsbilden har den ena foten uppställd på ett underliggande föremål.

Denna benställning finna vi däremot på en S. Olofsbild från Hedesunda (Gästrikland), som äfven i mantelns hela drapering visar en genomgående öfverensstämmelse med kungen från Njutånger (fig. 123). Liksom hos denne återfinna vi äfven här den på ena benets insida nedlöpande mantelfliken med dess spets nedtill. Däremot äro vecken vid midjan af en väsentligt skiljaktig form. De öfriga likheterna äro dock så stora, att bilden närmast bör tillskrifvas hufvudmästaren

själf. Dess goda kvalitet talar också härför. Jag föreställer mig, att den möjligen är ett arbete från någon senare period i hans verksamhet än bilden från Njutånger.

En liten svårt skadad bild af S. Mikael från Alnö (Medelpad) har samma veckbehandling på den vid midjan blusformiga klädnaden som madonnan från Öfver-Järna (fig. 124). Den är ett godt arbete och bör väl därför hänföras till hufvudmästaren själf eller hans närmaste ateljé.

Fig. 124. S. Mikael från Alnö.

Till en andrahandsgrupp omkring Öfver-Järna-madonnan har af UGGLAS[1] hänfört, som det synes mig med all rätt, en rad sörmländska bilder nämligen en helig Olof och ett stående kvinnligt helgon från Hölö, ett triumfkrucifix från Tumbo, en Johannes och en mater dolorosa från Toresund, alla i Södermanland, samt en Mikael från Torpa, Västmanland. Till dessa kunna läggas ytterligare några bilder, exponerade å Utställningen af äldre kyrklig konst i Uppsala 1918. S. Olof från Valö, är tydligen en broder till den från Hölö. Nära dessa står äfven madonnan från V. Ryd (Uppsala 130) samt några krucifix (Uppsala 93—95).[2] Alla dessa ha en mycket förenklad behandling af vecken vid midjan, liksom detaljerna i allmänhet äro betydligt mer schematiskt gifna än hos hufvudmästaren. Båda Olofsbilderna ha den ena foten uppstödd, och hos båda har den sneda ställning, som uppkommit häraf, äfven åstadkommit en snedhet hos sittbänken. Samma egendomlighet återkommer hos en

[1] a. a., sid. 45, fig. 20 och 21.

[2] Ett stadsnamn och nummer i detta och följande kapitel anger, att föremålet varit utställdt på någon af de kyrkliga utställningarna i Strängnäs 1910, Östersund 1911, Härnösand 1912, Hudiksvall 1913 eller Uppsala 1918 och återfinnes i resp. kataloger under angifvet nummer.

Fig. 125. S. Olof från Ljustorp.

S. Olof från Ljustorp (Medelpad), hvars drapering och veckbehandling dock är skiljaktig (fig. 125). I detta afseende har den däremot en syskonbild i en S. Olof från Stöde, hos hvilken behandlingen af vecken vid midjan närmar sig hufvudmästarens (fig. 126). Den uppstödda foten finnes äfven hos en madonna från Hög, som förefaller att ha undergått en restaurering vid medeltidens slut (fig. 127). I någon sorts förhållande till denna grupp står väl ätven en madonna från Kall (Östersund 147).

De mest betecknande dragen hos dessa monument — jag tänker nu närmast på hufvudmästaren fig. 122 — äro draperingen af klädernas nedre delar, som lämnar ett markeradt tomrum mellan benen, samt den uppstödda ena foten. Båda dessa drag äro lika ovanliga inom den svenska 1200-talsskulpturen och kunna därför betraktas som karaktäristiska för denna krets.

Redan tidigare[1] har jag velat sätta S. Olof i Njutånger i samband med den norske, af FETT[2] behandlade s. k. Fresviksmästaren, och den visar äfven så pass långt gående likheter med hans arbeten, särskidt den i Nordiska Museet i Stockholm förvarade bilden af S. Olof, att man vid första påseendet är böjd att räkna den till denne mästares egenhändiga verk.[3] Vi ha här samma karakteristiska drapering af manteln, lämnande ett stort tomrum mellan benen, en mycket närbesläktad behandling af vecken vid bältet och på en af FETT tillsamme mästare hänförd Madonna, i lik-

[1] Utställningen, Härnösand, Studier, sid. 58.
[2] Billedhuggerkunsten under sverreætten, sid. 39.
[3] Så t. ex. LINDBLOM (Peinture gotique, sid. 6).

het med Olofsbilden kommen från Fresviks kyrka till Nordiska Museet, återkommer den uppstödda foten. Öfverensstämmelserna äro så pass väsentliga, att den svenska skulpturkretsen gifvetvis måste anses stå i ett mycket intimt samband med den norska, äfven om det troligen torde vara förhastadt att anse S. Olof från Njutånger vara utförd af samma hand som kungastatyn i Fresvik. Då den svenska kretsens hufvudmonument fått så pass många efterföljare, förefaller det ju äfven troligt, att deras mästare själf varit verksam i Sverige. Otänkbart är ju icke att det varit Fresviksmästaren själf, som en kortare eller längre tid uppehållit sig här, men det förefaller troligare. att det varit någon annan, honom närstående mästare.

Om sålunda de svenska och norska skolorna stå i närmaste samband med hvarandra, är det dock tydligen icke i Norge vi ha att söka ursprunget till dessa skolors stil och utformning. FETT hänvisar vid behandlingen af den norska skulpturen i Vestlandet till England och nämner Wells såsom inspirerande för denna konst. Ehuru han icke framlägger närmare bevis i form af jämförelser mellan speciella och betecknande motiv, torde hans åsikt dock i sin helhet vara riktig.

Fig. 126. S. Olof från Stöde.

Bland de utomordentligt rika skulpturer, hvarmed västfasaden å katedralen i Wells[1] är smyckad, förekomma de som särskildt kännetecknande för de ifrågavarande norska och svenska skolorna angifna motiven nämligen den uppstödda foten och drapèringen

[1] W. H. ST. JOHN HOPE, The Imagery and Sculptures on the West Front of Wells cathedral Church, Archæologia vol. 59, 1, sid. 143 ff. Innehåller fullständiga afbildningar af skulpturen i Wells. Jfr äfven E. S. PRIOR and A. GARDNER, An Account of Medieval figure sculpture in England, Cambridge 1912, sid. 296 ff.

af kläderna, som lämna ett tomrum mellan benen. Särskildt är den uppstödda foten mycket vanlig.[1] Hos figurerna i de många fält, som ha fyrpassformig omramning, stödes vanligen den ena foten mot fyrpassets kant och kommer därigenom högre än den andra. Hos den sittande mansfigur, som enligt Hope's indelning bär numret N. 77, förklaras den sneda ställningen af att bildramen nedtill utgöres af en sned linie. Bilden, som är anbragt på det ena tornets östra vägg strax ofvanför det snedt uppstigande vattentaket på katedralen, hvilket sneddar af bildnischen, är tydligen afpassad för detta läge. Men äfven bortsedt från denna, förekommer motivet tillräckligt många gånger under vanliga förhållanden för att kunna betraktas som speciellt utmärkande för Wellsskulpturen. Vanligen är foten stödd på en profilerad liten pall. En sådan återfinnes bl. a. på Fresviksmästarens madonna i Nordiska Museet. Den uppstödda fotens motiv är af största betydelse för sammanställandet af dessa skulpturverk, emedan det är ytterligt ovanligt utanför Wells. I Frankrikes och Tysklands rika katedralskulptur förekommer det praktiskt taget icke. Då ansikten, drapering och veckbehandling äfven öfverensstämma hos Wells och de svensk-norska bilderna, är det tydligt, att FETT's åsikt om Wellsskulpturen som dessas stilistiska ursprung är fullt riktig.

Fig. 127. Madonna från Hög.

De skulpturala arbetena på Wellskatedralens västfasad falla mellan åren 1225 och 1240 under biskop Joscelins ämbetstid.[2] Han talar själf i en handling af den 17 okt. 1242 om västfasaden såsom afslutad och färdig. Rörande Wellsskulpturens ställning i den europeiska konsten ha de engelska forskare, som sysslat med dessa frågor[3], velat häfda dess nästan fullkomliga självständighet gent

[1] Angående motivets betydelse och förekomst särskildt i antikens konst jfr J. J. TIKKANEN, Die Beinstellungen in der Kunstgeschichte i Acta societatis, scientiarum fennicæ Tom XLII, 1, Hälsingfors 1912, sid. 93 ff. Jfr äfven KONRAD LANGES inauguraldissertation, Das Motiv des aufgestützen Fusses in der antiken Kunst und dessen statuarische Verwendung (1879).

[2] Hope, a. a., sid. 165 ff.

[3] Särskildt PRIOR och GARDNER, a. a.

emot de stora franska hyttorna. Dess ursprung skulle vara att söka i den florerande engelska grafplastiken, till hvilken skulptörerna efter arbetets slutförande i Wells till större delen skulle ha återvändt. I det närbelägna Bristol uppstår mycket riktigt omkr. 1250 en liflig industri af grafvårdsskulptur, som nog kan sättas i samband med Wellshyttans upplösning. Men å andra sidan återfinna vi i Peterborough[1] vid samma tid drag, som måste återgå på Wells, liksom det torde vara uppenbart, att den engelska skulpturen trots dess speciellt i Wells tydliga särdrag, hvaribland de nyss framhäfda parallellerna med de svensk-norska bilderna, i sin helhet icke är tänkbar utan den franska skulpturen.

De svenska och norska bilderna böra tillhöra samma tid som skulpturen i Wells eller med någon förskjutning framåt 1200-talets andra fjärdedel och midt. Detta gäller då närmast Fresviksmästaren och den svenske hufvudmästaren (Öfver-Järnamadonnan och S. Olof från Njutånger). Skolans yttre krets kan möjligen ha fortlefvat något längre. Denna kan gifvetvis ha mottagit intryck äfven från andra håll, ehuru den helt visst haft den viktigaste utgångspunkten just hos de angifna mästarna.

I samband med denna skolas Olofsbilder skall jag beröra en ikonografisk detalj i de nordiska kungabildernas utformning. Dessa framställas nämligen oftast trampande på en liten hopkrupen figur. Denna kan ha två olika former, dels ett troll, dels en drake med ett krönt manshufvud. Den sistnämnda formen, hvaraf jag känner exempel endast från senare medeltid, är troligtvis med rätta tydd såsom afsedd att framställa S. Olofs föregående hedniska jag, som den kristnade konungen förtrampar.[2] Den förstnämnda framställningens troll är allmänt tydd såsom den i byggnadssägnen om Trondhjems domkyrka nämnde Skalle. Emellertid torde denna sägen icke ha uppkommit förrän fram emot medeltidens slut.[3] Den omständigheten, att äfven S. Erik ofta framställes med en liknande figur under fötterna, stärker ytterligare de berättigade tvifvel man kan hysa mot denna tolkning. Jag anför byggnadssägnen efter en uppteckning från början på 1700-talet.[4]

»En Saga har iag hördt: at sedan St. Olof med sit underliga skepp, hwilket seglade både til land och watn, war kommen til Norige, och där

[1] Prior and Gardner, a. a., fig. 318.

[2] Decke, Die Freie und Hanse-Stadt Lübeck 1854, sid. 8.

[3] Ludvig Daae, Norges Helgener. Kristiania 1879, s. 36 och 107.

[4] Johan Eenberg, Kort Berättelse af de märkvärdigste saker i Upsala stad. Uppsala 1704, sid. 17.

planterat den Christna troon, wille han låta byggia en så stor kyrkia wed Trondhems hamn, at allehanda främmande nationer skulle tillika kunna hålla där Gudztienst under ett taak, utan at medelst tungomåhlens olijkhet etc. hindra hwar andra; grundandes henne så stor, at af siu predikestolar måtte kunna tillika predikas.

Men näppeligen war kyrkian halfbygd, för än alt felade, som fordrades til fullbordandet. Hwaraf konungen blef missnögd med sig sielf: går ut i skogen at spatzera, och råkar omsider en Burss, som accorderar med honom om kyrkians förfärdigande, på de wilkor, at när hon wore färdig skulle S. Olof anten skaffa honom Sool och Måne, eller lefwerera sig sielfwan, så framt han ey derförinnan hittade på denne nya okiände byggmästarens namn: men om så skedde, skulle han blifwa St. Olofs ewärdelige fånge.

Hwarföre, så fort det led med kyrkians bygnad, så mycket ökades St. Olofs nya bekymmer; ty gick altid St. Olof ut om aftonen på kundskap; kunde dock ingèn få anten om detta trolletz namn, eller dess hemwist. Men när kyrkian war så när färdig, at ey meer feltes än at upsättia torntoppen, går om aftonen uti soolgången St. Olof helt bekymrat ut, opföre åt bergen; Och söker rummet der han honom först träffat hade, och får omsider höra inne i berget ett barn gråta, hwilket modern tystade, säijandes: tijg, tijg sonen min, i morgon kommer fahr din, Skalle, hem med Sool och Måne, eller St. Olof sielfwan.

När konungen fick således Trollets namn, går han hem, aktar på när Trollet upsatte torntoppen, och han lutade, då ropar han til Skalle, sätt korset rätt. Då stupade sigh Trollet genast ned, i mening: att falla på konungen och krossan: men K. Olof gaf sig undan, och kastade sin yxa uti hans knäskåhl; lätt sedan fängzla honom, och hade honom bundan under sin stohl så länge han lefde. Blir och derföre kallad S. Olofs däggekalf.»

Det torde väl vara tydligt, att denna byggnadssägen, som öfverensstämmer med den lundensiska Finnsägnen, snarare anknutits till S. Olof på grund af figuren under hans fötter än tvärt om. I hvarje fall kan den lilla figuren icke varit afsedd att betyda trollet Skalle. Den nordiska statykonsten är ju utformad efter de europeiska idealen. Kungastatyerna på de stora katedralerna framställas oftast med en liten underkufvad man, ett troll eller en drake under fötterna. Detta var ett mode, som naturligtvis tillämpades äfven i Sverige och Norge. Den lilla figuren *kan* ha varit den hake, som fästat byggnadssägnen vid S:t Olof.[1]

[1] Angående sägnerna se artiklar af Sydow, Weibull och Axel Nilsson i Fataburen 1907—1908 samt där anförd litteratur.

Fig. 128. Triumfkrucifix från Undersvik.

Till samma tid som den kring Olof från Njutånger grupperade skolan höra ett par hälsingska triumfkrucifix från Undersvik (fig. 128)

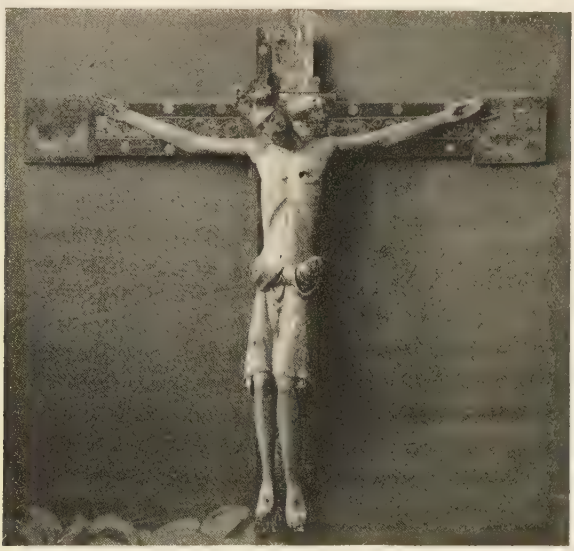

Fig. 129. Triumfkrucifix från Hälsingtuna.

och Hälsingtuna (fig. 129). Säkerligen äro de att betrakta som inhemska arbeten, utförda af bygdeskulptörer, hvilka icke kunna direkt inordnas i den angifna skolan. Bilden från Undersvik är svårt skadad, under det att

Fig. 130. Madonna från Vibyggerå.

krucifixet från Hälsingtuna är ovanligt väl bibehållet. Det skiljer sig från det förra förnämligast genom höftklädets stora oveckade ytor. Jämförda med den förut behandlade gruppen böra de väl dateras till 1200-talets midt.

De bevarade monumenten af skulpturen från senare delen af 1200-talet kunna sammanföras i några smärre grupper. Materialets enhetlighet är nu mycket mindre än under århundradets förra del. Förhållandena äro ju för hela den äldre medeltiden svåra att bedöma på grund af det blott sporadiskt bevarade materialets knapphet.

Tvänne ångermanländska madonnabilder från Vibyggerå (fig. 130) och Ådalsliden (fig. 131) äro tydligen utgångna ur samma verkstad. Madonnan från Ådalsliden är bättre bevarad men har någon gång vid medeltidens slut fått sin krona förändrad. Den veckrika, litet oklara draperingen omkring benen och de vid bältet tvärt slutande veckryggarna äro de mest utmärkande dragen för dessa bilder. En madonna från Nora (Uppsala 129) visar en nästan fullständig öfverensstämmelse med statyn från Ådalsliden. En annan uppländsk madonna har äfven den öfver högra lillfingret upplöpande manteln — och bör väl vara ett verk af samma hand.

Dessa madonnor visa drag, som kunna återföras på en annan i Norge blomstrande skulpturriktning än den ofvan behandlade, nämligen den trondhjemska vid 1200-talets midt. I förhållande till denna äro de svenska madonnorna dock att betrakta som andrahandsarbeten utförda af någon bygdeskulptör. Denna trondhjemska skulptur tillhörande det 1248 påbörjade skeppet har af Fett sammanställts med skulpturen å katedralen i Lincoln i England. Förbindelser mellan Trondhjem och den engelska skola, till hvilken skulptörerna i Lincoln höra, skulle redan tidigare ha funnits. Den södra korportalen i Trondhjem, som af FETT dateras till 1220—1230, har i arkivolten små figurer insatta i ett löfverk, som omsluter dem likt ovala medaljonger. Dessa återfinnas i Lincoln, som dock är senare, efter 1200-talets midt. De trondhjemska bilderna böra — om dateringarna äro riktiga — återgå på Lincolns föregångare. Från Lincoln kommer den stil, som blomstrar i många skulpturer i skeppet i Trondhjem sådana som en sittande Kristus (FETT, fig. 90). Lincolnverkstadens ursprung är att söka i Londonskulpturen. Den engelske kungen, som på grund af det skotska kriget ständigt uppehöll sig i norra England och ofta residerade i Lincoln, har kanske varit orsaken till Londonskolans utbredning hit. De tvärt afslutade vecken vid midjan äro bl. a. betecknande för Lincoln-

Fig. 131. Madonna från Ådalsliden.

skulpturerna[1] och återkomma såväl på den nyss nämnde sittande Kristus i Trondhjem som på de svenska madonnorna, ett talande kriterium på någon sorts — om också ej omedelbar — konstnärlig förbindelse. Madonnornas datering skulle på grund häraf närmast bli 1200-talets tredje fjärdedel.

Till samma tid höra ytterligare några bilder. Ett svårt skadadt krucifix från Njurunda är ett godt arbete, säkerligen sammanhängande

Fig. 132. Krucifix från Bollnäs.

med uppländska bilder. Ett krucifix från Bollnäs i samma tidsstil är ett bygdearbete, kännetecknadt af det illa draperade höftklädet och den uppdragna vänstra foten (fig. 132).

Till århundradets senaste del torde väl ett par biskopar från Hög (fig. 133) och Harmånger (fig. 134) få räknas. Här äro veckan redan litet djupare och rundare än i de föregående bilderna. Mässhakarna äro symmetriskt anordnade med koncentriskt lagda, U-formiga veckryggar.

[1] PRIOR and GARDNER, a. a., fig. 361 och 363.

Märkligare än dessa enkla biskopar är en helig biskop från Anundsjö från samma tid, ett utomordentligt arbete med en sällsynt elegans i draperibehandlingen (fig. 135). Mässhakens veck äro här en smula osymmetriskt anordnade. Äfven om den stilistiskt icke är oförenlig med den norska skulpturen, måste den, då tillräckligt betecknande detaljlikheter icke finnas, i det hela ännu sägas stå som en olöst gåta.

Fig. 133. Biskop från Hög.

Fig. 134. Biskop från Harmånger.

Omkring 1260 göra sig nya vindar gällande inom konsten i Trondhjem. Det är de höggotiska figurerna på västfasaden, som nu se dagen.[1] En norskfödd konstnär med grundlig fransk skolning från Paris och särskildt Reims för med sig den nya stilen, som särskildt framträder i draperibehandlingen. Det äldre 1200-talets lätta krusning af stoffet — en ren *ytbehandling* — efterträdes af djupa, mäktiga veck, som åsyfta en verkningsfull *massfördelning*.

[1] Fett, Billedhuggerkunsten, sid. 70 ff. och sid. 90. Ugglas, Gotlands medeltida träskulptur, sid. 415, särskildt not 5.

Fig. 135. Biskop från Anundsjö.

På gränsen till 1300-talet stå några, troligtvis från den Trondhjemska riktningen inspirerade norrländska bilder. En vacker staty af S. Jacob från Forssa (Hudiksvall 14) är väl något äldre än den långe, sörjande Johannes från Norrbo (fig. 136). Veckbehandlingen tyder här på att unggotikens lättflytande stoff börjat ersättas med ett tjockare och tyngre. På grund af materialets knapphet förefaller det som bilderna vore importerade. Emellertid är äfven den trondhjemska skulpturen endast sporadiskt bevarad, hvarför full klarhet knappast torde kunna uppnås. Som ett bygdearbete inom den trondhjemska kretsen får säkert en Mikaelsbild i Näskott anses (fig. 137). Andra bygdearbeten från denna tid äro ett stympadt och hvitkalkadt krucifix från Enånger (Hudiksvall 15), egendomligt däri att fötterna äro fästade med två spikar, oaktadt den högra hälen hvilar på den vänstra vristen, samt ett rätt väl bibehållet krucifix från Ytterlännäs (Härnösand 34).

För den konservativa bygdekonsten gäller för öfrigt en annan dateringsskala än för de större ateljéerna. En madonna från Själevad (Hernösand 21) bevarar t. ex. ännu fullt tydligt 1200-talstypen, ehuru några smådetaljer ange, att hon knappast kan vara tillkommen förr än omkr. 1300. Till samma tid eller möjligen 1200-talets slut hör en madonna från Skog (Härnösand 20).[1]

[1] Båda afbildade af mig i Utställningen, Härnösand, Studier, sid. 68 och 69. Jfr Ugglas, a. a., sid. 171 (ang. Själevadsmadonnan).

De kyrkliga och politiska förbindelserna mellan Norrland och Trondhjem voro ju på denna tid (1200- och 1300-talen) mycket lifliga, hvilket underlättade det konstnärliga utbytet. Jag behöfver blott påminna om den stora striden mellan Uppsala och Trondhjem om den s. k. Olofsgärden. Ett talande bevis för huru starka banden mellan Trondhjem och de

Fig. 136.
Sörjande Johannes från Norrbo.

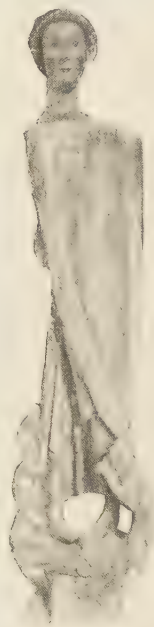

Fig. 137.
S. Mikael från Näskott.

Fig. 138.
Madonna från Öfvertorneå.

norrländska landskapen voro, trots att dessa hörde till Uppsala ärkestift, är att, när striden afgjorts till Uppsalas förmån, allmogen på många håll, utom den till Uppsala domkyrka utgående Olofsgärden, frivilligt betalade en sådan äfven till Trondhjem. Detta berodde väl ytterst på den hängifna dyrkan, som ägnades helige Olof. Trondhjem var ju S. Olofs stad, som drog till sig en ständig ström af pilgrimer.

Skulpturverk från 1300-talet.

Om man icke kan tala om någon enhetlig utveckling af skulpturen i Norrland under 1200-talet, finnes dock ett tämligen talrikt galleri af bilder från detta århundrade. Från 1300-talet finnes däremot blott ett litet fåtal bilder. Kultens behof tyckas i allmänhet under 1200-talet ha

Fig. 139. Krucifix i Segersta.

tillfredsställts för en lång tid framåt. Mycket har naturligtvis också gått förloradt.

I Uppland utvecklade sig i anslutning till skulpturutsmyckningen å Uppsala domkyrka, vid hvilken den franske stenmästaren Estienne de Bonneuills namn knutits[1], vid 1300-talets början en inhemsk träsnidare-

[1] Carl R. af Ugglas, Bidrag till kännedomen om den franska bildhuggarkolonin vid Uppsala Domkyrka, Upplands Fornminnesförenings tidskrift, VI, sid. 283.

skola. Hufvudmonumentet för dessa träskulpturer är en ståtlig sittande madonna, nu i Uppsala universitets museum för nordiska fornsaker, med all sannolikhet ett egenhändigt verk af Estienne de Bonneuill. Här finna vi den fullt utslagna höggotiken, en helt och hållet fransk företeelse. Karaktäristiska detaljer äro barnets ställning samt veckbehandlingen med den på ena knäet uppsamlade draperianhopningen. Samma karaktäristiska detaljer återkomma bl. a. på en liten madonna från Hässjö kyrka i Medelpad, på grund hvaraf den af mig[1] och UGGLAS[2] satts i samband med Uppsalamadonnan. Emellertid har UGGLAS senare yttrat tvifvel på denna sammanställnings hållbarhet.[3] Emellertid anser jag det troligast, att madonnan från Hässjö ytterst inspirerats af den uppländska skolans verk. Den står annars tämligen isolerad, och då dess stora likhet tillåter det, är det naturligast att se den i samband med den kända, stora skolan.

En stående madonna i Öfvertorneå (fig. 138), som mot medeltidens slut eller senare öfverlämnats till denna kyrka, möjligen från Uppsala, låter sig äfven bäst inordna i denna skola. Den är ett kvalitativt betydligt bättre arbete än Hässjömadonnan. De karakteristiska dragen återfinnas här såsom den djupa draperingen framtill och den nedhängande veckanhopningen på ena sidan. Visserligen har den franska stilen inträngt äfven på andra vägar än öfver Uppsala, men det ligger dock närmast till hands att anta, att vi här ha att göra med ett barn just af Uppsalaskolan, i synnerhet som det förefaller troligt, att bilden tillhört någon uppländsk kyrka, snarast domkyrkan.

Till en annan uppländsk skola, nämligen den, som grupperar sig kring Dalbymästaren[4], hör ett krucifix i Segersta (Hälsingland), kännetecknadt af en bred och kraftig stil (fig. 139). Här är redan den senare medeltidens naturalistiska korsfästelseuppfattning fullt utbildad. I detaljbehandlingen äro anatomien, höftklädets arrangemang och fotställningen — den ena fotens häl skjuter öfver den andras vrist — att lägga märke till. Dalbymästarens krets, som enligt UGGLAS allmänt antagna bestämning är en från Gotland till Uppland öfverflyttad skola, hade sin verksamhetstid under 1300-talets första tredjedel, hvilket då äfven blir dateringen för krucifixet från Segersta.

[1] Sundsvallsposten 22 dec. 1911 och i Utställningen i Härnösand, Studier, sid. 68, fig. 48.

[2] Nyss anf. arb., sid. 304.

[3] Gotlands medeltida träskulptur, sid. 414, not 6.

[4] CARL R. AF UGGLAS, Dalby-mästaren. Upplands Fornminnesförenings tidskrift, VI, sid. 20 ff.

Ett annat krucifix från denna tid — ett utprägladt provinsarbete — från Bjuråker (Enångers mus., n:r 63) återgår troligen på Segerstakrucifixets typ, hvars i viss mån monumentala stil här dock blifvit nästan till oigenkännlighet förvanskad.

Fig. 140. Den heliga Birgitta från Hälsing-Tuna kyrka.

Från 1300 talets midt och fram emot slutet på 1400-talet tycks någon inhemsk skulptur knappast ha funnits i Norrland, och äfven importen har varit mycket obetydlig, åtminstone finnas så godt som inga bildverk bevarade från denna tid.

En liten, sällsynt vacker Birgittabild, som troligen tillhört Hälsing-Tuna kyrka (nu i Hudiksvalls museum), torde härstamma från 1300-talets slut (fig. 140). Birgitta sitter på en bänk iförd svart mantel med gyllne rosor och blått foder. Hvif och vil hvita. Hon skrifver i en på knäna liggande, uppslagen bok och håller i vänstra handen ett bläckhorn. På grund af materialet (valnöt?) och färgen (olja, ej tempera) har LINDBLOM[1] föreslagit Italien såsom bildens ursprungsland. Han vill göra den till ett florentinskt arbete närmast öfverensstämmande med de efter 1300-talets midt tillkomna skulpturerna på kampanilen. Sti-

[1] Birgittautställningen 1918. Katalogn:r 27, och Den heliga Birgitta. Stockholm 1918, s. 22, pl. 5.

listiskt sedt är antagandet enligt min mening icke omöjligt, och, om det i längden kan upprätthållas är det intressant därför att vi för öfrigt icke känna någon konstimport från Italien under denna tid. Af samma hand som denna bild är en Birgitta från Hillersjö i Uppland.

Madonnan från Öfvertorneå.

Vårt land äger tvänne madonnor af den egendomliga typ, som i Frankrike blifvit kallade »vierges ouvrantes» eller madonnabilder, som kunna öppnas, den ena från Öfvertorneå (Pl. VIII) visades på utställningen i Härnösand (katalog nr 38), den andra från Misterhult förvaras nu i Kalmar museum. Ikonografiskt motsvara de hvarandra fullständigt. Framsidan bildar två dörrar, som öppnas åt sidorna. Madonnan utgör sålunda ett skåp. Inuti detta sitter Gud-Fader, som tydligen har hållit framför sig ett krucifix. Ofvanför krucifixet har troligen en dufva sväfvat. Framställningen i Madonnans inre är således en treenighetsbild. Detta inre är emellertid icke insidan af hennes kropp, hvilken nedåt försvinner bakom treenighetsbilden och upptill böjer sig fram öfver denna. Dörrarnas insidor bestå af mantelflikarna, som madonnan håller upp med sina utsträckta armar. I manteln äro målade skaror af knäfallande människor. Madonnan är härigenom angifven såsom Mater omnium, allas moder, under hvilkens mantel människorna söka skydd. Hon är dessutom framställd som den apokalyptiska jungfrun. När dörrarna äro slutna, har hon månskäran under sina fötter.

Under medeltiden äro ihåliga bilder, som i sig innesluta reliker, ingen sällsynthet, men det är tydligt, att det ifrågavarande sättet att framställa madonnan som ett skåp inneslutande Gud och hela mänskligheten måste ha en särskild grundval i teologien och det religiösa föreställningslifvet i allmänhet.

En fransk prästman, i hvars sockenkyrka (i Pyrénées Orientales) en madonnabild af ifrågavarande typ finnes, har gjort till sin uppgift att uppsöka, beskrifva och förklara kristenhetens alla madonnabilder af detta slag. Genom den beredvilliga hjälp han fått af Bibliothèque d'art et d'archéologie i Paris, som för denna skull vändt sig med förfrågningar till en stor mängd bibliotek och museer i Europa, har han äfven lyckats att i sitt arbete presentera en rätt talrik samling. Märkligt nog omnämner han icke den institution, som gjort honom så stora tjänster, och hvad

beträffar författarne till de af honom så ofta citerade korrespondenserna från olika länder, resultaten af nämnda biblioteks förfrågningar, har han stundom ej ens besvärat sig med att ange deras namn. Förtjänsten i hans arbete ligger uteslutande i att en troligtvis ganska fullständig förteckning öfver Europas madonnabilder af detta slag åstadkommits. Den efter konstens alla regler uppställda afhandlingen med dess många afdelningar och underafdelningar är ett artificiellt system, upprättadt med allt för liten hänsyn till det verkliga sammanhanget inom materialet.[1] Han sammanför nämligen grupper, som icke ha någon konsthistorisk och mycket liten ikonografisk skyldskap.

Hufvudgrupperna i hans arbete äro: I. Öppna jungfrubilder; II. Jungfrubilder, som kunna öppnas.

Det synes mig föga troligt, att något betydelsesammanhang existerar mellan den första gruppen, hvars typiska bild är Marias möte med Elisabet med Kristusbarnet synligt ehuru ännu hvilande i moderlifvet, och den andra, hvars madonna utgör ett verkligt skåp, som kan öppnas och slutas. Det finns heller intet exempel på att Kristusbarnet förekommer ensamt i någon af de bilder, som tillhöra den senare gruppen. Med våra svenska madonnor har sålunda den första gruppen, »öppna jungfrubilder», ingen närmare ikonografisk gemenskap. Men äfven i den andra bör en stark utrensning företagas, innan vi få afskilda för sig de madonnor, som äro jämförliga med Öfvertorneåbilden. I denna grupp finnas tvänne underafdelningar, den första innehållande madonnor, som på samma gång tjänstgöra som pyxider eller monstranser. Här tyckes nu verkligen en viss rätt intressant parallellism förefinnas, men pyxid- och mostransmadonnorna falla i allmänhet i en annan tid än skåpmadonnorna, och de båda arternas uppkomst har troligen försiggått oberoende af hvarandra.

Den andra underafdelningen indelas i sin tur i tre afdelningar, af hvilka vi utan vidare kunna bortse från den första, relikvariemadonnorna. Den andra, tabernakelmadonnorna, är tydligen snarast besläktad med de ofvannämnda pyxidmadonnorna. Den tredje, triptykmadonnorna, indelas i undertyper: passionstypen med framställning af Kristi pina, treenighetstypen, till hvilken våra madonnor höra, samt inkarnationstypen med framställning af födelsen. Äktheten af de exempel, som anföras på de s. k. passions- och inkarnationstyperna, förefaller något misstänkt. Af treenighetstypen nämner han icke mindre än tretton:

[1] J. Sarrète: Vierges ouvertes, vierges ouvrantes et la Vierge ouvrante de Palau del Vidre. Lézignan 1913.

1. Jungfru Maria i Cluny-museet, Paris.
2. Vår-Fru i Mur, Morlaix (Finistère).
3. » » från Allyes (Eure-et-Loir).
4. Jungfru Maria från Leuguey (Doubs).
5. S. k. Karl V:s madonna (leksak).
6. d:o d:o d:o.
7. Jungfru Maria från Moulins (Allier).
8. Vår Fru från Bolton, Durham (England).
9. Vår Fru från Misterhult (Sverige).
10. Jungfru Maria från Öfvertorneå (Sverige).
11. Jungfru Maria tillhörande Hans Wilzek (Österrike).
12. Vår Fru från Segny (Lithauen).
13. Jungfru Maria från Palau-del-Vidre (Pyrénées-Orientales).

Madonnan från Öfvertorneå tycks ju vara en speciell illustration till den af Hirn så väl karaktäriserade skrinsymboliken.[1] Madonnan är Gudomens hölje, hon är rummet, i hvilket den tagit sin bostad. Men analogierna med skrinet äro icke så slående, som de vid första påseendet kunna förefalla. Beträffande Öfvertorneåbilden stå madonnans yttre och inre nämligen icke i full korrespondens med hvarann. När flyglarna öppnas är det beträffande den inre bilden endast manteln, som slagits åt sidorna. Flyglarnas insidor föreställa nämligen mantelns öppnade flikar, i hvilka äro målade skaror af människor, som där tagit sin tillflykt och fallit ned i tillbedjan. Under madonnans högra arm synes påfven och bakom honom andra representanter för det andliga ståndet, under hennes vänstra arm äro lekmän med konungen i spetsen. Madonnan med manteln är en i konsten tämligen allmän framställning. Motivet är spridt öfver hela Europa och var särskildt vanligt under senaste delen af 1400-talet. Genom manteln är madonnan karakteriserad som en misericordiabild. Hon tar människorna i sitt hägn och fäller förböner för dem inför Gud-Fader. Hon tillhör härigenom samma idékrets som vissa andra inom vårt område förekommande interventionsscener. Ehuru de historiskt höra till olika tider och skolor, behandlar jag därför deras ikonografi här på en gång.

Den säkraste nyckeln till förståendet af interventionsidéerna ger oss det dominikanska arbetet Speculum Humanæ Salvationis (Spegel af den mänskliga frälsningshistorien).

[1] Yrjö Hirn, Det heliga Skrinet. Helsingfors 1909.

För den bildande konsten äger Speculum ett särskildt intresse, då den för många konstnärer utgjort en af de källor, ur hvilka de hämtat sina motiv. Den berättar i enlighet med den typologiska metoden människosläktets fall och återlösning. Den del af världshistoriens förlopp, som utspelats före Frälsarens ankomst till jorden, var endast en förebild till hans lif. Hvarje händelse i evangeliet får sålunda sin motsvarande i gamla testamentet och den profana historien. Speculum innehåller fyrtiotvå (somliga exemplar fyrtiofem) kapitel samt prœmium och prolog. Hvarje kapitel är uppdeladt i fyra spalter, hvar och en bestående af tjugufem rader rimmad prosa. I de illustrerade exemplaren upptar ett kapitel två sidor, d. v. s. ett uppslag i boken, hvar sida med 2 spalter samt ofvanför hvarje textspalt en illustration. Således en bild med text till själfva hufvudhändelsen, de öfriga till parallellerna, som alltid äro tre.

Efter hvad den franske vetenskapsmannen PAUL PERDRIZET har visat kan Speculum med största säkerhet anses ha tillkommit omkring år 1324 i Strassburg, och dess anonyme författare, som af ödmjukhet förtigit sitt namn, är dominikanermunken Ludolf af Sachsen.[1] Hans bok var emellertid icke någon egentlig nyhet, då den helt och hållet är en kompilation af äldre författare. Men som sådan är den en af de bäst gjorda af medeltidens talrika kompilationer. De förnämsta källor, ur hvilka han hämtat sina motiv, äro Thomas ab Aqvino, Legenda Aurea och Historia Scolastica af Petrus Comestor. Men icke heller metoden är någon nyhet. Den finnes redan hos Augustinus och längre fram allt oftare, t. ex. i den under det falska namnet Biblia Pauperum mycket kända bok, som torde ha tillkommit några årtionden före Speculum. Att Biblia Picta, som dess rätta namn lyder, varit använd som mönsteralbum af konstnärer äfven i Sverige är bekant. Med kännedom om förhållandena i Tyskland och Frankrike är det a priori troligt, att äfven Speculum i vårt land varit använd på samma sätt. Äfven ett flyktigt genomsökande af det nordiska materialet visar, att den verkligen varit det, samt i synnerhet att den idékrets, i hvilken den kan anses som en hufvuddel, varit aktuell jämväl hos oss.

Bland de scener, som, då de förekomma i den bildande konsten, efter hvad Lutz Perdrizet visat, alltid torde vara hämtade ur Speculum, äro de intressantaste interventionsscenerna i kap. 39, hvars båda hufvud-

[1] Speculum Humanæ Salvationis utgifven af JULES LUTZ och PAUL PERDRIZET, Mülhausen 1907. PAUL PERDRIZET, Étude sur le Speculum, Paris 1908, sid. 40 och passim. Samme förf. La Vierge de miséricordie, Paris 1908.

bilder visa, den ena Kristus, som pekar på sina sår, fällande förböner för människorna inför Gud, den andra Maria visande sitt bröst för Kristus under bön, att han med tanke på det bröst, som närt honom, skall förbarma sig öfver människorna, eller som det heter i en engelsk version af Speculum:

»Crist to his fadere shewes/his Cicatrices for mercy
And til hyre son hire bristes/shewes for us swete marie.»[1]

Bland de af Speculums utgifvare uppräknade konstverk, på hvilka interventionsmotivet förekommer, vill jag nämna följande på grund af de paralleller de erbjuda med ett svenskt arbete. En glasmålning (från 1594) i cistercienserkyrkan i Wettingen »föreställer (jag citerar Speculumeditionen) en döende, hvilkens själ upptages af en ängel. Djäfvulen försöker förgäfves bemäktiga sig den. S. Johannes, som är närvarande, förklarar hvarför; nämligen därför att uppe i himlen Jesus och Jungfrun Maria samtidigt träda inför Gud-Fader medlande för den dödes själ, den ene visande sitt sidosår, den andra de bröst, som gifvit Gudamänniskan föda. Hvar person i den sista scenen håller ett språkband.

Jesus: Vatter, erhor miner Mutter Bitten
Durch die Wunden, die ich hab erlitten.

Maria: Son, von wegen der Brüsten min
Wellst diesem Sünder barmhezig sin.

Gud-Fader: Son, wer da bittet um diner Mutter Namen
Den will ich ewigt nicht verdammen.

På ett epitafium öfver borgmästaren i Augsburg Ulrich Schwarz, måladt troligen 1506 af Holbein den äldre, återfinna vi upptill interventionsscenen.

Jesus säger: Vatter sieh an mein wunden rot
Hilf den menschen aus aller not
Durch meinen bittern tod.

Maria: Her thun ein dein schwert des du hast erzogen
Und sieh an die brist die dein sun hat gesogen.

Gud-Fader: Barmherzigkeit will ich allen den erzaigen
Die da mit warer reu von hinnen schaiden.

[1] The Mirour of Mans Salvacioune. A fifteenth century Translation into English of the Speculum Humanæ Salvationis and now for the first time printed from a manuscript in the possession of Alfred Henry Huth. London 1888. Dedicated to the Roxburghe Club.

Sverige äger flera konstverk med detta motiv. I Ytterlännäs kyrka i Ångermanland är taket fylldt af senmedeltida målningar. Det västra hvalfvets båda östliga kappor upptagas af Kristus och Maria (Pl. 1). De stå på hvar sin liten äng med uppväxande gräs och liljor. Kristus håller under högra armen pelaren, vid hvilken han gisslades, och i den vänstra gisslet. Han visar sina sår, ur hvilka blodet i båglinjer beger sig till kalken vid hans fötter. Maria lyfter sin högra hand och pekar med den andra på sitt blottade bröst. Samma scen upprepas i de af samma målare, Eghil, utförda målningarna i Enånger (fig. 94). Det största intresse mera på grund af sina inskrifter än sin konstnärliga kvalitet har ett altarskåp i Forssa kyrka i Hälsingland (fig. 140). Det är kändt från utställ-

Fig. 141. Altarskåp i Forssa.

ningen i Hudiksvall 1913, hvars katalog med rätta inordnar det bland arbeten utförda af den vid 1500-talets början verksamme Hälsingemästaren Haaken Gulleson. NILS WETTERSTEN, som var prost i Forssa vid midten af 1700-talet, beskrifver altarskåpet på följande sätt: »På norra väggen, närmast intill läktaren, ser man en liten altartafla gjord efter Påfiska sättet med sina dörar, wackert nog förgyldt, det som förgyldt är: Inuti föreställes Fadren sitiande såsom en konung, sonen knäböjande wid korsset, och bediande för menniskiom för sina Unde eller sår: Åter Midlaren, ståndande och visande Mariæ sina sår, och Maria på knä, wisande Midlarenom, sinom son, bröstet.» Scenerna följa naturligtvis i motsatt ordning på hvarandra: Maria vänder sig först till sonen, som af hennes bön låter beveka sig att själf inför Gud-Fader föra människornas sak. Inskrifterna äro analoga med de nyss anförda på de båda tyska epitafierna:

Hepr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

MADONNA FRÅN ÖFVERTORNEÅ.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Maria: Ka(e)re son see uppa bryst(en) my(n); myscu(n)da tik offu(er) verd(en) for pina tyn.

Kristus svarar: O moder see my(n) unde: iak ba(e)r for ma(e)nise synde.

Kristus till Gud-Fader: O fade(r) for my(n)a undr: forlat ma(e)nisu(?): syna synd.

Gud-Fader: Gud fadi(r) suarer so(n) sy(n) sua: huat tw bedz thz scal bi saa.

Framställningen i Forssaskåpet öfverensstämmer sålunda fullständigt med kapitel 39 i Speculum, ehuru konstnären helt naturligt utelämnat de historiska och gammaltestamentliga förebilder till hufvudscenerna, hvart kapitel innehåller, och hvilka i detta fall utgöras af Antipater, fader till Herodes den store, visande för Cæsar de sår han erhållit i strid för Rom. Detta har gifvit upphof till den egendomliga benämningen Antefilia på Maria.

Ytterligare några konstverk med detta motiv må här nämnas. Det kända, Memling tillskrifna altaret i Schwarzhaüpterhause i Reval, som 1495 (urkundligen) inköptes öfver Lübeck från Flandern, framställer, då de yttre flyglarna slagits upp, en interventionsscen.[1] Till vänster synes Maria, som med ena handen pekar på sitt bröst och med den andra på de omkring henne knäböjande Schwarzhaüpterbröderna, för hvilka hon beder. I midten till höger sitter Gud-Fader och framför honom knäböjer Kristus pekande på sitt sår. Under hans knän ligger kolonnen, vid hvilken han gisslades; bakom honom stå två änglar med pinoredskapen. Ytterst till höger står Johannes döparen omgifven af en skara knäböjande Schwarzhaüpterbröder. Här förekommer icke den scen, i hvilken Maria vänder sig i bön till Kristus: båda vända sig i stället till Gud-Fader. Denna olikhet mot t. ex. Forssaskåpet beror säkerligen på att dessa båda altaren icke återgå på samma exemplar af Speculum. Mellan miniaturerna i Miélots franska öfversättning af 1448 och det latinska Sélestatmanuskriptet (nu i München clm. 146) förefinnes just samma skillnad. För att förstå Schwarzhaüpteraltarets förhållande till Speculum böra vi erinra oss dess flandriska ursprung. Van Eyckarne själfva och deras efterföljare ha nämligen flitigt användt Speculum som källa för sina religiösa motiv. En interventionsscen tillhörande deras krets förekommer t. ex. i »Trèz belles heures du duc de Berry». Kristus har här samma ställning

[1] NEUMANN, Werke mittelalterlicher Holzplastik und Malerei in Livland und Estland, Lübeck 1892, sid. 11, Tafel XV—XXI.

som på Schwazhaüpteraltaret; han stöder sina knän på den liggande kolonnen, höjer den vänstra handen och visar med den högra på sitt sår. Såsom importeradt tillhör detta altare visserligen icke den nordiska konsten i egentlig mening. I likhet med ytterligare några andra anför jag det, på grund af att det naturligtvis dock bidragit till utbredandet af Speculums ikonografi i Östersjöländerna.

Den sist anförda interventionsscenen hör till den art af sådana scener, som kanske är den vanligaste, nämligen att Kristus och hans moder fälla böner för en viss kategori människor, t. ex. en familj eller som här ett brödraskap.

I Aarhus domkyrka i Danmark finnes ett stort altarskåp utfördt af den berömde lübeckske konstnären Bernt Notke. På en af flyglarna i predellan är en målning föreställande Kristus visande sitt sår för Gud-Fader. Bakom honom knäböjer Maria bedjande, dock utan att visa sitt bröst. Även på denna bild stöder Kristus sina knän på den liggande kolonnen. Att Bernt Notke här har användt ett motiv, som är besläktadt med Speculum, är intressant i mer än ett afseende. Dels är han en central person i den nordiska konsten vid denna tid, dels har han genom ett annat, ikonografiskt synnerligen intressant arbete, rosenkransbilden (förr) i Catharinenchor i Lübeck, visat sig vara förtrogen med andra mycket viktiga moment i den dominikanska idékrets, i hvilken Speculum ingår. Vi få strax tillfälle att återkomma till denna bild.

I Danmark var Speculum för öfrigt känd oberoende af Bernt Notke. Universitetsbiblioteket i Köpenhamn äger en öfversättning på tysk prosa (1918 AM 785,4. papper 1400-tal folio 23—100). Några exempel i konsten kunna äfven nämnas. Tvänne inhemska altarskåp från Birket[1] (nu i Nationalmuseum, Köpenhamn) och i Tjæreby[2] innehålla scenen med Maria visande sitt bröst. På dessa knäböjer Maria på ena sidan inför Kristus som världsdomare och på hans andra Johannes döparen. Motivet förekommer äfven i det danska monumentalmåleriet under denna tid; jag vill nämna två domsscener liknande de nyss nämnda i Aasums och Elmelunde kyrkor.[3] I samband med dessa bör äfven en liknande domsscen i Ö. Herrestad, Skåne, nämnas.[4]

[1] Becket, Altertavler i Danmark, pl. 18.

[2] Becket, a. a., pl. 32.

[3] Magnus Petersen, Kalkmalerier, pl. XXIX, 6 och XXXII, den sistnämnda daterad 1472.

[4] Otto Rydbeck, Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor, Lund 1904. Afb. å sid. 56.

Ett motiv, till hvars utbredning Speculum i hög grad torde ha bidragit äfven med afseende på den nordiska konsten, är den i kapitel 38 förekommande madonnan, som under sin mantel tar en skara människor i skydd. Visserligen är detta motiv kändt före och på sidan om Speculum, men då nästan samma tankegång ligger bakom detta och kapitlen 37 och 39, är det troligt, att Speculum varit den mest verksamma faktorn vid dess utbredning. Liksom i de förut behandlade scenerna är det här mot den *gudomliga vreden*, som madonnan tar människorna i beskydd, och i kapitel 37 uppträder hon som medlare mellan Gud och människorna. I pestbilderna kommer sambandet mellan dessa olika scener tydligast till synes. De framställa alla madonnans (eller ibland sonens) intervention till människornas förmån gent emot den gudomliga vreden. Enligt 1400-talets föreställningssätt tog sig denna uttryck i nedslungandet öfver den syndiga mänskligheten af pilar, som vanligen voro af tre slag, betecknande pest, krig och hungersnöd, med hvilka plågor Gud straffar de särskilda synderna otukt, girighet och högmod. Att detta föreställningssätt bär tydlig dominikansk färg är klart redan genom ett yttrande af Birgitta (Bok 3 kap. 17): » ... thry thing waro j wärldinne hulkin som then sama minom son misthäktos som är högfärdh ok päninga giri ok kötsins giri til skörlifnadh til hulka thriggia minskilsa *Dominicus* ärnade hiälp och läkedom ...» På de s. k. pestbladen, af hvilka man känner ett ganska stort antal, förekomma scener hämtade ur alla de tre nämnda kapitlen i Speculum (37—39). Än är det madonnan ensam, som med manteln skyddar mot pestens pilar (kap. 38), så t. ex. i ett exemplar af Speculum, där Gud-Fader uppenbarar sig ofvanför madonnan skjutande med båge och pil mot de skyddssökande. Än uppträder madonnan som medlare mellan Gud och människor, åtföljd af Dominicus och Franciscus (kap. 37), och slutligen uppträda Kristus och Maria tillsammans, den ene visande sina sår och den andra sitt bröst, för att afvända Guds vrede, samma scen som vi förut belagt i några nordiska altarskåp. I Sverige känner man åtskilliga bilder föreställande madonnan med manteln; de båda märkligaste äro »skåpmadonnorna» från Öfvertorneå och Misterhult, hvilkas flyglar på insidan föreställa den uppslagna manteln, i hvilken de skyddssökande äro målade.

Manteln, som var en gammal folklig symbol för makt och skydd, erhöll sin första betydelse i madonnans ikonografi genom cistercienserna. De ansågo sig vara Marias hängifnaste dyrkare och utsågo åt sig platsen under hennes mantel. Det närmaste uppslaget härtill gafs af en till denna

orden hörande munk Cæsarius von Heisterbach[1], hvars verk Dialogus Miraculorum skrefs mellan 1220 och 1230. Den sjätte bokens sista kapitel är helt och hållet ägnadt åt Maria. Bland annat handlar det om en uppenbarelse: en cisterciensermunk söker i himlen efter medlemmarna af sin orden. Men förgäfves, hur han söker finner han dem icke. I sin oro frågar han madonnan, hvar de kunna finnas, och hon lugnar honom, svarande att hon beredt den bästa tillflyktsorten åt sina hängifnaste tjänare. Hon slår upp sin mantel, och därunder återfinner han sina ordensbröder. Här hade nu cistercienserna ett förträffligt medel i sin tävlan med de andra munkordnarna.

Men de skulle ej länge förblifva i okvald besittning af sin privilegierade och afundsvärda tillflyktsort. Franciskaner och dominikaner, som äfven voro hängifna madonnan, lyckades äfven de att genom legendariska uppenbarelser af ungefär samma innehåll som Cæsarius berättelse inför världen bevisa sin särskilda rätt att finna skydd under himladrottningens mantel. Det dröjde ej heller länge förr än madonnan med manteln upptogs af många af medeltidens i synnerhet i Italien så talrika lekmannabrödraskap, hvilket underlättades af franciskanerna, till hvilka ett så stort antal brödraskap i själfva verket hörde. Men äfven om lekmän sålunda fingo plats under manteln, har madonnan dock icke härigenom blifvit den mater omnium, hvilket hon skulle bli, som under sin mantel tar hela mänskligheten i beskydd. Helt visst skulle hon icke heller så lätt blifvit detta, om ej en särskild omständighet tillstött, nämligen pesten.

Manteln är skyddsmedlet mot pestens pilar, mot manteln studsa de åter och oskadliggöras. På Benozzo Gozzalis fresk i San Gimignano ha människorna tagit sin tillflykt under S:t Sebastians utbredda mantel, mot hvilken de af Gud utslungade pilarna studsa eller brytas af. Sebastian var det förnämsta skyddshelgonet mot pesten och öfverträffades häri icke af sin långt yngre medtäflare den helige Rochus af Montpellier. På grund af sin förmåga att med manteln skydda mot Guds vredes pilar blir dock madonnan den senare medeltidens förnämsta hjälpare mot pesten, och häri ha vi just orsaken till att hon blifvit en mater omnium, under hvilkens mantel alla söka skydd. Alltsedan den stora pesten 1347—1350 sväfvade medeltiden i en ständig ångest för dess fruktansvärda härjningar; ej underligt då Europa därefter med tämligen jämna mellanrum på omkring tio år under århundraden hemsöktes däraf. Pesten var en fara,

[1] Cæsarii Heisterbachensis monachi Ordinis Cisterciensis dialogus miraculorum, ed. Strange, Köln 1851. Jfr KAUFMANN, Cæsarius v. Heisterbach, Köln 1850.

som under den senare medeltiden ständigt sväfvade öfver människorna, och den måste förefalla desto allvarligare, som den nästan alltid medförde en mycket bråd död. Att dö utan att hinna vidtaga de förberedelser, som voro nödvändiga för att kunna träda inför sin Gud, var en möjlighet, som ingaf medeltidsmänniskorna de allra största bekymmer. Man fruktade den hastigt påkommande döden nästan mer än allting annat, och liksom mot pesten så hade man äfven mot denna en särskild hjälpare. Denne var S:t Kristoffer, och hvar och en, som sett hans bild, han behöfde under den dagen icke frukta att dö en ond död. Som hjälpare mot pesten dyrkades på olika ställen ett stort antal olika helgon, af hvilka de förnämsta voro de nämnda Sebastian och Rochus. Först mot slutet af 1400-talet är det som man i större utsträckning börjar att under madonnans mantel söka skydd mot pestens pilar. Troligt är, att de särskilda madonnabilderna ofta tillkommit i samband någon viss epidemi. Madonnans mantel skyddade icke blott mot pesten utan mot alla slag af smittosamma sjukdomar. I Conrad Reitters »Mortilogus» (afhandling om döden), tryckt i Augsburg 1508, bär nämligen en bild af madonnan med manteln bl. a. följande underskrift: »... ad clementissimam dominam nostram Mariam ut nos a gallico morbo intactos preservet incolumes».[1]

Att Speculum varit känd i vårt land torde på grund af de anförda exemplen vara höjdt öfver allt tvifvel. Upsala universitets bibliotek äger fyra manuskript af arbetet (C. 179 från 1446, C. 193, C. 196, C. 607). För öfrigt är det ju troligt, att Speculum införts till Sverige genom dominikanerna. Den var ju en dominikansk skapelse och ett af de viktigaste hjälpmedlen i ordens agitation för sina syften, det vill närmast säga för att vinna lekmannabröder.

Vi äga emellertid äfven i den nordiska litteraturen reminiscenser af samma idéer som de nyss behandlade. Jag skall inskränka mig till ett enda exempel, den isländska dikten Lilja, författad vid midten af 1300-talet af broder Eystein Aasgrimssön.[2] Vi återfinna här såväl bröstmotivet som mantelmadonnan. Strof 86 slutar med orden:

Lad din forbarmelses kaape verge
sjælen, som söker de evige bjerge.

Med andra ord en bön till madonnan med manteln. I den följande strofen heter det:

[1] Till frågan om de stora epidemierna under medeltiden se J. Fr. C. Hecker, Die grossen Volkskrankheiten des Mittelalters herausgeben von A. Hirsch, Berlin 1865, samt samme författares Der schwarze Tod in XIV Jahrb., Berlin 1832.

[2] Fredrik Paasche, Lilja, Kristiania 1915' sid 88.

Dronning min, Maria, lad strömme
melk fra ditt bröst til Jesusbarnet.
Sön af Maria, du gjennemstungne,
vis din fader de blodiga vunder.
Haabe tör eders tjener, at länge
skal ikke kvaler over ham herske,
om i höie himmelsale
disse miskundstegn vil tale.

Vi känna de båda motiven från Speculum. Att broder Eystein fått dem därifrån är troligt men ej alldeles säkert. Visserligen är hans dikt skrifven så sent, att detta är mycket möjligt, men dess i alla händelser relativt tidiga tillkomst ställer å andra sidan möjligheten öppen, att skalden känt Speculums egna källor, som i detta fall äro Cesarius von Heisterbach för mantelmadonnan och Arnaud de Chartres för bröstmotivet,

Med interventionsscenerna sammanhänger mycket nära ett annat äfven i den senmedeltida konsten vanligt motiv, nämligen rosenkransen.

Radbandet förekom visserligen redan innan en förslagen dominikanermunk kom på den idén, att det efter vissa förändringar och tillägg med fördel skulle kunna användas till ett för orden mycket vinstgifvande företag. Det var dock först sedan det på så sätt af honom till rosenkrans förvandlade radbandet apterats i dominikanerordens agitationsrörelse, som det fick sin utomordentliga betydelse för kristenheten. Dominikanerna gingo vid detta tillfälle tillväga på samma sätt som flera gånger förut: de tillägnade sig genom särskildt diktade legender en utvecklingsmöjlig idé; sedan de väl lyckats monopolisera den för egen räkning, utvecklades den på ett för ändamålet lämpligt sätt och utbjöds åt allmänheten. Så gick det till, när de tillägnade sig madonnans mantel, som ursprungligen var en cisterciensisk uppfinning, och ungefär så gick det äfven till vid rosenkransens propagering.

Det är de senaste decenniernas forskning, som uppvisat det verkliga förloppet vid uppkomsten af rosenkransens brödraskap. Enligt traditionen skulle rosenkransens devotion datera sig från en uppenbarelse, som Dominicus mottagit af madonnan år 1211, ja radbandet skulle rent af ha användts af henne under lifstiden. Det är framför allt genom det arbete, som THURSTON[1] och HOLZAPFEL[2] m. fl.[3] ägnat saken, som det blifvit fullt

[1] The Month, 1900, 1901 samt i Catholic Encylopedia.

[2] Veröffentlichungen aus dem Kirchenhistorischen Seminar München, nr 12, 1903.

[3] Quétif och Echard, Bollandisten Cuper samt framför allt Henri Estienne äro de äldre författare, som mest bidragit till att kasta ljus öfver rosenkransens historia.

tydligt visadt, att rosenkransen är en skapelse af den ganska tvetydiga dominikanermunken Alanus de Rupe. Bollandisternas rescensioner af dessa arbeten samt af Duffauts uppsats i meddelandena från Freiburg-kongressen 1898 äro äfven mycket belysande. Slutligen har Perdrizet i sitt märkliga arbete om madonnan med manteln sammanfattat resultaten af äldre och nyare forskningar angående rosenkransen. Jag kan därför hänvisa till hans arbete, där man finner litteraturen citerad, och nöjer mig här med att i korthet resumera de omständigheter, som föregingo och voro förknippade med instiftandet af rosenkransens brödraskap.[1] Bruket att läsa ett visst antal Aven förekom sålunda långt före Alans uppträdande, ehuru det icke vunnit någon större spridning. Cesarius von Heisterbach omtalar det, och hos honom handlar det äfven om läsandet just af femtio eller hundrafemtio böner; med andra ord det sedermera s. k. lilla och stora rosariet.[2] Men detta sådant det befinnes utbildadt mot medeltidens slut, indeladt i dekader af Aven, börjande med Pater noster och slutande med Gloria Patri och fordrande ett fromt begrundande på vissa ställen af mysterier ur Kristi och Madonnans lif, är en sak, som uppfanns på 1460-talet af Alanus de Rupe. 1475 stiftade en annan dominikan, Jacob Sprenger, prior i Cöln, ett brödraskap med rosenkransens devotion till sin uppgift. Det nya brödraskapet hade inga svårigheter att blifva erkändt af påfven, hvilken till och med genast utlofvade stora indulgenser till förmån för rosenkransen. Alanus var för resten en fullkomligt samvetslös personlighet. Man behöfver blott erinra sig den legend, som låter madonnan uppenbara sig för Alanus om natten för att ge honom i uppdrag att förnya bruket af rosenkransen. Därvid tog hon en lock ur sitt hår, gjorde däraf en liten ring, som hon fäste på hans finger, och gifte sig på så sätt med honom. Därefter, heter det, var hon lika familjär med honom som en kvinna brukar vara med sin man. Jacob Sprenger är en tämligen känd storhet, som särskildt var specialist på trollkarlar och häxor. Man kan möjligen bedöma hans sinnelag på grund af hans bok Malleus Malleficarum (Cöln 1520 bl. a. upplagor).

Rosenkransen förekommer icke sällan i den bildande konsten vid 1400-talets slut och 1500-talets början, Dess framträdande kan nästan

[1] PERDRIZET, La Vierge de miséricorde, sid. 89—98. Bollandisternas artiklar återfinnas i följande årgångar af Analecta: Duffaut 1899, sid. 290, Thurston 1903, sid. 219 Holzapfel 1905, sid. 305.

[2] Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum des Cesarius von Heisterbach herausgeg. von Dr. Aloys Meister, Rom 1901 (Röm. Quartalschrift, XIV, Supplem.). Anmäld af Poncelet i Analecta Bollandiana 1902, sid. 45.

alltid anses stå i beroende af dominikanerna. Den förekommer ofta kombinerad med bilder ur Speculum, t. ex.: i det ofvan behandlade altarskåpet i hl. Geistspital i Lübeck med madonnan med manteln; på några pestblad med samma motiv[1]; på ett pestblad med motiv ur Speculums kapitel 37, Maria medlar mellan Gud och människor, biträdd af Dominicus och Franciskus.[2] Pesten och därmed sammanhängande föreställningar äro, som vi se, en viktig knutpunkt i den senmedeltida ikonografien. I särskildt hög grad gäller detta dominikanerorden, som skickligare och mer energiskt än de andra visste att begagna sig af de fördelar pestskräcken kunde erbjuda.

Den intressantaste rosenkransbild vi äga i Norden är Bernt Notkes altartafla (förr) i Catharinenchor i Lübeck, utförd omkring 1496.[3] Inom en cirkel bildad af en tredubbel rosenkrans knäböjer madonnan inför Jesusbarnet, som ligger utsträckt framför henne. De båda inre raderna af rosenkransen utgöras af blommor, den yttersta af stjärnor. Hvarje rad bildar för sig ett litet rosarium, alla tre tillsammans det stora rosariet. Ofvanför rosenkransen synes Gud-Fader, som betecknande nog i sin hand håller de tre pilarna. Från honom sväfvar en dufva ned mot barnet. Nedanför kransen predikar en dominikanermunk från en predikstol. Han håller ett radband och är omgifven af bedjande, på ena sidan andliga, på den andra lekmän. Allesamman bära radband i händerna. Bildens betydelse kan i korthet sammanfattas ungefär så här: Gud hotar mänskligheten med de tre straffande pilarna kriget, hungern och pesten. Dominikanerna komma då de hotade till hjälp och lära dem att använda rosenkransen. När de läsa denna bevekes Maria; säkerligen är det i bön för de af pilarna hotade människorna hon knäböjer. Man kan icke begära en tydligare illustration till den utgående medeltidens föreställningar om hjälpmedlen mot de tre stora folkolyckorna särskildt mot den fruktansvärdaste af dem, nämligen pesten.

Rosenkransen framställes alltid såsom omramning kring madonnan. De exempel vi äga i Norden äro otaliga. I altarskåpet i Engetofte kyrka i Danmark upptages korpus af en framställning af madonnan med barnet omgifven af en rosenkrans, hvars större blommor ersatts af fem änglar hållande Kristi pinoredskap samt hvar sin sköld med hans genomborrade händer och fötter.[4] (Bilden af Gud-Fader med den lyftade handen ofvanför

[1] Schreiber und Heitz, Pestblätter pl. 5 och 7.
[2] Samma arbete pl. 6.
[3] Goldschmidt, Lübecker Malerei und Plastik, Taf. 22.
[4] Becker, a. a., sid. 81, pl. 34.

madonnan innebär kanske samma hot som de tre pilarna). I det nederländska altarskåpet i Sæby (Danmark) är madonnans bild äfven omgifven af en rosenkrans. Såväl här som i Engetofte är Maria dessutom karaktäriserad som den apokalyptiska kvinnan. Samma är förhållandet med framställningen i ett altarskåp från Odensala, Uppland (nu i Statens historiska museum).[1] Madonnan såsom den apokalyptiska kvinnan står här i en rosenkrans, hvars fem större länkar innehålla Kristi genomborrade hjärta, händer och fötter. Här tillkommer för öfrigt en viss analogi med mantelbilderna; på sidorna om madonnan knäfalla tillbedjande, till vänster andliga, till höger lekmän. Altarskåpets datum är 1514. Det är med säkerhet svenskt arbete. Bland de många andra exempel, vi äga i Sverige, kan jag nämna en skulpterad korstolssida i Neder-Luleå kyrka och framför allt en praktfull ehuru endast till ena hälften bevarad väggmålning i Edebo, Uppland.[2]

I några af de angifna exemplen var rosenkransen kombinerad med motivet ur apokalypsen 12,1 (mulier amicta sole). Dessa båda motiv inbjuda ju äfven till en förening redan genom sin formella likhet, det ena en krans af rosor, det andra en krans af strålar. Stundom förlorar rosenkransen sin ursprungliga betydelse och reduceras till blott och bart en omramning för madonnan såsom den apokalyptiska kvinnan. Ett exempel är en oljemålning på trä från Danvikens hospital, hvars rosenkrans är indelad i åtta afdelningar af växlande storlek.[3]

Jag berörde nyss pestens betydelse i den senmedeltida ikonografien och framhöll, att det var genom dominikanerna som den hufvudsakligen infördes i bildkonsten. Genom en öfverblick af pestbladen kan man bilda sig en föreställning om hvilka idéer som genom pesten blifvit förbundna med hvarann hos 1400-talets människor. Vi finna på dessa blad en serie olika helgon, bland hvilka de viktigaste äro de helige Rochus och Sebastian samt Antonius. Till dessa få vi tänka oss en lång rad provinshelgon, dyrkade som hjälpare mot pesten på olika orter. Sebastians pilar, hvilka identifierades med de af Gud nedslungade straffande pestpilarna, förskaffade honom hans funktion som hjälpare i detta afseende. Utom dessa helgon finna vi emellertid, som äfven ofvan framhållits, madonnan representerad på hufvudsakligen tre olika sätt motsvarande Speculums kapitel 37—39. Betydelsen häraf blir tydligen, att man hade två vägar

[1] Sigurd Wallin i serien Sveriges Kyrkor, Uppland IV, 1, sid. 87.

[2] Karl Asplund, Edebo Kyrkas Målningar i studier i Upplands Kyrkliga Konst I. (Utgifven af Utställningen af äldre Kyrklig Konst i Uppsala 1918), fig. 98.

[3] Afb. af Erik Wettergren i Utställningen, Strängnäs, Studier I, sid. 225.

att gå för att rädda sig från pesten, antingen att söka hjälp hos de nyss nämnda helgonen eller också hos madonnan; den sistnämnda vägen är den af dominikanerna anvisade. Madonnan har tre sätt att hjälpa människorna mot pesten: dels uppträder hon medlande inför Gud-Fader understödd af Dominicus och Franciscus (Speculum 37), dels skyddar hon människorna med sin utbredda mantel, som uppfångar de af Gud utslungade pilarna (Speculum 38), slutligen visar hon sitt bröst för Kristus, hvilken åberopande sina sår framför bönen till Gud-Fader (Speculum 39). När legenderna om dessa tre sätt af munken Ludolf inarbetades i Speculum, hade de naturligtvis icke afseende på pesten utan endast på ett hjälpande i allmänhet af de syndiga människorna. Det är egentligen sedan dominikanerna kombinerat dessa legender med pesten, som de erhålla sin utomordentligt stora spridning. Emellertid finns ytterligare en svårighet för de syndiga människorna, nämligen att vinna madonnans förbön. Äfven härutinnan visste dominikanerna råd. Tillhörde man orden som munk eller lekmannabroder, hade man gifvetvis plats under madonnans skyddande mantel. Det effektivaste sättet att vinna madonnans förbön var dock under 1400-talets sista del att använda rosenkransen och ingå i ett dominikanskt brödraskap, som ägnade sig åt dess devotion. Rosenkransen var sålunda den ytterst betydelsefulla slutstenen i det på legender och diktade urkunder grundade system af privilegier, som skänkte dominikanerorden dess ställning som den inflytelserikaste af kyrkans alla ordnar vid medeltidens utgång.

Förhållandet mellan rosenkransen och här omtalade öfriga motiv kan sägas bestå däri att människorna genom *rosenkransen* utverka madonnans inskridande till deras hjälp och de ur Speculum hämtade scenerna visa på hvad sätt hon går till väga för att hjälpa dem.

Då rosenkransen afsatt så pass talrika spår i den bildande konsten, kan man vänta att finna underrättelser äfven om dess historia för öfrigt i vårt land. Vi ha äfven bevaradt ett stort litterärt minnesmärke öfver dess användning i Sverige. År 1498 trycktes i det af Sturarna stiftade Kartusianerklostret i Mariefred en upplaga af Alanus de Rupes »De Utilitate Psalterii Marie» på bekostnad af Ingeborg, Sten Stures maka. Ytterligare en för Sverige afsedd upplaga trycktes 1506 i Lübeck hos G. Richoff på Svante Stures bekostnad, och 1534 verkställdes i Vadstena kloster en öfversättning till svenska. Som namnet, »Om nyttan af Marias psalterium», anger, är den en agitationsskrift för rosenkransens utbredning. Den är ett stort och vidlyftigt arbete, en utmärkt handbok för dem som predikade

rosenkransens devotion. · Att den trycktes just i Mariefreds kloster är intressant ur flera synpunkter. Dels skedde det på bekostnad af en medlem af Sveriges främsta stormannasläkt, hvarigenom den fick en i viss mån rent af officiell prägel, dels ger oss tryckorten anvisning om på hvad sätt den införts till Sverige. De första kartusianermunkar, som på Sten Sture d. ä:s uppmaning kommo öfver från Tyskland för att grundlägga ett kloster åt sin orden i Sverige, voro Fikke Dyssin och Johannes Sanderi, båda från Rostock.[1] Denna upplysning ger oss tydligen lösningen af frågan om den väg, på hvilken rosenkransen hufvudsakligen utbredt sig i Norden. Rostock var nämligen en af de viktigaste orterna för Alans egen verksamhet. Vid universitetet här var det som han år 1471 vann sin teologie doktorsgrad med ett tal öfver änglahälsningen. Härom berättar den svenske öfversättaren af De Utilitate »at nar thenna predican giordhis, waro thær nær stadde manghe aff Swerikis rike, ibland hwilka war hederliken fader mæster Johannes Mathei» (sedermera generalkonfessor i Vadstena kloster).[2] Sveriges mycket lifliga förbindelser med universitetet i Rostock verkade naturligtvis i hög grad predisponerande för rosenkransens införande hos oss.[3]

Rostockmunkarna, som 1493 slogo sig ned i Mariefred, voro med all säkerhet lifliga anhängare af rosenkransens devotion. Säkerligen hade de flera gånger åhört Alans predikningar och hade troligtvis äfven personligen lärt känna honom. När de lyckades förmå sina mecenater att bekosta tryckandet af den för rosenkransens utbredning så viktiga De Utilitate Psalterii Marie till och med i två upplagor, var det otvifvelaktigt en stor framgång för dem. Att de på detta sätt begagnade sitt inflytande öfver Sturarna visar äfven, hur lifliga anhängare de voro af Alans idéer.[4]

[1] I Rostocksuniversitetets matrikel förekommer den 12 april 1474 Vycko Dessin canonicus Gustroviensis. Johannes Sanderi är ett namn, som burits af åtminstone tre olika personer vid universitetet mellan åren 1462 och 1472, ehuru det är osäkert, om någon af dem är den samme som Mariefredsmunken. Se Matrikel der Universitet Rostock, hrsg. durch Hofmeister, 1 och 2, 1419—1611.

[2] SILFVERSTOLPE, Klosterfolket i Vadstena, sid. 92.

[3] Jfr EWERT WRANGEL, Forskningar om svenskarnas universitetsstudier i Tyskland. Samlaren 1904, sid. 1.

[4] Tryckorten är icke angifven i De utilitate, men är känd genom tillskrifningar i några exemplar. Jfr Cornell i Tidskrift för Konstvetenskap 1917, sid. 111, samt COLLIJN, Bibliografiska ströftåg i Finland, Ryssland och Polen i Föreningen för Bokhandtverk, Meddelanden 1910—1911, sid. 21 och 35.

Den senare medeltidens skulptur och altarskåpskonst.

Det är först från tiden fram emot 1400-talets slut, som något större antal skulpturverk finnes bevaradt i Norrland. Från 1400-talets midt äro dock några figurer ur ett altarskåp i Ulfö kapell, bl. a. en Marie kröningsscen. I det närbelägna Grunna kapell finnes en med bilder af Kristus och apostlarna målad predella, som möjligen tillhört samma altarskåp. Målningen är dock betydligt bättre än de enkla skulpturerna. Man märker att predellan tillhör en tid, som ännu icke glömt Meister Bertrams stil, ehuru släktskapen med den store Hamburgermästaren är kraftigt utspädd.[1]

Då nästan inga bildverk äro bevarade från den del af 1400-talet, som ligger före 1470, är det troligt, att skulpturen under denna tid hade en relativt litet lifaktig period. Af bristen på bevaradt material skulle man kunna tro att all skulptur låg fullständigt nere. Men så var dock ej fallet. Troligtvis gjorde nyanskaffningsifvern under den följande tiden den äldre konsten omodern, hvilket antagligen hade till följd, att den vanvårdades. Några försvunna arbeten känna vi genom urkunder, t. ex. ett krucifix i Hög, helgadt d. 7 mars 1450, en Mariabild i samma kyrka, helgad 1462[2], och ett altarskåp eller altartafla i Färila, utförd 1469 af den för öfrigt okände konstnären Jordanus Bukkaro. Taflan skall ha burit denna inskrift: »Anno Domini 1469 consumatum est hoc opus per Jordanum Bukkare, pro qui oretur» (år 1469 är detta verk fullbordadt af Jordanus Bukkaro. Bedjen för honom.)[3]

Till en något senare tid få väl tvänne hvarandra närstående altarskåp från Hille och Segersta räknas. Det förstnämnda har korpus delad i två våningar; i den öfre är hufvudscenen insatt, Kristus på korset med de sörjande Johannes och Maria. För öfrigt innehåller skåpet statuariska helgon (afb. i HILDEBRAND, Sveriges medeltid III, sid. 281). Altarskåpet från Segersta har endast en våning. I korpus midt står madonnan med barnet, på sidorna ensamma helgon.

Vid tiden omkring 1470 möta vi en inhemsk bygdeskola, företrädd af tre altarskåp i Hög, Njurunda och Ytterlännäs. Skåpen ha låg och bred typ med tryckta baldakiner (fig. 142). Utförandet är

[1] ALFRED LICHTWARK, Meister Bertram. Hamburg 1905.

[2] WETTERSTEN, Forssa och Hög, sid. 150.

[3] BROMAN, cap. XIX. Det förefaller, som om Broman möjligen uppteckнat inskriften ur minnet, i hvilket fall dess lydelse väl är mindre säker. Konstnärens namn får väl dock tagas för godt.

tämligen klumpigt. Altarskåpet från Hög har i midten en framställning af treenigheten af en rätt ovanlig typ och på sidorna apostlar, en påfve och en diakon. De båda andra skåpen ha äfven i midten treenigheten men i form af en s. k. nådastol, i Ytterlännäs flankerad af två apostlar, S. Erik, den heliga Anna själf tredje, ett kvinnligt helgon med krona och bok samt en för skåpet främmande bild, en kung af äldre tillverkningsdatum (omkr. 1400), som fått ersätta någon ursprunglig bild. Af Njurundaskåpets bilder äro utom den skadade midtgruppen endast tre apostlar bevarade. I ett aflatsbref, utfärdadt i Hög år 1471 af ärkebiskop Jacob Ulfsson, omtalas belätens helgande, hvilka finnas i altartaflan. Vi känna intet annat altarskåp än det här beskrifna från Hög och då dess stil kan förenas med årtalet 1471, är det troligtvis detta, som afses i aflatsbrefvet.

Fig. 142. Altarskåp från Hög.

Denna skola ger exempel på den svenska konst, som uppstår under intryck af importen af konstverk och stundom väl också konstnärer från Nordtyskland, främst Lybeck. Den svenska 1400-talskonsten är en frukt af förbindelsen med Lybeck. Den framstår dock som något från den lybeckska konsten skildt. Denna är mera realistisk, tekniskt mera fulländad, den svenska är enklare och mera dekorativt syftande, sysslar gärna med bildernas utsirning och pyntning med ornament och starka färger. Berömda lybeckerarbeten äro ju bl. a. det stora altarskåpet i Vadstena, utfördt af en konstnär vid namn Hans Hesse[1] 1457—59, och den stora S:t Göransgruppen i Stockholms Storkyrka af Bernt Notke. Till Storkyrkan hörde äfven det stora s. k. Österåkerskåpet, hvars målningar äro af Herman Rode. Notke och Rode beteckna de två för-

[1] Cornell i Konsthistoriska Sällskapets publikation 1915 och Lindblom i Birgittautställningen 1918, katalog sid. 40.

Fig. 143. S:t Margareta och S:t Sebastian ur altarskåpet i Skellefteå

nämsta skolorna inom lybeckerkonsten under 1400-talets senare del. I mycket äro de hvarandras motsatser, Notke den kärfve realisten, Rode med en mjuk idealiserande stil. Våra kyrkor och museer innehålla ju för öfrigt en myckenhet lybska arbeten af skiftande skolor och lika skiftande kvalitet.[1]

Från Herman Rode's atelier har ett altarskåp i Skellefteå utgått

[1] A. G[illegible], Lübecker Malerei und Plastik.

(fig. 143). Dess skulpturer stå närmast Lucasaltaret i Catharinenkirche i Lybeck, hvars målningar signerats af Rode.[1] Altarskåpets korpus har i midten en framställning af nådastolen, Gud-Fader hållande den korsfäste framför sig; på korsets ena tvärarm synes den helige andes dufva. På sidorna i corpus äro S. Olof och S. Henrik. I ena flygeln (den här af bildade) de heliga Margareta och Sebastian. I den andra flygeln Birgitta och en diakon. På pilastrarna, som skiljer helgonen åt, äro figuriner föreställande de fyra kyrkofäderna. På flyglarnas utsidor äro målningar, på den ena S. Olof, på den andra S. Henrik trampande på en liten figur, Lalli. Skåpet är mycket väl bibehållet äfven i anseende till färgen, som öfverallt på de som brokadstoffer angifna dräkterna består af guld. Lucas altaret är dateradt 1484, hvilket då äfven blir ett ungefärligt år för Skellefteåskåpets tillkomst.

Den stolta blomstring af en jämförelsevis självständig konst, som Lybeck upplefver under Rode's och Notke's tid (1400-talets senare del), fortsätter icke oförändrad, när vi komma in på 1500-talet. Visserligen behåller Lybeck väl sin ställning som ledaren på konstmarknaden, men den gör detta genom att själf adoptera de nya storheterna, den nederländska och den sydtyska konsten. Af dessa blir den sydtyska af större betydelse, emedan det företrädesvis är denna, som sätter sin prägel på Lybecks egen produktion under denna tid och äfven i viss mån på den svenska. Efterbildningar af de nederländska altarskåpen höra däremot till undantagen, om de alls förekomma. Det mest utmärkande draget för figurskulpturen under dess sista gotiska period är kanske den tillbakagående realismen. Bildkonsten är visserligen allt fortfarande realistisk, men det är en lätt och angenäm realism, kanske också litet borgerligt idealiserande.

Till denna lybska 1500-talskonst ha vi att hänföra ett altarskåp tillhörigt Enångers kyrka (Hudiksvall 25), med framställning i korpus af madonnan med barnet, omgifven af apostlarna Andreas och Bartolomeus (fig. 144). På dörrarna äro målningar (Pl. XII), på den vänstra upptill Andreas korsfästes; nedtill Philippus martyrium; på den högra upptill Bartolomeus flås lefvande; nedtill Paulus halshugges. A dörrarnas utsidor målningar: till vänster S:t Kristoffer, bärande Kristusbarnet, till höger S:t Antonius. Någon direkt parallell till detta altarskåp kan jag icke peka på. Den gifna dateringen, 1500-talets början, kan därför ej närmare preciseras.

[1] GOLDSCHMIDT, a. a., sid. 14, 18, pl. 23.

Från samma tid, men tillhörande en annan verkstad med starkt sydtyskt inslag är ett altarskåp från Bollnäs, framställande en pietágrupp i korpus midtscen (fig. 145). I flyglarna äro tre rader af apostlar och helgon, veckrika småfigurer med liflig rörelse.

Fig. 144. Altarskåp i Enångers kyrka. Midtpartiet.

Ett af våra vackraste medeltida skulpturverk är det stora altarskåpet med framställning af den heliga släkten, liksom det föregående från Bollnäs kyrka kommet till Enångers museum (Hudiksvall 24). (Pl. IX—XI). Släkten är grupperad omkring en lång bänk, på hvilken ursprungligen S:t Anna och de tre Mariorna suttit. Annabilden är nu förkommen. För öfrigt är skåpet mycket väl bibehållet.

Till hjälp vid de olika personernas identifiering får man naturligtvis taga de legender, som utbildat sig om Anna och kennes släktskapsförhållanden. Enligt dessa var hon gift tre olika gånger. Med hvar och en af sina män, Joakim, Kleofas och Salomas, hade hon en dotter. Hennes tre

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

ALTARSKÅP FRÅN BOLLNÄS MED FRAMSTÄLLNING AF DEN HELIGA SLÄKTEN. VÄNSTRA DELEN.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

ALTARSKÅP FRÅN BOLLNÄS. DETALJ.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm

SEX APOSTLAR. PANNÅER Å DÖRRARNA TILL ALTARSKÅPET FRÅN BOLLNÄS.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

döttrar buro alla samma namn, Maria. Joakims dotter var jungfru Maria, Jesu moder, som vi se i skåpets midtscen. Bakom henne, hållande ett radband, står Josef, hennes jordiske man, och bredvid honom bakom den plats, där S:ta Anna suttit, stå de tre Mariornas fäder. I skåpets vänstra

Fig. 145. Altarskåp från Bollnäs. Midtpartiet i korpus.

scen (för åskådarna) sitter Maria, Kleofas dotter, med sina båda yngsta barn Simon och Judas. De två äldre, Jakob d. y. och Josef, tyckas ha stått fritt vid hennes sida, men äro nu förkomna. Bakom Maria står hennes man, Alfeus, med skägg och toppmössa. I skåpets högra scen sitter den tredje Maria, Salomas dotter, med sina båda barn, Jakob d. ä., som i sin hand håller en snäcka, och Johannes evangelisten. För de öfriga personernas namngifning påminna vi oss att legenden äfven omtalar Annas föräldrar, Isaskar och Susanna, hennes syster Esmeria, gift med Efraim, samt dessas båda barn Elisabeth och Eliud, den förra gift med Zacharias och moder till Johannes döparen, den senare, gift med Emerentia,

skänkte honom sonen Ervin, hvilken i sin tur var gift med Memellia och fader till Servatius. Huru dessa roller nu böra fördelas mellan de i skåpet uppträdande personerna är en fråga, som knappast med bestämdhet kan afgöras, och den äger ju heller icke någon större betydelse.

De båda dörrarna äro hvar och en uppdelade i två delar. På deras insida äro apostlarna målade i grupper om tre och tre (Pl. XI), på utsidan synas närmast midten S:t Erik och Olof samt på sidorna S:ta Katarina af Alexandria och Barbara. De uppträda på ett rutadt stengolf framför en mycket hög, krenelerad mur.

Detta skåp är synnerligen märkligt. Dess stil har intet med Lybeck att göra, den har sitt ursprung i södra Tyskland. Den sydtyska strömning, som här kan komma i fråga, är den från Tilman Riemenschneider i Würzburg utgångna, som ju hade uppväckt efterföljare i alla möjliga delar af Tyskland. Öfverallt finnas altarskåp och skulpturer i mer eller mindre ren riemenschneidersk stil. Troligen är det någon efterföljare till den store mästaren, som utfört våra skulpturverk.[1]

En jämförelse mellan Bollnässkåpet och verk, som urkundligen utgått ur Riemenschneiders verkstad, skall visa de svenska bildernas ställning i denna tidsstil.

Utom allmänna öfverensstämmelser finnas många gemensamma speciella ställningar och detaljer.

Mannen ytterst till vänster i Bollnässkåpet har lagt armarna öfver magen med den ena handen på den andra armen. Denna ställning återkommer många gånger i Tils œuvre. Jag kan nämna: kejsarinnans[2] bild på täckplattan till Henriks och Kunigundas grafmonument i Dômen i Bamberg, en bild af kejsaren på en af relieferna på samma monument, en bild af den heliga Katarina i en framställning af nödhjälparna från 1514 i Hofspitalskirche i Würzburg.[3] Grafmonumentet i Bamberg faller mellan åren 1499—1513. På dess reliefer synas flera exempel på de mot underlaget platt och stelt hvilande händer, som äro karakteristiska för Bollnässkåpet (t. ex. hos mannen, som håller mössan längst till höger). Ytterligare ett par bilder med denna handställning kunna bland många

[1] Denna attribuering har framkastats af SALVÉN, (Altarskåpet från Bollnäs, ett arbete ur Til Riemenschneiders krets, Stockholms Dagblad maj 1918), som kommer att ägna dessa frågor en specialundersökning.

[2] Afb. i Deutsche Plastik des Mittelalters, utgifven af MAX SAUERLANDT, Tafel 83 Düsseldorf u. Leipzig 1909.

[3] Afb. i WEBER, Til Riemenschneider, Regensburg 1911, sid. 88.

omnämnas, en sörjande moder[1] i Luitpoldmuseum, Würzburg och en Maria i Berlin.[2] Många andra likheter finnas. Josef har stuckit in sin vänstra arm under högra mantelfliken. En motsvarighet härtill finna vi hos en af figurerna i korsfästelseskåpet i Detwang.[3] Josefs sätt att hålla radbandet, så att det löper mellan fingrarna återkommer hos en af männen i en scen (Magdalenas kommunion) från Münnerstadtaltaret, urkundligen utfördt af Til 1490—92.[4] Madonnan i Bollnässkåpet har som märke i boken stuckit in ett finger mellan bladen. Jämför en bild af S. Anna i Maihingen och en Maria i Berlins museum.[5] I Bollnässkåpet återfinna vi äfven den för Tilman karakteristiska modelleringen af den kvinnliga öfverkroppen. Kläderna sluta tätt om lifvet, hvarigenom bröstenas rundning tydligt framhäfves. Vid den mycket högt sittande midjan uppstå två eller tre parallella tvärveck. Detta motiv återkommer ständigt hos Til och är för honom utmärkande. För att nämna ett exempel kan jag visa på dubbelmadonnan i Luitpoldmuseum i Würzburg.

Till slut må äfven veckbehandlingens tydliga öfverensstämmelse framhållas.

Til Riemenschneider var född någon gång i midten på 1460-talet. Från 1483 var han verksam i Würzburg, där han blef upptagen som borgare redan 1485. Han dog den 7 juli 1531. I sin stad intog han en framskjuten ställning; han var bland annat äfven dess borgmästare. Det tidigaste daterade verk man känner af honom härrör från 1487—88, ett grafmonument i Rimpar, det sista är från 1528, en grafsten i Heidingsfeld.

Den för Sverige verksamme mästaren kan dock tills vidare endast antagas vara en skulptör tillhörande Tilmans krets. Det stora Bollnässkåpet öfverensstämmer bäst med riemenschneiderska arbeten från 1500-talets början, hvilket väl därför bör bli dess datering.

En stil, som icke påminner om Lybeck, visar äfven ett altarskåp från Sånga i Ångermanland, nu i statens historiska museum.[6] Det tillhör en stor grupp af mycket framstående skulpturverk spridda i Uppland och Norrland. Dessa äro en madonna i Skånella, ett altarskåp i Vada[7] och ett i Funbo, alla i Uppland, samt en Birgitta i Ofvansjö, Hälsingland. På

[1] Afb. i WEBER, sid. 102.
[2] Afb. i WEBER, sid. 238.
[3] Afb. i WEBER, sid. 169.
[4] Afb. i WEBER, sid. 143.
[5] Afb. i WEBER, sid. 221 och 238.
[6] Afb. i HILDEBRAND, Den Kyrkliga Konsten, sid. 75.
[7] Tecknad afb. i HILDEBRAND, Sveriges Medeltid III, sid. 301.

grund af att materialet är björk har man ansett att dessa arbeten äro utförda i Sverige af en konstnär med sydtysk skolning.[1]

Af de nederländska altarskåpen i Norrland äro tre af antwerpiskt ursprung och ett, skåpet i Nordingrå, från Brüssel (fig. 146 och Pl. XIII). De målade framställningarna på dörrarna och de skulpturala i korpus bilda en sammanhängande berättelse ur Kristi lif. På dörrarnas utsidor: 1. bebådelsen, 2. Marias möte med Elisabeth, 3. Kristi födelse, 4. heliga tre kungars tillbedjan. På dörrarnas insida till vänster: 5. Kristi bön i Getsemane, 6. Kristus fängslas. I korpus: 7. Kristus bär sitt kors, 8. Korsfästelsen, hufvudscenen. 9. Pietà. På dörrarnas insida till höger: 10. Kristi graflägging, 11. Uppståndelsen. Upptill på de små dörrarnas insida: Kristus i dödsriket och Kristus uppenbarande sig. På utsidan den helige Blasius och den heliga Barbara.

Enligt en uppgift af BUREUS i Sumlen skall altarskåpet ha kostat 300 mark. Det torde tillhöra tiden 1510—20 och står i beroende af de bormanska skåpen samt det uppländska Veckholmsskåpet.[2]

I förhållande till det lilla Nordingråskåpet äro de andra skåpen större och praktfullare. Bäst bibehållet är altarskåpet i Årsunda (Gästrikland). Baldakinerna äro här formade på ett annat sätt, hvarjämte stämpeln, en hand, anger Antwerpen som ursprungsort. På dörrarnas utsidor äro målningar: i öfverdelen Kristus och Birgitta, i de fyra pannåerna på hufvuddelen kungarnas tillbedjan, på predellan madonnan i rosenkransen omgifven af två bedjande donatorsfigurer samt de heliga Katarina och Barbara. På dörrarnas insidor: i öfverdelen Marias födelse och det betlehemitiska barnamordet, i hufvuddelen Joakims och Annas möte, Marias trolofning, flykten till Egypten och Kristus i templet. De skulpterade teaterliknande scenerna i korpus framställa: i midten madonnan med barnet i rosenkransen, därunder den heliga släkten. Till vänster nedtill bebådelsen och mötet med Elisabeth. Upptill Kristi födelse. Till höger nedtill kungarnas tillbedjan och omskärelsen, upptill frambärandet i templet (fig. 148).

Årsunda-altarskåpet öfverensstämmer närmast med ett liknande från

[1] A. LINDBLOM har först sammanställt dessa arbeten utom Birgitta i Ofvansjö. Den sistnämndas samhörighet med de öfriga har påpekats af ERIK SALVÉN. (Enligt muntliga meddelanden.) Jag ingår här ej närmare på denna grupp, då dessa båda forskare äro sysselsatta med dess utredning.

[2] Utförligt behandladt och afbildadt af ROOSVAL i Utställningen i Härnösand. Studier, sid. 89 ff.

Fig. 146. Altarskåp från Nordingrå. Midtpartiet.

Valö i Uppland (Uppsala 84) och torde i likhet med detta böra dateras till 1500-talets början.

Fig. 147. Altarskåp i Ljusdals kyrka.

Bredvid detta erbjuda de andra båda antwerpenskåpen jämförelsevis mindre intresse, då de vid olika tillfällen blifvit ommålade och restaurerade, det i Ljusdal vid 1800-talets midt såsom inskrifterna på figurernas mantel-

Fig. 148. Altarskåp i Arsunda kyrka.

bårder ange. Skåpet har förlorat sina dörrar. I korpus, som är indelad i tre våningar, framställas: öfverst Marias trolofning, korsfästelsen, hufvudscenen, kungarnas tillbedjan; i mellersta raden, herdarnas tillbedjan, pietà och frambärandet i templet; nederst fotatvagningen, nattvarden och Kristi bön i Getsemane (fig. 147).

Altarskåpet i Nederluleå har i motsats mot föregående bildnischerna upptill begränsade af en svängd linje. Det är indeladt i två våningar, den öfre med tre stora scener, den undre med fem små. I midten nedtill synes Jesse sofvande med trädet växande omkring korsfästelsen i den öfre midtscenen upp till en Mariabild i skåpets öfversta del. I nedersta raden: till vänster herdarnas tillbedjan och frambärandet i templet, till höger kungarnas tillbedjan och omskärelsen. I den öfre raden: till vänster korsbärandet, till höger nedtagandet från korset. Skåpet undergick 1769 en restaurering, hvarvid nya dörrar gjordes och bilderna i korpus »raffinerades» af historiemålaren från Piteå Anders Hellberg. 1891 genomgick skåpet en ny renovering.[1] Predellan är målad 1602. Dateringen af detta och altarskåpet i Ljusdal blir 1500-talets början. Det sistnämnda är väl det äldre af dessa båda.

Haaken Gulleson och den inhemska bildkonsten vid 1500-talets början.

Under 1400-talet blomstrade i södra och mellersta Sverige en lifskraftig inhemsk skulptur. Stimulerad af den stora importen af konstverk och idéer från Tyskland utvecklade sig äfven här hemma en liflig konstnärlig verksamhet. Men i Norrland gestaltade sig förhållandena länge på ett annat sätt. Först framemot år 1500 inträder här träsnidarkonstens stora blomstring, och det sker då samtidigt med Haaken Gullesons uppträdande. Behofvet af snidade bilder har nu också blifvit betydligt större än förut genom den, som det synes, särskildt under 1400-talets senare del lifliga byggnadsverksamhet, som framför allt florerade i Ådalen. Nya kyrkor byggdes, gamla utvidgades. Sedan arkitekturen gett ökadt arbetsfält åt skulpturen, begynner en liflig verksamhet äfven på detta område af konsten.

[1] Bureus anger, att detta altarskåp kostat 900 mark, men Tuneld i sin Geografi från 1794 uppger 2,400 dukater. Jfr Albert Nordberg, Medeltidsmålningarna och altarskåpet i Nederluleå kyrka, Luleå 1910.

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

APOSTLARNA ANDREAS OCH PHILIPPUS MARTYRIUM.
PANNÅER PÅ ALTARSKÅPET FRÅN ENÅNGER.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

KRISTI GRAFLÄGGNING. PANNÅ TILL ALTARSKÅPET FRÅN NORDINGRÅ.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Den fasta utgångspunkten för en undersökning af skulpturen under medeltidstraditionernas sista period i norra Sverige äga vi i sex med namnet Haaken Gulleson signerade arbeten, af hvilka en, S. Anna i Enånger (fig. 149) bär årtalet 1520, samt i några daterade ehuru ej signerade bilder, som på stilkritiska grunder måste tillskrifvas samme man. Dessa daterade bilder äro fyra: Maria med barnet från Ytterlännäs (fig. 160), som på predellan bär Jacob Ulfssons vapen och sålunda bör vara tillkommen under hans ärkebiskopstid eller före 1515. S. Urban[1] från Hög, enligt ett aflatsbref utfärdadt af Jacob Ulfsson helgad 1515, S. Göran från Stöde (nu i Lögdö) inköpt till kyrkan 1521 samt S. Anna i Stöde inköpt 1528.[2] Dessa daterade verk ange sålunda, att Haaken Gullesons verksamhet sträckt sig åtminstone från 1514 till 1528. Af allt att döma bör begynnelseåret dock sättas tidigare, då Ytterlännäsmadonnan tydligen ej är hans första arbete och hon dessutom kan vara tillkommen flere år före 1514. Året 1528 betecknar väl knappast heller slutpunkten för Haaken Gullesons och säkert icke för hans skolas verksamhet. Ty den traditionella medeltidskonsten tycks i Norrland hålla sig med otrolig seghet äfven långt sedan reformationen genomförts. Ännu så sent som i början på 1600-talet fortlefver den i ett så pass betydande arbete som altarskåpet i Ovikens kyrka i Jämtland[3], och ett gotiskt masverk bildadt i likhet med det gullesonska återfinnes på en för öfrigt fullt barockmässig altaruppsats i Hudiksvalls museum. Troligen både använde och anskaffade den reformerade kyrkan i Norrland kultföremål af medeltidstraditionell art under nästan hela 1500-talet.

Den gullesonska konsten har icke sitt intresse på grund af någon högre konstnärlig kvalitet utan på grund af sin stora utbredning och det för svensk medeltidshistoria väldiga antalet bevarade arbeten och först och sist på grund af sin säregna provinsiella stil, som skiljer den från andra svenska skolor och stundom äfven skänker den en viss primitiv charme.

Haaken Gulleson är känd endast genom sina verk, hans namn genom de inskrifter, med hvilka han signerat några af sina arbeten. Han skrifver sig omväxlande Haakon, Haaken och Haken Gulleson. På S. Anna i Enånger tecknar han sig »Iaak Haaken Gulleson maler». Då han här kallar sig själf målare, afser han förmodligen den konstrika bemålningen af S. Annabilden. Någon anledning att på grund af dessa ord antaga,

[1] WETTERSTEN a. a., sid. 151.

[2] Enligt kyrkans räkenskaper för dessa år. Jfr CORNELL, En medeltida anteckningsbok från Stöde i Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1918, med afb. af S. Göran och S. Anna.

[3] Östersundsutställningens katalog (sid. 82 och 83 n:r 243).

att han ej skulle ha skulpterat utan endast målat bilden torde ej föreligga. Därtill visa de signerade bilderna alltför stor skulptural öfverensstämmelse sinsemellan. Att han kallar sig målare är äfven fullt förklarligt med tanke på den vikt man fäste vid bildernas polykromering. Troligen har han äfven utfört figurmålningen på dörrarna till sina altarskåp. Däremot finnes intet exempel på monumentalmåleri, som kan tillskrifvas honom.

Fig. 149. S:t Anna från Enångers kyrka.

Vid signerandet af Maria med barnet i Forssa kallar sig konstnären »Haakon Gulleson i Flegum», hvilket tydligen var hans bostad åtminstone vid tidpunkten för Forssabildens utförande. Intet synes motsäga att »Flegum», såsom man antagit,[1] skulle vara den nuvarande Fläcka by i Enånger. De flesta af hans arbeten äro utförda för Enånger, Forssa och närliggande kyrkor. Troligen har hans verksamhet särskildt varit förlagd till Hälsingland att döma af det stora antal arbeten af honom, som där finnes bevaradt, men hans verk finnas äfven spridda öfver Medelpad, Ångermanland, Jämtland och Härjedalen och äfven i Dalarna och Trondhjemstrakten påträffar man ett par af dem.

De sex med Haaken Gullesons namn signerade bilderna äro utgångspunkten för en undersökning af hans konst. Genom stilkritisk jämförelse med dessa, kan man inom den nordsvenska skulpturen uppsöka de arbeten, som böra attribueras till honom eller medelbart ställas i samband med honom. För att ge en föreställning om den gullesonska konsten lämnar jag först en beskrifning af de signerade bilderna och genomgår i anslutning till dessa de viktigare delarna af det öfriga materialet, dock utan närmare beskrifningar.

Bland hans signerade arbeten intager S. Anna i Enånger första rummet såväl på grund af prakten i utsmyckningen som på grund af att

[1] Salvén, Utställningen i Hudiksvall, katalog, sid 23.

inskrifterna lämna de bästa upplysningar vi äga om konstnären (fig. 149). På underredets kant står IAAK : HAAKEN : GVLLE : SON · MALER MVCXX : (= 1520).

Fig. 150. S:t Anna från Mattmar.

Fig. 151. S:t Anna från Bjugn, nu i Trondhjems museum.

Bilden är helt och hållet frontal. Klädd i en väldig hvit turban med guldbård och med symmetriskt ordnadt halskläde, iförd en praktfull röd dräkt med guldstänk, blått guldorneradt bälte och en lysande blåfodrad

guldmantel, som i tjocka, välordnade veck omsluter benen, sitter S:t Anna stel och värdig under en blå stjärnströdd baldakin på sin praktfullt målade och snidade tron, hvars verkliga storlek förhöjes denom den skenperspektiviska anordningen af armstöden. Jämförd med den glansfulla målningen verkar bildens plastiska utformning tämligen enkel. Visserligen är grupperingsproblemet här löst på ett ganska förtjänstfullt sätt och det åsyftade intrycket af from och högtidsklädd värdighet har uppnåtts genom den enkla frontalställningen. Men en viss klumpighet smyger sig fram här och hvar. Se på den feta och breda handens tafatta gest och det väl blomstrande rödhvita, men bondskt trubbnästa och feta anletet, som vilja bryta sig ur den allvarliga högtidsstämningen. Ty i grund och botten har han icke åsyftat att inlägga något genreartadt i gruppen. Monumental och matronalik nedblickar Anna under sina tunga ögonlock på den tillbedjande mängden. Äfven Maria — rödklädd med guld och silfverbårder och barnet äro framställda i ren frontalställning. Den största omsorg har Haaken Gulleson nedlagt på färg och sirliga detaljer. Hur vackert står icke Annas hvita turban mot ryggstödets rödblommiga grund, hur noggrannt har han icke ornerat stolen i blått med silfverskrift och röda bårder med silfverslingor och predellans kanter i blått och guld, mellan hvilka hans eget namn i silfverskrift mot röd grund är det, som tränger närmast fram under åskådarens ögon.

S:t Anna från Mattmars kyrka i Jämtland (fig. 150) ansluter sig mycket nära till Annagruppen i Enånger. Några smärre olikheter i dräkten kunna antecknas, bl. a. är halsen här bar, hvarigenom hela bilden gör ett ungdomligare och graciösare intryck. Bland mantelbårdernas inskrifter finnes signeringen: HAKEN GV — —.

Madonnan från Bollnäs har tyvärr fått färgbeläggningen svårt skadad såväl i barnets som sitt eget ansikte. Trots detta är hon kanske den bild af Haaken, som verkar mest imponerande genom den i stora drag gifna plastiken i hållning och veckfall — allt är lyckligt afvägdt, vecken lugna, gesterna hos moder och barn naturliga, ej som så ofta eljest plumpa och tafatta. Äfven det långa, tjocka guldhåret har fått ett bättre utförande, och den stora kronan har en förnämare och mindre schablonmässig utformning än vanligt.

Madonnans kläder äro helt af guld, fodret eljest blått med hvit uddornering. Inskrifterna längs klädnadsfållarna stå i guld mot rödt, på nederkanten af klädningen löpa dubbla inskriftsrader, den öfre i guld mot hvit botten. Till vänster upptill på manteln återfinnes signeringen: HAKEN

GV — — —. Barnets klädning är försilfrad med guldbård och blått hvitorneradt foder. De spår af målning, som äro bevarade i ansiktet, visa en omsorgsfullt gjord ljus karnation; ögonen äro svartgrå.

Skåpet är äfven svårt skadadt; fragment af en baldakin med kölbågar och krabbor finnas kvar och på skåpets tak en hög öfverbyggnad med masverk, fialer och korsblommor, sådan som på denna tid är ytterst vanlig i södra Tyskland. Predellan är prydd med et masverk af fiskblåsor, hopsatta två och två så att de bilda ringar. Skåpets färger äro rödt och blått, mandorlan och öfriga ornament i dorsalen i guld, likaså stjärnorna i baldakinens inre, röda tak. Predellan är förgylld med blå lister och röd kant.

Fig. 152. Madonna från Bollnäs.

Dörrarna till skåpet ha haft målningar, som på den vänstra äro utplånade och på den högra svårt skadade. Man kan dock på denna tydligt se en framställning af födelsen och därunder konungarnas tillbedjan.

På födelsebilden hvilar barnet på marken i en guldgloria med röda strålar, ögonen äro framställda endast i svart och hvitt. Marken är tufvig och grön med enstaka strån framställda i ljusare färg, himmeln är blågrön, nedåt hvitgrön med stora guldstjärnor. Madonnan, med gyllne hår, är framställd i tillbedjande ställning. Hon bär en hvit dräkt med blågröna skuggor och guldmantel med ornerad bård. Ängeln har hvit dräkt äfven skuggad i blågrönt samt grönblå mantel med röd kapuschong. Josef har mörk blågrön mantel med guldkrage, röd, guldbårdad dräkt och på hufvudet en gulbrun mössa, under hvilken det grå håret hänger ned. I ena handen håller han ett ljus, hvars låga han skyddar med den andra. I fonden bakom figurerna löper på ringar öfver en stång ett draperi, randigt i guld och gulbrunt. Guldet är tvärrandadt med intryckta ränder och liksom inväfdt med ett mönster. Marias och barnets hår samt ansiktet och andra nakna delar ha intryckta konturer.

Tre-konungabilden visar i fonden ett guldbrokaddraperi med ränder. Himmelen är ljust grönblå med guldstjärnor. Konungarnas ansikten äro starkt skuggade i gråsvart — så är äfven fallet med Joseph och ängeln på öfre bilden. Den andra figur, som ej har kroppen utplånad, bär en mycket rik dräkt, med slag öfver axlarna, tvärrandig isättning samt uppslitsade uddar vid halsen och vida ärmar, en modebild från tiden.

Fig. 153. Madonna i Forssa.

Madonnan från Forssa är iförd en jättelik krona och en rik guldskrud, där mantelns blå foder och isättningens och skornas röda bilda starka färgfläckar. Ansiktet är flickaktigt rundt med klara rosor på kinderna, halsen fyllig, håret, förr förgylldt, men nu svartnadt, hänger fritt ned under kronan. Med sin högra hand gör hon en tafatt åtbörd mot barnet, som hon håller på vänstra armen fast tryckt mot sig med den platt utbredda handen. Händerna äro stora, feta och rosiga med korta, breda naglar. Barnet har sin moders rosiga hull och blå ögon, håret är kort och kruslockigt. Den gyllene, blåfodrade skjortan sammanhålles vid halsen med en blå och hvit knapp af samma slag som de, hvarmed icke blott Marias krona och halsbård utan äfven den stora gyllene mandorlan bakom henne äro prydda.

Själfva skåpet är också rikt siradt. Längs sidorna i nischer med vridna kolonner och baldakiner ha stått små bilder, nu bortfallna. Öfver madonnans hufvud är en baldakin med kölbågar, masverk och krabbor. Skåpet krönes af en rad korsblommor och fialer samt en hög, genombruten påbyggnad. Skåpets färger äro hufvudsakligen guld samt hvitt i den öfre påbyggnadens fönsterbågar, på de nedre fialerna, i smånischerna och i baldakinens bågar; rödt i de öfre fialerna och i baldakinens bågar; blått i baldakinens innertak. Ryggbrädans öfre del är röd, möjligen för att ge relief åt baldakinbågarna; för öfrigt är den i guld. De små knopparna äro hvarannan blå med hvit midt, hvarannan hvit med blå midt — ett för mästarens prudentlighet karakteristiskt drag.

På kanten af det lilla podiet under madonnans fötter är en inskrift: hed*e*rliga heárá har larens i faarsum aak danemen flere hafa thz bellet lathz *gö*ra mik haakon gulleson *i fleg*um am*en*. På modern svenska skulle detta lyda: hederliga herrar, herr Lars i Forssa och flera dannemän hafva låtit mig Haakon Gulleson i Fläcka göra denna bild. Herr Lars i Forssa är väl troligtvis en präst. Tre sådana med namnet Lars omtalas i denna församling, nämligen vid åren 1411, 1457 och 1522. Af dessa måste gifvetvis den sista afses. Den datering af bilden, som detta ger, omkr. 1522, blir emellertid mycket vid, då denne Lars' företrädare nämnes 1501 och hans efterträdare 1543.

Fig. 154. S:t Olof i Borgsjö.

S. Nikolaus från Hälsing-Tuna, Pl. XIV, är framställd stående. Kroppstyngden hvilar hufvudsakligen på vänstra benet. Hufvudet, liksom nedtryckt af den tunga mitran, har en lätt böjning åt höger, hvarigenom hela gestalten får en ödmjuk hållning, som ytterligare framhäfves genom det rikt modellerade ansiktet. Ögonbrynen äro smärtsamt hopdragna, öfver näsroten bildar sig ett tjockt veck, och munnens och kindernas linjer understryka det drag af bekymmer, som hvilar öfver biskopens rödhvita, fylliga anlete. Äfven hela bildens färgverkan är mild och lugn: mot en blå, stjärnströdd bakgrund lyser dräkten och mitran i guld och hvitt, endast en röd rand öfver pannan samt albans blå besättning bryter det ljusa. Händerna, klädda med hvita handskar, bära skulpterade och målade ringar.

Fig. 155. Kristi begrätande. Altarskåp från Bjuråkers kyrka.

Mot midtbildens i det hela lugna och stora färgytor bryta skåpsidornas lifliga röda och dörrarnas brokiga färgprakt af. Dörrarna ha en röd kant med guldstjärnor och äro afdelade på tvären så att hvarje dörr ger plats för två taflor, hvar och en framställande ett manligt helgon, alla i halfprofil vända in mot midtbilden. Öfverst till höger synes en biskop i hvit mitra prydd med gula och röda ornament och punkter, hvita bro-

Fig. 156. Altarskåp från Njutångers kyrka med framställning af korsnedtagningen.

derade handskar, grön, rödfodrad mässhake, gulröd tunica med grönt foder samt hvit, blåskuggad alba. Alla tre plaggen äro kantade med bårder af ett enkelt bågmotiv. Stafven, som biskopen håller, är af guld. Bakgrunden är grön, och markens gulgröna färg lifvas af enstaka knippor grässtrån och blomstänglar i mörkare grönt.

Under denna bild är den helige Stefan framställd med stenar och bokpåse mot svart bakgrund. Han bär grön tunica med röd krage och foder samt hvit, blåskuggad alba. Äfven hans kläder bära enkla broderade bårder. Mellan bilderna är en utplånad inskrift.

På andra dörren synes öfverst en biskop mot rödsvart grund. Marken är här, som på alla bilderna, lik den först beskrifna. Mitran är hvit med rödt och gult; gyllne gloria. Manteln är grön med gulbrun pälsbesättning, handskarna hvita, tunican purpurfärgad med rödt foder och guldbroderier, alban hvit och såsom de föregåendes kraftigt skuggad med blått i vecken.

Under biskopen synes S:t Laurentius med bok och halster mot grön bakgrund, iklädd en röd, grönfodrad tunica med mörkgrön krage och guldränder; alban är hvit.

Alla bilderna äro ljushyllta och blåögda med guldhår och ljusa ögonbryn.

Dörrarnas utsidor prydas med ett schabloneradt fågelmotiv i rödt. Predellan är blå med signering i guldskrift: gulles(on).

I S. Olof från Borgsjö stå vi ej inför hjälten och stridsmannen Olof, snarare då den fromme bondekonungen i all sin klumpiga ståt. Frontaliteten är här kanske mera utpräglad än i någon annan bild. Hår och skägg ligga i fullkomligt regelbundna rader, mantelns tjocka veck falla precis lika på ömse sidor om kroppen, stel men ändock slapp hvilar hans tunga hand på det massiva äpplet. De breda och platta fötterna i stora spännskor ha stadigt och bredbent varit ställda på det nu förkomna underlaget. En stor krona, en väldig, klumpig kedja vid halsen och ett tungt bälte förhöja ytterligare bildens massiva prakt.

Dräkten är nästan helt och hållet af guld; mantelns foder är rödt, uppslagen vid bröstet blå med röda bårder.

Nedtill på bården af mantelns nppslagna insida står en inskrift: HA—KEN.

Till dessa signerade bilder ansluter sig en lång rad osignerade, som på grund af stilistiska skäl måste tillskrifvas samme konstnär eller åtminstone samma verkstad. Jag börjar med ett par altarskåp, emedan de på grund af sin figurrikedom erbjuda flera jämförelsepunkter.

I ett skåp med en framställning af Kristi begråtande från Bjuråker (fig. 155) upprepar Josef af Arimatia (längst till vänster) samma typ som S. Olof i Borgsjö, under det att kvinnorna närma sig Annabilderna. Någon tvekan om hvem, som är skåpets mästare, kan knappast uppstå. Det-

samma gäller ett annat altarskåp (från Njutånger), hvars korpus upptages af en framställning af nedtagandet från korset (fig. 156).[1] Josef af Arimatia har här samma typ som i föregående skåp. Några af bilderna i flyglarna ansluta sig äfven till denna.

Många manliga bilder ansluta sig till den signerade Olof i Borgsjö. Hans ansikte återfinnes nästan oförändradt på Haken Gullesons alla framställningar af äldre män (utom munkar etc.). Närmast den signerade ha vi tvänne bilder af Gud-Fader i två altarskåp i Forssa (fig. 140) och Sättna; därnäst tre bilder af Josef af Arimatia, hvaraf två ur de båda altarskåpen med korsnedtagningen i Njutånger och Sånga och den sista i altarskåpet med Kristi begråtande i Bjuråker.

Några små bilder ur ett par altarskåp äro mycket typiska, nämligen två apostlar i skåpet i Njutånger och en apostel i ett altarskåp i Forssa. Bland altarskåpsbilder kan äfven nämnas ett något större manligt helgon i Lillherrdal.

Två bilder af S. Rochus ha äfven denna ansiktstyp. Den ena, från Hällesjö (Jämtland), har förlorat det skåp, i hvilket han säkerligen fordom stått. Färgen är äfven svårt skadad. Den andra, från Enånger (fig. 157), har skåpet bevaradt i ett mycket godt skick. Märket i skåpets dorsal anger tydligt, att den i Rochusframställningar vanliga ängeln där haft sin plats. På innersidan af skåpets dörrar framställas t. v. S. Sebastians martyrium (inskrift: S. Sebastien), t. h. S:t Göran till fots (inskrift: S. arean). Både Rochus och Sebastian voro helgon som skyddade mot pesten, och Göran tillhörde de fjorton nödhjälparne. S:t Göran bär ett svärd samt ett litet skrin med en hammare på. Han var vapensmeders och finsnickares skyddspatron.

Till denna serie böra äfven räknas två bilder i ett altarskåp i Forssa: Gud-Fader och Johannes döparen, ehuru skäggbehandlingen är något olikartad och ansiktena ha ett ungdomligare drag.

En annan typserie omfattar yngre män, företrädesvis utan skägg och i allmänhet iförda världslig dräkt. Fyra olika slags framställningar förekomma iuom denna serie: konungar, S:t Mikaelsbilder, S:t Göransbilder samt Johannesfigurer.

Oaktadt icke någon signerad bild af denna typ finnes, torde någon tvekan om dess attribuering till Haaken Gulleson icke kunna uppkomma. Om man medgifvit, att det ofvannämnda korsnedtagningsskåpet

[1] Två af figurerna i skåpet, sådant som fig. 156 visar det, äro felplacerade, nämligen Maria och Josef af Arimatia, som bytt plats.

från Njutånger (fig. 156) bör anses vara ett verk af honom, så har man i själfva verket redan antagit, att äfven denna typ, som i detta skåp finnes representerad af Johannesfiguren samt tre konungar i den ena flygeln, äfven tillhör honom.

Fig. 157. S:t Rochus från Enånger.

Fig. 158. S:t Olof från Bollnäs.

En stående S. Olof från Bollnäs (fig. 158) är med sitt lockiga hår och sin fjuniga hy den bästa representanten för denna typ. Den har en något mindre och sämre utförd like i Hässjö (Medelpad). Hos båda är bilden af trollet under konungens fötter särskildt anmärkningsvärd. Byxorna äro nämligen »nedknäppta», så att bakdelen är blottad — ett humoristiskt drag, ett bland de få hos Haaken Gulleson.

Stora likheter med Bollnäsbilden visar en Olof med skägg från obekant kyrka i Hälsingland, vidare tre bilder af konungar, flygelbilder i

Njutångerskåpet, hvilka kunna sägas bilda en öfvergång mot den förra typen (fig. 156) samt en bild ur ett altarskåp i Forssa.

Alla Haaken Gullesons framställningar af ärkeängeln Mikael dödande draken höra till denna typ. Den bäst bibehållna och vackraste är Mikael från Enånger. Samma uppställning finna vi hos de andra: en från Skog (Ångermanland) (afb. af mig i Utställningen, Härnösand, Studier, fig. 57), en (från Forssa) nu i privat ägo samt två skolbilder i Jämtland från Refsund och Näskott.

Bilderna af S. Göran äro intressanta, emedan de äfven ställt konstnären inför uppgiften att i relativt stor skala framställa hästar. Deras klumpighet visar tydligt, att han på detta område haft mindre öfning och kanske framför allt icke så god tillgång på förebilder.

Tvänne Göransbilder äro bevarade i Hälsingland (från Tuna och Bjuråker), hvilka äfven fått behålla den knäfallande jungfrun. En bild i Lögdö i Medelpad[1] har däremot förlorat denna. Hos en S. Martin i Stöde är hästen förkommen.

Fig. 159. Krucifix från Tuna.

Jämsides med dessa bilder böra nämnas en riddare till fots i ett altarskåp från Lillherrdal samt den på stege klättrande knekten i rustning i korsnedtagningsskåpet i Njutånger (fig. 156).

Johannesfigurerna närma sig i många afseenden vissa kvinnliga framställningar, hvartill ju ämnet redan i och för sig disponerar. Två af dem uppträda i korsnedtagningsscenerna (Njutånger och Sånga). En annan tillhör ett skåp med Kristi begråtande (Bjuråker). I en likartad scen har äfven bilden af den sörjande Johannes från Näskott (troligen en skolbild) deltagit. I samband med Johannesfigurerna ha vi äfven att nämna några bilder ur ett altarskåp i Forssa: en liten Johannes, en större och en mindre diakon samt fyra änglar.

Till den signerade Nicolaus från Hälsingtuna ansluter sig en serie biskopar och påfvar. Närmast honom stå en biskop från Delsbo och en

[1] Ingegerd Cornell, Lögdö bruks kapell, Uppsala 1917, sid. 20.

i Junsele. En biskop i Sidensjö, som fått färg och kredering afskalade, hör äfven till denna krets likasom en biskop i Ljustorp. Den sistnämnde är väl dock knappast ett egenhändigt arbete.

Tvenne påfvar höra äfven hit, den ena från Sidensjö, den andra, Urbanus från Hög, troligen ett verkstadsarbete, äger sitt intresse genom att den är förbunden med ett årtal, 1515, då den invigdes.

Utgångspunkten för ett betraktande af Haaken Gullesons Kristusbilder är korsnedtagningsskåpet i Njutånger. Att äfven Kristuskroppen är utförd af honom själf förefaller otvifvelaktigt. Karaktäristiskt för denna är magpartiets skarpt markerade ränder, som återfinnas på alla gullesonska Kristuskroppar. Två af dem förekomma i altarskåp framställande nedtagningen från korset: det redan nämnda samt skåpet från Sånga. Gullesonska Kristuskroppar förekomma vidare i krucifixframställningar från Bollnäs, Alnö (fig. 3), Attmar, Tuna (fig. 159) och Timrå. Vi finna en sådan äfven på pietàbilden i Bjuråker samt i altarskåpet från Sättna, i det sistnämnda hvilande i Gud-Faders knä. Af samma slag som de nämnda är det dock betydligt klumpigare krucifixet från Bollnäs.

Några bilder af Kristus som smärteman ha samma anatomi; först den i interventionsskåpet i Forssa två gånger uppträdande medlande Kristus (fig. 140) samt vidare två fristående smärtemän i mindre skåp.

En bild af Johannes Döparens hufvud på ett fat från Skellefteå visar stor likhet med Kristushufvudet i Sånga-skåpet, under det att ett Johannesfat i Enånger har ett hufvud (fig. 163), som bäst kan karaktäriseras som en karikerad upplaga af S. Olof i Borgsjö.

I samband med Haaken Gullesons Kristusfigurer vill jag nämna ett par krucifix i Enånger (n:r 60 och 61), hvilka öfverensstämma med hvarann. Det ena har den ofvannämnda modelleringen af magpartiet, som karaktäriseras af de båda upphöjda ränderna. I hvarje fall torde de dock icke vara utförda af Haaken Gulleson eller ens i hans verkstad.

Till de signerade kvinnliga bilderna ansluta sig en stor mängd Annabilder, madonnor och olika helgonbilder. Två Annabilder äro gjorda i närmaste anslutning till de signerade: S. Anna från Stöde i Medelpad, en trogen upprepning af Enångersbilden, samt Anna från Bjugns kyrka i i Norge, nu förvarad i Trondhjems museums oldsagsamling (inv. 4832), som i sin ordning närmast är en kopia af S. Anna från Mattmar (fig. 151).

S. Anna från Stöde är enligt en räkenskapsbok i kyrkan inköpt år 1528 och betalad med 26 mark. Med ledning främst af Annabilderna kan man sätta ett altarskåp från Söderala med framställning af de tre

Mariorna och deras barn i samband med Haaken Gulleson. Tillika med några andra bilder representerar det en särskild typ inom hans krets, som troligen anger, att verken äro skolbilder. Till denna typ hör en sittande S:ta Anna från Norrala, Hälsingland, nu i Enångers museum. Grupperingen är här lika stel. Maria sitter som vanligt på Annas högra knä, men här placerad i profil mot åskådaren, liksom Jesusbarnet i Söderalaskåpet.

I samband med altarskåpet i Söderala bör äfven nämnas en stående Annabild från Skellefteå, med Maria på högra och Jesus på vänstra armen. Med Mariabilden på Annagruppen från Norrala bör Madonnan med manteln i Stöde (Utställningen, Härnösand, Studier, fig. 53) jämföras samt några bilder ur ett altarskåp från Anundsjö, bland hvilka likaledes märkes en madonna med mantel.

Till madonnan i Söderalaskåpet ansluter sig mycket nära en madonna från Alnö. Polykromeringen är förstörd, och ansiktenas likhet framträder därför icke. Barnets ställning och veckbehandlingen ange i stället desto tydligare hvem konstnären är.

Fig. 160. Madonna från Ytterlännäs.

Två andra sittande madonnor från Trönö och Ed ha fått en från de nämnda något skild drapering af kläderna omkring knäna och nedåt. Typiska för Haaken Gulleson äro vecken längst ned, där kläderna brytas vid beröringen med marken. Här uppstå små stjärnlika anhopningar af tyget, i hvilka flera korta veck sammanstöta i en punkt.

Fig. 161. Den heliga Margareta från Bollnäs kyrka.

Haaken Gullesons vackraste madonnor äro den ofvan omtalade bilden från Ytterlännäs (fig. 160) samt en madonna från Holm. De ha en ungdomligare typ än Annabilderna. En Margareta från Bollnäs (fig. 161) står dem i detta afseende nära.

Till Annabilderna närma sig några Birgittabilder, hvaribland en liten grupp af Birgitta och Petrus Olavi från Njutånger är märkligast.[1]

En viss betydelse i dessa madonnors uppställning har barnets placering. Hos alla lägger det sitt högra ben öfver det vänstra. Skarpast framträder detta hos Söderalabilden, där den vänstra foten får en mycket tvungen ställning. Detta motiv återkommer äfven på stående madonnabilder. Barnet är på de stelare framställningarna i Söderala och Alnö (skolbilder) placeradt i ren profil men vrider sig på de ledigare bilderna i Ed och Trönö framåt mot åskådaren och får ungefär samma ställning som de små figurerna på Annagruppen i Enånger.

Af Haaken Gullesons hand finna vi äfven ett antal stående madonnor. De skilja sig icke mycket från de sittande. Barnet, som på dessa bilder i allmänhet håller ett språkband, vänder sig alltid mot åskådaren. Det lägger det ena benet öfver det andra. De veck, som därvid uppkomma, äro gemensamma för alla Haaken Gullesons framställningar af detta slag och kunna äfven iakttagas på de sittande madonnorna. Till de signerade madonnorna från Bollnäs och Forssa ansluta sig närmast tre madonnor från Enånger, Attmar och Styrnäs samt därnäst en liten

[1] Salvén, Utställningen, Hudiksvall, Katalog, sid. 44. Lindblom, Birgittautställningen, Katalog, sid. 64.

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

DEN HELIGE NIKOLAUS FRÅN HÄLSINGTUNA KYRKA
AF HAAKEN GULLESSON.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

madonna från Bollnäs, som tyckes vara en svagare upprepning af den signerade större bilden i samma kyrka. Klumpigare är den stora madonnan från Njutånger, där både barnets och moderns ansikten äro nästan karikeradt gullesonska. Troligen är den icke heller ett egenhändigt arbete. En friare hållning har däremot en madonna från Skellefteå. Hennes mantel är draperad efter samma schema som Bollnäsmadonnans, men vecken ha långt ifrån samma klarhet och lugn. Till de stående madonnorna hör slutligen den i samband med altarskåpet från Söderala omtalade bilden från Stöde. Den nämnda madonnan från Enånger har fått behålla sitt skåp till och med i ett ganska oskadadt tillstånd. Predellan bär en framställning af de fyra kyrkofäderna, dörrarnas insidor äro försedda med målningar. Mantelns drapering ansluter sig till Forssamadonnan men är förenklad.

Fig. 162. Katarina af Vadstena från Trönö kyrka.

Jämsides med madonnorna ha vi emellertid ett antal stående kvinnliga helgon. Först en svårt skadad bild från Arnäs, som möjligen föreställt en madonna, vidare en Katarina af Alexandria från Bollnäs, en liten Margareta från Enånger samt den ofvannämnda mycket vackra bilden af samma helgon från Bollnäs. En bland Haaken Gullesons vackraste bilder är Katarina af Vadstena från Trönö (fig. 162). Förgyllning och polykromering äro oskadade, och till och med det rika brokadmönstret på klädningen är bibehållet i sin ursprungliga prakt. Ytterligare några bilder af samma helgon tillhöra den gullesonska kretsen, nämligen från Bollnäs och Forssa, den sistnämnda troligen ett lärjungearbete. Ingen af dem når emellertid upp till Trönöbildens konstnärlighet i utförandet.

De nu genomgångna bilderna tillhöra Haaken Gulleson själf eller hans verkstad. Många af dem äro väl skolbilder och icke egenhändiga

arbeten, utan att detta alltid kan afgöras. Några träsnidare, som visserligen ej kunna inordnas i den gullesonska skolan, tyckas dock ha tagit starka intryck af densamma. En af dessa har särskildt varit verksam i Medelpad och Ångermanland (Annabilder i Alnö och Timrå, madonnor i Hässjö, Nordingrå och Ullånger samt ett litet altarskåp i Edsele), två andra äfven i Ångermanland. Den ene är mästare till ett altarskåp i Jnnsele och en madonna i Resele, den andre, den relativt bäste af de tre, till ett altarskåp och en relief med framställning af Kristi begrätande i Skog samt en gravläggningsscen i Gudmundrå. Dessa snickare sakna Haaken Gullesons tekniska utbildning, men man spårar dock hans inflytande i deras enkla arbeten.[1]

Det är tydligt, att den gullesonska konsten icke framgår ur en inhemsk konstutveckling med gamla traditioner inom Norrland. Någon sådan fanns icke. Ej heller anknyter den direkt till någon annan känd svensk skulpturskola. Denna brist på anknytningspunkter till en i hembygden lefvande konst förklarar många egendomligheter hos Haaken Gulleson. Först och främst hans arkaisering. När han icke finner moderna förebilder, uppsöker han sådana i flydda tiders konst. Den utpräglade frontalitet, som är ett af de mest framträdande dragen i hans konst, t. ex. Olof från Borgsjö, har väl sitt ursprung i ett återgripande på 1200-talets kungastatyer. Andra arkaiserande drag kunna också påpekas. Huru 1300 talsmässig verkar icke den stora, signerade Bollnäsmadonnan (fig. 152). Barnets ställning och drapering är som den vore kopierad på någon bild från detta århundrade sådan som t. ex. madonnan från Kungs-Husby (Upsala 150 a).

Troligen har Haaken Gulleson fått sin första utbildning i Uppland. En viss likhet visar han med ett altarskåp i Östra Ryd, utfördt 1483 af Johan bildsnidare[2], utan att man därför kan draga bestämdare slutsatser. Figurstilen i Edebo kyrkas målningar från 1515 påminner äfven om hans verk.

Haaken Gullesons konst består i ett eklektiskt sammanplockande af former från olika håll. Från den äldre konsten har han fått en del, särskildt i kroppsställningarna. Från den utländska konst, som nådde till hans land antingen som importvaror eller som verk af där arbetande främmande ateljéer, har han också fått mycket, särskildt dräkt- och ornaments-

[1] Cornell i Utställningen, Hernösand. Studier fig. 60, 62 och 63.
[2] Carl R. af Ugglas i Svensk Konsthistoria, sid. 144.

detaljer. Man kan i detta afseende jämföra hans verk med det stora altarskåpet med den heliga släkten i Bollnäs.

Den norrländska skulpturens blomstring under Haaken Gulleson inträder vid en tidpunkt, då Lybecks betydelse för Östersjöländernas konst redan är i nedgående. De nya impulserna, som äfven de ofta äro förmedlade af Lybeck, komma från Nederländerna och Sydtyskland. Från Nederländerna fortgick länge en omfattande import af praktfulla altarskåp till olika delar af Sverige. Någon direkt anknytning till dessa kan man dock icke iakttaga hos den inhemska konsten.[1] Tyskland behåller sitt gamla inflytande, ehuru de ledande strömningarna nu komma från södra, icke som förr norra delen däraf.

Fig. 163. Johannes döparens hufvud från Enånger.

Visserligen kan det begynnande 1500-talets tyska skulptur sägas vara utmärkt af en sjunkande realism, men realismen finnes dock kvar, ehuru i en lugnare form än under 1400-talet. Men hos Haaken Gulleson har stilisering och schematisering tagit fullständig öfverhand. Hans konst blir därigenom visserligen präglad af en mycket bestämd, enhetlig stil, lätt att skilja från hvarje annan. Men den blir också enformig. Verken bli föga personliga. För lösandet af likartade uppgifter finnas två eller tre sätt, som omväxlande komma till användning. För ansiktena finnas t. ex. ett fåtal typer; representanterna för samma typ tyckas nästan vara gjutna i samma form. Likaså för veckbehandlingen; under samma förutsättningar likartadt resultat, här med ännu mindre variation. Till och med utsmyckningsdetaljerna, som dock tyckas vara Haaken Gullesons

[1] Det i långt senare tid, troligen på 1600-talet, tydligen efter förebilden af ett nederländskt utförda altarskåpet i Ovikens kyrka, Jämtland, bildar härifrån ett enstaka undantag. Utställningen, Östersund, Katalog nr. 243, afb. sid. 37.

älsklingsområde, erbjuda föga omväxling. Hans formförråd är sålunda tämligen begränsadt. Han går aldrig utanför den en gång funna och antagna lösningen af en återkommande uppgift. Detta sammanhänger med den säkert fabriksmässiga tillverkningen. Haaken Gulleson sysselsatte säkerligen en stor skara medhjälpare, som bl. a. kopierade hans egna verk, mången gång i flera upplagor i och för fullgörandet af beställningar från olika håll. I hans stora verkstad tillverkades icke blott bilder utan äfven andra för gudstjänstens begående och kyrkans prydnad erforderliga kultföremål.

Det största intresse nedlade Haaken Gulleson på utsmyckningen af sina bilder. Hvilken fröjd lägger han inte i dagen vid utarbetandet af alla de smycken, ornament och dräktdetaljer, som äro så utmärkande för hans helgon. Tydligen fäster han också den allra största vikt vid färgens och guldets påläggande. Hans form är ofta stereotyp och liflös. Men i den färgprakt, han gärna utvecklar, visar han sig äga ett utprägladt sinne för det dekorativa i sina uppgifter.

SJUNDE KAPITLET.

Textilier.

Textilier i allmänhet uppdela sig i två naturliga hufvudgrupper: väfnad och broderi. Konsthistoriskt sedt och äfven särskildt nu gällande de norrländska kyrkliga medeltidstextilierna ställer sig denna indelningsgrund som den bästa. Visserligen kan det hända, att väfnad och broderi, förenade på samma föremål, stå i så intimt konsthistoriskt samband, att de kunna sammanföras, men i regel är detta icke fallet. Särskildt gällande de senmedeltida skrudarna ha sällan stoffet och broderierna något som helst samband, äfven om ingen vandaliserande hand rört dem, sedan de först förenades af den ursprunglige tillverkaren. Senmedeltidens förfärdigande af kyrkliga föremål skedde ju ofta i stor skala, importen gjordes kanske ibland en masse, kanske tygerna för sig och broderierna för sig för att sedan hopsättas på bestämmelseorten eller större atelierer i hufvudstaden. Eller ock infördes skrudarna färdiga. Att afgöra hvilket som är fallet för hvarje föremål är omöjligt. Frågan om konstimporten är ett problem, som snarare kan lösas af handelshistorien än af konsthistorien, ehuru det är af största intresse för den senare vetenskapen. Samma geografiska ursprung ha emellertid stoff och broderi så godt som aldrig, äfven om ofta den eller den arten väfnad träffas ihop med något visst slags broderi. Tiden och stundom plagget som helhet är då det enda, som ger stoff och broderi samband. Det är dock endast undantagsvis man träffar skrudar alldeles orubbade sedan medeltiden, åtminstone i Norrland.

Väfnaderna.

De för kyrkligt ändamål begagnade väfnaderna bilda naturliga grupper genom sitt ursprung. Vi hafva tre sådana grupper, den svenska, den tyska och den italienska.

Svenska väfnader.

På den märkliga Skogstapeten (Hudiksvall 230) sitter vid öfre kanten ett fragment af en linneremsa, som, förr dubbelviken, antagligen tjänat som hålk för en stång att hänga upp tapeten på. Denna till synes obetydliga remsa är dock antagligen den äldsta konstväfnad vi känna från Norrland. Dess mönster, en på snedden lagd variation af mäandern, är framställdt i en dukagångsliknande väfart af iplockade trådar af bottenfärgens oblekta lin. Skogstapeten är utförligt beskrifven både av SALVÉN i Hudiksvallsutställningens katalog[1] och af AGNES BRANTING (i Svenska Slöjdföreningens tidskrift, 1913). Hon anser troligt att den är tillverkad af hemvuxet helsingelin. Äfven mönstret på kantremsan afbildas sid. 59 men behandlas f. ö. icke ingående. Det har ett tydligt samband med de mäander- och hakkorslika figurer, som förekomma på 1100-talets svenska finnväfnader och behandlas här i samband med dessa.

Några vidare spår af ett dylikt väfslag har f. ö. icke anträffats, fast man väl får förmoda, att denna lilla remsa icke var den enda i sitt slag på 1100-talet och i Sverige. Man får antaga, att såväl mönster som teknik voro tämligen vanliga.

Öfverhogdalstapetens (Östersund 600, Pl. XV) väfda bit är en finnväfnadslängd, hvars grundmönster utgöres af stora åttkanter i rad, begränsade på de sneda sidorna af rektanglar och sammanfogade af mindre åttkanter. De snedt liggande rektanglarna visa alla samma kors-mönstring, men f. ö. äro detaljerna synnerligen omväxlande. Två element kunna urskiljas: geometriska och naturalistiska. De geometriska utgöras af kors, rutor, hakkors, hakkorsartade figurer, mäanderlika figurer, rena knutmotiv samt en del smärre ornament af obestämd form; nästan alla detaljer hafva en mer eller mindre nyckfull utformning.

De naturalistiska elementen äro fåglar af flera slag och storlekar samt skepp.

Öfverhogdalstapeten är helt säkert inhemskt arbete. Att äfven dess väfda del härstammar från Jämtland, må väl ej anses ovisst, helst Jämtland är fyndorten för flera dylika väfnader från ungefär samma tid och dessutom till sena tider bevarat denna egenartade finnväfnadskonst lefvande bland allmogen. Stilistiskt står denna tapet — här är endast frågan om dess väfda del — i nära samband med finnväfnaderna från Kyrkås, den ena ett fragment, nu i Jämtslöjds samlingar i Östersund, den andra i Nordiska

[1] Utställning af äldre kyrklig konst. Katalog, redigerad af ERIK SALVÉN, Hudiksvall 1913.

Museet (fig. 164). Grundmönstret är detsamma med de radvisa åttkanterna. Fragmentet visar bl. a. en hjort, tydligen med tillbakablickande hufvud. Djuret står på en gallerliknande fotplatta. Dessutom ses

Fig. 164. Finnväfnad från Kyrkås i Nordiska Museet.

en korsliknande figur med en fågel. På det stora Kyrkåsstycket ses en liknande figur, som tydligt och klart låter en skönja två skepp, det ena något större, med kölarna mot hvarandra. I motsats till bilden på fragmentet hafva dessa skepp segel — rutade råsegel. På båda styckena

synes en fågel i toppen af masten. Vidare ses på det stora stycket bland de naturalistiska elementen två underligt tecknade hjortar, tydligen dock från samma förebild som fragmentets. Hjortarna stå med fötterna mot hvarandra, så att den ena kommer upp och ned. Dessutom urskiljes ett par stora, enstaka fåglar med lång nacktofs och med fotställ, samt en figur med fyra smärre fåglar på fotställ, två och två med ett träd emellan sig och fötterna mot de upp- och nedvända fåglarnas. Öfriga figurer äro geometriska och af ungefär samma slag som Öfverhogdalstapeten.

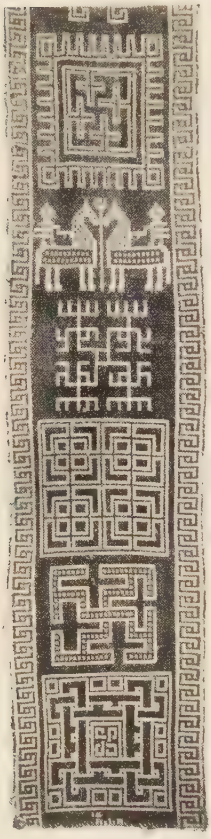

Fig. 165. Finnväfnad från Refsund. Detalj.

Från Refsund (Östersund 381 c, fig. 165) stammar också en tydligen medeltida finnväfnadsremsa med allehanda knutmotiv samt två fyrfotadjur (hästliknande, men troligen lejon) med ett förkrympt träd emellan sig i form af en treudd.

En annan finnväfnadsremsa sitter hopsydd med en orientalisk matta från Marby, Jämtland. Remsans mönster är likt Refsundsremsans, fast helt geometriskt. Dess samband med mattan är outredt.

Att utreda finnväfnadernas ursprung är här hvarken möjligt eller afsedt. (Se f. ö. ARVID BÆCKSTRÖM: Grödingeväfnaden, i Utställningen i Strängnäs 1910, Studier.) Här skall endast påvisas några paralleller till mönstren, hvilka invandrat utifrån, ehuru deras vägar icke alltid kunna skönjas. Hvad själfva tekniken angår, gör namnet troligt, att den inkommit närmast från Finland, där den var känd från medeltiden (S:t Mårtens-väfnaden) ända till 1800-talet (många exempel i Nordiska Museet). Äfven mönstrens ursprung är att söka i Orienten. Sveriges förbindelser med östra Europa och Bysanz voro ju så ytterst lifliga på 900- och 1000-talen, icke minst de fredliga handelsanknytningarna. Man kan med full rätt antaga en direkt rysk eller öfver Ryssland gående mönsterinfluens. Dessutom är det ju antagligt, att södra Europa och Tyskland — i så fall ofta genom kyrkan och prästernas import af kyrkliga textilier — verkat förmedlande. Ej heller får man bortse från möjligheten af en *direkt* import från Sicilien och södra Italien på sydvästlig väg öfver Norge och västkusten — äfven i Norge och Bohuslän florerade

Repr. Cederquists Graf. A.-B Sthlm

TAPET FRÅN ÖFVERHOGDALS KYRKA.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

finnväfnaden och har lika märkliga mönster att uppvisa som den jämtländska gruppen.

Genom att finnväfnadens, särskildt den medeltida, karaktär är så ytterst kantig och osmidig får man mera söka sig till likheter vid motiven än direkt slående lika former, hvilket i hög grad försvårar ett absolut fastslående af påverkningar.

Själfva den allmänna *mönsteruppdelningen* uti raka rutor, snedrutor eller åttkanter är ju vanlig och fanns redan i Egypten på senantik tid och sedan allt framåt, t. ex. på ett byzantinskt siden från 1000- eller 1100-talet.[1] Här finna vi äfven det enkla korsmönstret, som ses i de snedt liggande rektanglarna på Öfverhogdals- och Kyrkåsväfvarna, hvarjämte ett knutmotiv förekommer, enklare än på dessa men likt ett på Refsundsremsan. Kantigheterna i mönstret hos detta byzantinska stoff bero icke på tekniken — alldeles afrundade detaljer förekomma därjämte — utan kunna sägas höra till mönstret, hvarför en verklig formlikhet kan anses föreligga.

Knutmotivet inkom söderifrån i den nordiska ornamentiken. Det förekom från och med senantiken rikligt i många slags konst af dekorativ art: plastik, miniatyrmålning, mosaik (särskildt i golf), elfenben, textilkonst. Den bandknut, som förekommer på Öfverhogdalstapeten och den stora Kyrkåsväfnaden i yttre åttkantsraderna finnes alldeles oförändrad på en sydtysk stola.[2] Med afrundade hörn förekommer knuten i en handskrift i Bibl. National i Paris (afb. GREGOIRE GAGARINE, Recueil d'Ornements et d'architecture byzantins, georgiens et russes, S:t Petersbourg 1897).

De hakkorsformiga bildningarna och deras ursprung äro ej alls klart utredda. Ofta nog kan man antaga deras uppkomst genom ett slags sammanslagning af knut- (resp. bandflätnings-) motiv och mäandrar. Särskildt få flät- och knutmotiv gärna, vid icke-plastisk framställning, en oklar teckning, som vid vidare efterbildning missförstås och slutar i meningslös förvirring. I den sydda bården till Skogstapeten ses flera exempel på knut- och flätmotiv, som närma sig hakkorslika former. Endast ett par bitar visa rena bandflätningar, där ett plastiskt tänkt och med skuggor försedt mönster framträder.

I nordisk och tysk textilkonst från och med 900-talet och sedan flera århundraden framåt utgjorde dylika hakkorsaktiga mäandrar ett viktigt

[1] Afb. DREGER, Europäische Weberei und Stickerei, Wien 1904, pl. 50 a.

[2] Ofta afbildad, bl. a. (och först?) af JOSEPH BAUER i Zeitschrift für christliche Kunst 1910, s. 26.

element. Deras eventuella mening eller symbolik må här alldeles lämnas åsido, äfvensom deras typologi och deras antagligen östliga ursprung.

Några exempel må här anföras: Band från Mammenfyndet 900-talets senare hälft (afb. i Aarbøger for nordisk oldkyndighed 1869). Thomas Beckets mitra, 1100-talet (afb. DREGER 166 a). Mässhake från S:t Blasien, nu i S:t Paul i Kärnthen, 1100-talet (DREGER 166 b).[1] Antependium i Goess, 1200-talets början (DREGER 168). Vespermantel från samma ort (DREGER 170). Altarduk i linne, troligen tysk, från 1200- eller 1300-talet (DREGER 171). Mitra i Domen i Salzburg, 1200-talet (DREGER 80, äfven i Mittheilungen der k. k. Central-Comission 1867). Mässhake i S:t Peter i Salzburg (DREGER 172). Bårdfragment från katedralen i Anger (FARCY i Revue de l'art chrétien 1903). Exemplen kunna mångfaldigas.

Skeppen, sådana de te sig på Öfverhogdalstapeten och Kyrkåsväfnaden, äro tydligen sedda från sidan, ehuru tecknade lika i för och akter. Så afbildades stundom skepp i textil konst: på ett grekiskt-egyptiskt siden från hel. Cuthberts graf (DREGER 36) och ett siden från 1200- eller 1300-talet, italienskt (DREGER 133). På båda dessa skeppsbilder stiga för och akter högt upp, masten står midt i fartyget, och repen, som staga rårna, stiga snedt upp, bildande en trekant. Man kan lätt tänka sig, att något stoff med skeppsbild af detta slag får, öfversatt till finnväfnad, den form på skepp, som finnes på Öfverhogdalstapeten. Man kan till och med se en mastkorg på det stora skeppet. Kyrkåsskeppen äro tydligen menade att likna vikingaskeppen — här äro de utländska idéerna omsmälta till inhemska, mer realistiska former. De rutiga seglen likna — utan all jämförelse i öfrigt — dylika på gotländska bildstenar. Att fåglar sitta på masten är äfven ett sydeuropeiskt-orientaliskt drag. Egendomligt nog lefver en sådan detalj kvar på vissa allmogeväfnader med starkt orientaliska traditioner: hängkläden från Blekinge, från så sen tid som 1800-talets början.

De fåglar, som förekomma på de jämtländska väfnaderna, hafva en tydlig icke-svensk form. Närmast äro de att anse som påfåglar, kalkoner e. d. På byzantinska, persiska och främre-asiatiska stoffer afbildas ofta fåglar. (Ex. LESSING, pl. 24.) Ett byzantinskt stoff ur Karl den stores graf i Aachen, från omkring år 1000 (LESSING 24 c) är värdt att tagas som jämförelse. Fåglarna stå där två och två på ett fotställ med rut- eller korsformiga genombrytningar; mönstret är indeladt i fyrkanter med afstubbade hörn. Likheten mellan detta stoff och Öfverhogdalstapeten är

[1] Här finnas broderade bårder icke alldeles olika de väfda på Skogstapeten.

ju nog så stor. Icke heller hos detta Aachen-stoff äro de förekommande kantigheterna betingande af tekniken.

De båda djuren med lifsträdet mellan sig på Refsundsremsan äga en ovedersäglig likhet med djurbilder af den stelbenta karaktär man finner på stoffer som t. ex. det berömda östiranska sidenet i Musée lorrain i Nancy, enligt FALKE (afb. 138) från 700- eller 800-talet, enligt MIGEON (Manuel d'art Musulman II, fig. 336) från 1000-talet. Märk här det lilla förkrympta lifsträdet samt en egendomlig knopp- eller blomlik utväxt på länden hos detta asiatiska lejon. En dylik bildning kan lätt vid efterformande gifva upphof till den ryttarlika figuren på Refsundsremsan. Ryttaren, om det möjligen är en sådan — saknar eget nog ben och är placerad på en synnerligen underlig del af hästryggen. Något ryttarstoff har antagligen icke legat till grund för Refsundsremsan.

Hjorten slutligen, som går igen i mest igenkännlig form hos Kyrkås-fragmentet, kan mycket väl tänkas bildad efter ett byzantinskt eller orientaliskt stoff, ehuru just nu intet alldeles slående lika kan framdragas.

F. R. MARTIN,[1] som var den förste som insåg orientens stora och grundläggande betydelse för våra svenska allmogetextilier, äfven de äldsta, har dragit upp en massa paralleller särskildt med mindre-asiatiska mattor. Han afbildar äfven Kyrkås-väfnaden (fig. 359) och omtalar den tämligen utförligt. Han tyckes dock så godt som utesluta all tanke på inverkan från sidenväfnader, hvilka dock tydligen haft en utomordentligt stor betydelse. Han säger: »The arrangement and the technique are surely Byzantine, but instead of copying the Byzantine animals or birds the weaver has set in a Viking ship, a quite angular bird and other ornaments, that are no more Byzantine, but which were better known to him. This stuff could also very likely have been made after the description of a Byzantine stuff somebody has seen.» Otvifvelaktigt ansluta sig de medeltida finnväfnaderna dock alltför påtagligt till sidenväfnader för att kunna antagas vara gjorda blott efter beskrifning. Gifvetvis har den nordiska väfvaren ytterst självständigt plockat hop sina inspirationer, ibland kanske från olika håll. Man kan ju godt tänka sig de få medeltida finnväfnader vi äga kvar som blott andra- eller tredjehandsafbildningar.

Med det ofvan sagda är icke menat det, att de berörda finnväfnaderna skulle hafva något att skaffa med just de anförda stoffexemplen, utan endast att deras mönster, ibland till en, ibland till flera detaljer, visa

[1] A History of Oriental Carpets.

tydliga öfverensstämmelser med sydosteuropeiska och orientaliska medeltida stoffer. Man kan så godt som säkert antaga, att dessa finnväfnaders mönster härstamma österifrån, närmare bestämdt från Bysanz sidenstoffer och västorientaliska mattor, samt att dessa mönster ingått en förening med vissa germanska element, vanliga särskildt i Tyskland. Dessa tyska mönsterelements ursprung må här lämnas åsido.

Tiden för såväl Kyrkås- som Öfverhogdalsväfnaderna får väl icke sättas senare än 1200-talet, möjligen 1100-talet, som ju i tiden ligger rätt nära de stora ryska färderna och ryska koloniseringen. Tillverkningen torde ha skett bland allmogen själf, där väfarten länge lefde kvar, äfvensom vissa af mönstren.

Ännu en inhemsk sak mera af allmogekaraktär är en altarbård i krabbasnår från Norderön (Östersund 208, fig. 166). Mönstren förekomma i variation under senare medeltiden, t. ex. på knäppklaffen till

Fig. 166. Altarbräm från Norderön.

en korkåpa i Upsala Domkyrka (n:o 56). Att datera denna remsa är vanskligt. Äfven på en sydd bård kring ett parti af Öfverhogdalstapeten, som synes yngre än tapeten i öfrigt, eller från senare medeltiden, återfinnes ett liknande alldeles väfnadsimiterande mönster.

Af mera drifven teknik och mera verkstadskaraktär äro tre dubbelväfnader (icke finnväfnader) i ylle, från senare medeltiden, från Resele (Härnösand 268, nu i Härnösands museum, fig. 167) från Sunne (Östersund 179) och från Klöfsjö (Östersund 361, fig. 168). Väfnaden från Resele är ett antependium i grönt och rött, den från Sunne en altarduk i växlande blått och rött samt grönt och gult, den från Klöfsjö är nu foder i en mässhake, där den kanske en gång varit rätsida. Resele-antependiet är behandladt och afbildadt af GERDA BOËTHIUS (Utställningen, Härnösand. Studier sid. 137).

Dessa dubbelväfnader få tills vidare anses inhemska, ehuru mönstergifningen är fullkomligt osvensk. Som GERDA BOËTHIUS påpekar är Resele-antependiet en förenklad efterbildning af italienska väfnader. Ett

par exempel på hvad för slags stoffer som legat som grund må anföras: en väfnad från Lucca, 1300-talets senare hälft, anbragt på en mässhake från Brienon i Sens, afbildadt af FALKE (Kunstgeschichte der Seidenweberei 281). Ett par andra från 1200-talets början, äfven från Lucca, det ena nu i S. Kensington museum, det andra i Kunstgewerbemuseum i Berlin. (FALKE a. a. 282 o. 287.)

Icke alldeles otänkbar är en influens af parisiska 1200-talsstoffer — märk de långstjälkade liljorna!

Fig. 167. Dubbelväfnad från Resele.

Fig. 168. Dubbelväfnad från Klöfsjö.

Resele- och Klöfsjöväfnaderna likna hvarandra mycket med de två fåglarna och träden samt det täta fyllandet af ytan. Sunnemönstret är mera afvikande. De parställda fåglarna finnas ej här, mönstret utgöres af palmetter med liljor i toppen samt stora urn-lika blommor, från hvilka utväxa två stora breda blad. Mönstret har stark orientalisk karaktär.

Tyska väfnader.

Till den tyska gruppen kan, utom Kölnerbårderna, med säkerhet endast hänföras det stoff, som bildar korset på mässhaken från Junsele (Härnösand 277, fig. 169). Det är af hvitt linne med mönsterfigurer i

blått ylle. I Tyskland efterbildades mot medeltidens slut italienska, speciellt venetianska väfnader dels i tygtryck helt enkelt, dels i halfsiden, ylle eller halfylle. FALKE a. a. ger en utredning på sid. 116—117 om hvad man tills dato i hufvudsak vet om de senmedeltida efterbildningarna af italienska stoffer. Afb. 559 och särskildt 553 i FALKE äro slående lika Junselestoffet, ehuru de tyska äro af halfsiden med linne-ränningen dold af inslaget. FALKE sammanställer äfven vissa slag af för kyrkliga ändamål väfda halfylletyger med de bekanta schleswigska dubbelväfnaderna från senare tid, hvilka möjligen härstamma från detta senmedeltida väfveri. I så fall är ju icke otänkbart, att de tre ofvan behandlade dubbelväfnaderna äro tyska, helst de erinra rätt mycket om vissa sådana från 1400-talet. Med förkärlek efterbildades i Tyskland stoffer med heraldiska liljor (Sunne, Klöfsjö), djur (Klöfsjö och Resele) samt granatäpplelika former (Junsele).

Fig. 169. Del af kors på mässhake från Junsele.

Att Junsele-stoffet är medeltida, bevisas av dess fullkomliga likhet med ett stoff, som bildar foder i det ena paret af de s. k. »biskop Kort Rogges tofflor», nu i Strängnäs domkyrka. Tiden öfverensstämmer utmärkt med hvad Falke meddelar om den tyska tillverkningen af italiserande väfnader.

Till Tyskland kan möjligen äfven hänföras mässhaken från Boteå (Härnösand 267, nu i Härnösands museum) af mörkt rosenröd ylledamast. Mönstret är otydligt och går ej att fotografera. Det består af rätt stora långsträckta sexhörningar med omfattningar af stel vegetativ art. Inom dessa sexhörningar äro stora liljor på fot. Liljans öfversta blad är gallermönstrat och liknar något ett granatäpple.

Liljan och granatäpplet, liksom mönstrets indelande i rutor, sexhörningar e. d. förekom på tyska senmedeltida stoffer. Med säkerhet kan dock ej detta stoff hänföras till tysk verkstad, ehuru det uppenbarligen är en stel afbildning af ett italienskt siden. Man kan tänka sig att det kunde vara väft i Sverige, men detta är högst osäkert. Broderiet, som sitter på mässhaken, är troligen inhemskt.

Ett par exempel på Kölnerbårder finnas: korset och bården på mässhaken från Hafverö (Härnösand 270) och knäppklaffen på korkåpan

från Hassela (Hudiksvall 239). Den förra bården behandlas af GERDA BOËTHIUS (Utställningen, Härnösand, Studier sid. 138).

Italienska väfnader.

Af i Norrland bevarade italienska stoffer är intet äldre än 1400-talet. Här finnes ingenting, som i ålder och prakt kan mäta sig med hvad Skara eller Upsala domkyrkor gömma af textila skatter, och öfver huvud taget finnes ingenting af mera ovanligt slag, ehuru en del stoffer äro både sköna och dyrbara. Det är endast i prästerliga skrudar, som dessa italienska väfnader ingå. Mässhakarna uppgå till mellan tjugo och trettio; härtill kommer korkåpan från Hassela. Icke så få andra mässhakar med medeltida broderier finnas, där tyget dock nötts ut och blifvit ersatt med annat.

Att bestämma den exakta ursprungsorten för hvart och ett af dessa stoffer är i de flesta fall omöjligt. Deras historia är i detalj ännu icke känd och skrifven — möjligen skulle också efter grundliga forskningar resultatet bli negativt, ty somliga mönster voro gemensamma för alla de stora italienska sidenindustristäderna. Icke ens det fullständigaste och modernaste af hitintills utkomna väfnadshistoriska arbeten, det stora Lessing-Falkeska dubbelverket, lämnar några upplysningar om, långt mindre afbildar mer än en stor del af alla mönster. Dessa varierades dessutom på en hel mängd olika sätt.

Särskildt är det ett mönster, som medeltidens sista århundrade högt älskade, det populärt s. k. »granatäpplemönstret». Det förekommer nu oftare i sammet än i siden, detta dock delvis beroende på sammetens större motståndskraft mot all slags nötning och annan skada. Det är det vanligaste af alla 1400-talsmönster. Särskildt måtte dess fabrikanter lagt an på den nordiska handeln, att döma af dess rika förekomst i Sverige och andra nordiska länder. Samtliga i Upsala på utställningen af äldre kyrklig konst 1918 visade tolf medeltida mässhakar jämte två korkåpor hafva detta mönster, där dock endast två stoffer äro identiskt lika och kunna tillskrifvas samma fabrik.

I sammet, där mönstret framträder i sin mest typiska form, känna vi tre olika exempel från Norrland: Piteå stad, Härnösands museum (okänd kyrka) och Tuna i Medelpad (fig. 170). Tuna- och Härnösandsstofferna visa mycket besläktade väfarter; det från Piteå är så till vida ovanligt, att de stora femtaliga konturfigurerna liksom klibba samman i dubbla rader ofvanför hvarandra. Sammetsstoffer af detta slag tillverkades i alla

de stora sidenstäderna Venedig, Lucca, Genua, Milano m. fl. Variationerna äro, som sagdt, oändliga och vore ett möjligen tacksamt fält för undersökning. Endast i Brüssel anger ERRERA tjugotvå väfslag.[1] De började väfvas tidigast år 1440. Dock synes mönstrets grunddrag vara af tidigare datum — se nedan. Antagligen slutade icke mönstret att väfvas förrän inemot år 1500, möjligen något årtionde senare.

Mässhaken från Torp (Härnösand 272) af svart sammet med hvitt mönster står nära de nyss omtalade stofferna, och äfven sättet att endast i smala skarpa konturer teckna figurerna är detsamma. Tiden får sättas till 1400-talets andra hälft. Mönstret närmar sig de stormönstriga sammetsbrokaderna från århundradets slut och kan sägas vara ett gränsfall mellan s. k. spetsovalmönster och granatäpplemönster, där spetsovalen genombrytes af det svällande förbindelsemotivet mellan spetsovalerna. (Jämför sådana mönster som FALKE 503, 505, äfven 522. Se äfven DREGER pl. 154.)

Fig. 170. Mässhake från Tuna, Medelpad. Detalj.

Stoffet skulle möjligen kunna vara af spanskt ursprung — öfverensstämmelser finnas med spanska, under italienskt inflytande väfda stoffer — men man känner f. ö. ingen spansk väfnadsimport till Sverige under 1400 talet. Ett alldeles likadant stoft finnes på mässhaken i Skönberga, Östergötland.

Nära dessa sammetsstoffer af Tunatypen stå mässhakarna från Hafverö (Härnösand 270, densamma som har Kölnerbården, se ofvan) och Bräcke (Östersund 414, fig. 172) den förra af blå, den senare af röd sidendamast. Mässhaken från Hafverö visar samma egendomlighet som Piteå-stoffet, nämligen mönsterfigurernas hopsmältning i dubbelrader.

[1] I afbildning förekomma de exempelvis hos FALKE: afb. 504, SCHULZE, Alte Stoffe: (i Serien Bibliothek für Kunst und Antiquitätensammler), afb. 123, ROMDAHL: Mässhake från Lännäs kyrka i Närike, i Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910, Studier I, Stockholm 1913. På en broderad bård och ett med Sten Sture d. ä. och Ingeborg Totts vapen broderat sammetsstycke går äfven mönstret igen, hvilket kan tjäna till ledning vid datering af en viss variation af mönstret. Antependiet, där dessa broderier finnas, är nu i Örebro. Se Birgitta-utställningens katalog s. 90—92 (n:r 66).

Alldeles säkert senast i mönsterutvecklingskedjan står sidendamasten på mässhaken från Resele, där toppmotivet hos de femtaliga konturfigurerna utgöres af ringen med den spetsiga stenen — Medici-märket. Under

Fig. 171. Mässhake från Torp.

granatäpplemotivet synes kronan med de tre flammorna — äfven det ett karaktäristikum för detta slags stoff, som väfdes i Florens under 1400-talets sista årtionden. Detta Medici-stoff är icke alldeles okändt i Sverige, ehuru ingalunda vanligt. Ett exempel är den praktfulla mässhaken i

Fig. 172. Mässhake från Bräcke.

Fig. 173. Mässhake från Mo.

Vallby i Upland, visad på Upsala-utställningen 1918. Denna mässhake visar samma nu blackt grönbruna, förr röda färg som Reselemässhaken.

Grundmönstret hos detta stoff är märkvärdigt gammalt. Det förekommer, naturligtvis utan ring och utan kronan med flammorna, på en tafla af en lärjunge till Meister Wilhelm — en spelande engels dräkt på det s. k. Carlsschrank i Domens skattkammare i Aachen. (Afb. ALDEN-

HOFEN u. SCHEIBLER, Geschichte der Kölner Malerschule, Tafel 19). På denna tafla, som dateras till senast 1400-talets början, äro öfverensstämmelserna med Resele-stoffet synnerligen stora, såväl i det allmänna mönstret som i detaljer: den rutindelade knoppen, bladkransen, vissa blads rullning, kronan etc. (Kronan förekommer på två sätt i Resele-stoffet, dels med, dels utan flammor.) Ett praktfullt exempel på detta mönster, äfvenledes utan ring och flam-krona, är en stor hvit korkåpa i Upsala Domkyrkas skrudkammare, n:r 56.

Fig. 174. Mässhake från Ramsele. Detalj.

Till 1400-talets sista årtionden får man sätta de stormönstriga, ståtliga halfsidenväfnaderna (ofta kallade brokateller) och guldbrokaderna. De förra representeras af mässhakarna från Mo i Hälsingland (Hudiksvall 240, fig. 173) och Långsele (nu i Härnösands museum), de senare af mässhakarna från Ramsele (Härnösand 269, fig. 174), Nordingrå och Ljusdal (Hudiksvall 242, fig. 175). Dessa väfnader utmärka sig framför allt för sin stormönstrighet, där spetsovalen är grundschemat och där ytan är synnerligen väl fylld och där trots de stora hufvudlinjerna en stor detaljrikedom är rådande. Större ytor delas upp (detta gäller dock ej Ljusdal-stoffet) i rutmönster af olika typer — romber, trianglar, sexhörningar. Mässhaken från Mo är grön, omtagen på de stora ovalernas föreningspunkter äro kronor. Mässhaken från Långsele är i grönt mot gulgrön botten, omtagen bildas af stora blomfigurer.

Mässhaken från Ramsele är af svart sammet på guldgrund — en praktfull verkan. Korset är utfördt af ett stoff af samma slag, men olika mönstrat, i smala lindade slingor. Den är troligen väfd i Florens och tillhör den typ, som utgjorde höjdpunkten af det utgående 1400 talets väfnadskonst, nämligen sammetsbrokaden. Tiden är omkr. 1480.

Jämförelser med dessa stoffer kan göras särskildt på en bild hos DREGER, n:r 209 (endast korset på den afbildade mässhaken). Om sammetsbrokader se FALKE s. 108—109.

Äfven mässhaken från Ljusdal är en praktsak från 1400-talets sista årtionden. Den är i guld och rödt; mönstret är spetsovaler, men har f. ö. icke samma detaljbildning som t. ex. Ramsele-stoffet och är dessutom nästan mera realistiskt, ehuru bladslingorna mycket åtstramats och fått mera ramkaraktär än hos de mönster som förelöpa detta. Stoffer af

Fig. 175. Mässhake från Ljusdal.

denna typ och särskilt i dessa väl praktfulla färger voro högt älskade framemot 1500, ofta då i ett icke symmetriskt mönster och med blommor af jättedimensioner.

En brokatell, hvars mönster är mycket tydligt afhängigt af 1400-talet, är mässhaken från Aspås (Östersund 551, fig. 176) i gult och grönt. Den tillhör 1500-talet och har ett mönster af den form granatäpple-motivet

utbildades till i Italien och Spanien på 1500-talets förra del. Jfr FALKE, afb. 550, 562, 563 (spanskt) SCHULTZE, afb. 134, 135 (= FALKE 563).

Renässansens påverkan i mönsterbildningen ses tydligt i ett par sammetsstoffer från 1500-talet en mässhake från Delsbo (Hudiksvall 243, fig. 177) och en från Hedesuda (fig. 178). Här har slingverket kring spetsovalerna alldeles underordnat sig det dekorativa och stelnat till ett ramverk, omslutande de forna granatäpplena eller blommorna, som

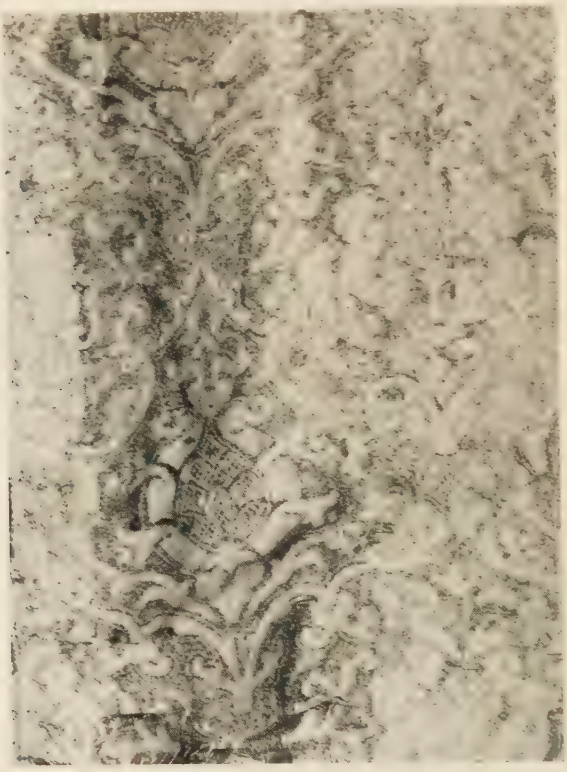

Fig. 176. Mässhake från Aspås. Detalj.

nu omformats till blomstervaser (Hedesunda) eller bukettlika bildningar (Delsbo). Omtagen mellan ovalerna, hvilka tillvuxit på bredden, hafva krympt och underordnat sig det allmänna schemat.

Ett stoff af dylikt mönsterslag afbildas af DREGER, pl. 210 c. Äfven afb. 557, 558 hos FALKE erbjuda jämförelsepunkter. Alldeles lika Delsbo-stoffet är mässhaken från Värmdö (Uppsala 232).

Bryter man ut midtblomman i ett stoff af detta slag och bildar ett mönster däraf, uppkommer den typ, som i variationer representeras af

Fig. 177. Mässhake från Delsbo.

mässhakarna i Borgsjö (Härnösand 274, fig. 179), Lit (Östersund 449) och Rödön (Östersund 495). De tillhöra troligen alla 1500-talet, ehuru mönstret höll sig till in på 1600-talet. Mässhaken från Borgsjö, i rödbrun sammet, är möjligen äldst. Den har kvar stormönstrigheten från 1400-talets slut men öfverensstämmer äfven med de af inga sammanhållande ramar bundna småmönstriga stoffer, som på högrenässansens tid blefvo vanliga vid sidan af de strängare och stelare. Hela sammetsmönstret är skuret (äldre typ) och har inga oskurna bottnar eller detaljer (yngre typ).[1]

Mässhaken från Rödön är af röd sidendamast, den från Lit (korset på densamma) är af skuren och oskuren sammet. Denna senare liknar rätt mycket ett stoff i Uppsala Domkyrkas skrudkammare, n:r 47. Stoffet finnes på en mässhake, hvars broderier äro daterade till efter 1600-talets midt — dateringen behöfver ju icke gälla stoffet.

Fig. 178. Mässhake från Hedesunda. Detalj.

Utvecklingshistoriskt samband med ofvannämnda mönster har troligen mässhaken från Aspås (Östersund 552). Den har ett glest mönster af stora, stela blommor i guldbroschering på linnegrund. Precis samma blomma går igen på två brudpällar från Vendel i Uppland (Uppsala 361). Här är mönstret i ylle i grönt och tegelrödt på linnegrund, här och där i inslaget finnas glesa silfvertrådar. Stoffer af detta slag bruka anses som italienska, tiden är sent 1500-tal eller tidigt 1600-tal.

Ett litet väfnadsfragment från en norrlandskyrka, nu i Röhsska konstslöjdsmuseet i Göteborg, visar äfven ett egendomligt samband med tidiga 1500-talsstoffer i spetsovalmönster. Stoffet är af ganska enkelt slag — linne med mönster i tegelrödt ylle. Möjligen är dess ursprung att söka i Italien. Dess tekniska likhet med Vendelpällarna och äfven Aspåsstoffet är ganska stor. En nordisk tillverkningsort för alla dessa stoffer är icke otänkbar. Jumsele-mässhakens kors visar en rätt likartad teknik.

Äfven bland en del andra sena 1500-talsstoffer och 1600-talsstoffer finner man representanter i Norrland (Sättna, Klöfsjö, Ullånger, Mo,

[1] Mönstret visar likheter med DREGER 220 och 221 a — stormönstriga stoffer — och SCHULTZE 139 och 140 — småmönstriga stoffer.

Foto. förf. Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm

BRODERI TILL MÄSSHAKE FRÅN
PITEÅ STADS KYRKA.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY
ROCK ISLAND, ILL.

Norrala m. fl.), men från dessa tider ha endast här berörts de, som äga intimt mönsterhistoriskt samband med medeltida föremål. De öfriga falla utom ramen för denna framställning.

Fig. 179. Mässhake från Borgsjö.

Broderierna.

De i Norrland bevarade broderierna från medeltiden äro af mer mångskiftande slag än väfnaderna och deras antal är äfven större. Allt efter sin art kunna de dock sammanföras till grupper, som dock icke

hafva geografisk indelningsgrund. Man får i stället sammanföra dem efter teknik och ändamål. Den första gruppen utgöres af de märkliga s. k. tapeterna från Öfverhogdal och Skog, andra gruppen af djurtäcken och antependier, tredje gruppen af broderier tillhöriga kyrkliga skrudar.

Öfverskådligheten försvåras mycket af att dessa gamla broderier, särskildt skrudbesättningarna, blifvit så illa behandlade under tidernas lopp, skurits sönder, plockats ihop med broderier af helt andra slag och totats ihop hur som helst. En bit af en krönbaldakin sitter på tvären på en nedre korsände på en mässhake; tjänstvilliga änglahänder med kalkar att uppsamla blodet ur Kristi sår sträcka sig ut i tomma rymden

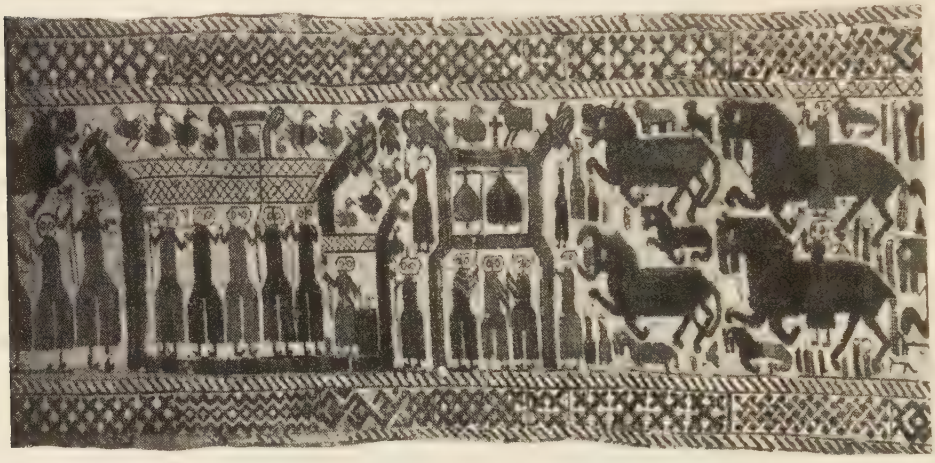

Fig. 180. Skogstapeten.

eller hejdas af en bred guldslå; apostlar och helgon ha placerats liggande på rygg på korsets tvärarmar på flera mässhakar. På det viset har den ursprungliga kompositionen sprängts, denna komposition, som ofta ensam ger nyckeln till ett medeltida broderis ursprung. Knappt ett enda broderi finnes kvar i sin ursprungliga gestalt, äfven om man skulle borträkna från sådant som att det blifvit nött och illa faret af tiden.

Tapeterna.

De båda utmordentligt märkliga och vackra s. k. tapeterna från Skog och Öfverhogdal äro allt för väl kända och behöfva här ingen närmare beskrifning.

Äran af att hafva upptäckt Skogstapeten (Hudiksvall 230, fig. 180) tillkommer fil. kand. ERIK SALVÉN, som under resor i Hälsingland 1913

fann den, alldeles obeaktad, liggande i Skogs kyrka som hölje för brudkronan. Han beskrifver den ingående i sin katalog för utställningen af äldre kyrklig konst i Hudiksvall 1913 och förbereder utgifvandet af en undersökning.

Broderiet är utfördt på medelgroft linne i tvinnadt ullgarn i stjälkstygn; färgerna äro blått, rödt, grönt och gulbrunt, nu af åldern väl och vackert sammansmälta och dämpade. Framställningens midt utgöres af en kyrka med stapel, sedda delvis i genomskärning. I deras inre synas tjänsteförrättande präster. Sidopartierna utfyllas af vimlande djur och människor; de äro ordnade ganska fritt, dock stå de större djuren parvis öfver hvarandra. Längst till vänster på broderiet framställas tre krönta och beväpnade manliga figurer.

Bården, i synnerligen varierande mönster uppdelad i rektanglar eller kvadrater, visar olika slag af zig-zag-figurer och gallermönster, de flesta härledbara ur bandflätningar. Denna bård har behandlats ofvan i samband med väfnaderna.

Öfverhogdalstapeten har icke heller varit känd synnerligen länge — den hittades 1910 af artisten P. JONSE i en kyrkbod i Öfverhogdal. Tapeten består af fem olika stycken, af hvilka fyra äro sydda och en väfd. Det väfda partiet är behandladt ofvan.

På de sydda bitarna är tekniken densamma som på Skogstapeten, nämligen stjälkstygn i ullgarn på linne. Detta linne anser AGNES BRANTING vara hemvuxet jämtlandslin, liksom Skogstapetens är vuxet i Hälsingland (se Svenska Slöjdföreningens tidskrift 1913). Färgerna äro purpur, blått, blågrönt och gulbrunt — således en delvis annan skala än Skogstapetens.

Öfverhogdalstapetens bildframställning, som man hittills troligen förgäfves sökt tyda, visar likhet med Skogstapetens: samma myller af människor och djur i olika storlekar och former, dessutom kyrkor i genomskärning. Bilderna äro dock rikare och mer skiftande, delvis på grund af tapetens mycket större format.

Tvärstycket i nedre högra hörnet är af annan bredd och visar en annan stil. Möjligen är det yngre än de tre hufvudlängderna, där dock det öfversta och det nedersta fältet visa fullkomligt samma stil, under det att det andra har en mycket glesare och lugnare komposition, mera lik Skogstapetens. Det förefaller ej att från början vara tänkt tillhöra samma räcka tapet, äfven om tiden och orten för dess tillkomst sammanfaller med öfre och nedre fältets.

En egenhet vid båda tapeterna, hvilket äfven påpekas i katalogerna från de kyrkliga utställningar, där de visats — Hudiksvall 1913 och Östersund 1912 — är att djurkropparna ofta framställas mönstrade. Fåglarna på kyrktaket på Skogstapeten, många af djuren på Öfverhogdalstapeten visa en egendomlig randning. Vid stiliserad framställning af djur- och växtformer är det ju icke ovanligt, att en mönstrad yta ingår som del af något organiskt föremål — t. ex. blad eller spiralformer vid bogarna på djur, eller hela djurets rutning (se DREGER 202, 203). Vid väfnad med flera färger uppstår lätt en ofrivillig randning genom svårigheten att dölja en färg längs hela inslaget, särskildt vid mindre fulländade väfstolar (DREGER behandlar denna företeelse sid. 28). I broderi behöfver ju ingen sådan randning förekomma, men icke desto mindre är den rätt så vanlig. Man har allmänt antagit, att det är en inverkan från väfda föremål, där de väfnadstekniska egenheterna helt mekaniskt följts äfven vid broderade efterbildningar. Åtminstone torde detta vara fallet vid sådan randning som den här ofvan omtalade på tapeterna. Annan mönstring — rutor, stjärnor etc. — på hvilken dessa äfven uppvisa prof, kan ju tillkommit ur direkt och medveten dekorativ synpunkt.

Huru gamla äro dessa båda tapeter? Att de tillhöra den äldre medeltiden är ju otvifvelaktigt. Den teckning de visa tillhör ingalunda 1300- eller 1400-talen. Äfven på grund af de afbildade kyrkornas form — tydligen stafkyrkor eller andra tidiga träkyrkor — måste man skjuta deras tillkomsttid tillbaka till senast 1200-talet, troligen 1100-talet.

Djurtäcken och antependier.

Täcket från Ilsbo (Hudiksvall 231) är utfördt af vadmal i iläggssöm. Det är mycket fragmentariskt men har genomgått en grundlig konservering hos Pietas. Det består af tolf fält med hjort, grip, örn, lejon och ett annat djur samt ett växtmotiv. Konturerna äro uppsydda med smala linneremsor, som rullats hårdt som snodder. Dylik konturering, vanligen med smala skinnremmar eller snodder, var bruklig på medeltidens slut och öfver hela 1500-talet, ja längre. (I allmogekonsten lefver den kvar i våra dagar.) Färgerna äro blått, rödt och grönt. Täcket afbildas och skildras i ofvan anförda uppsats i Sv. Slöjdfören. tidskr. af A. BRANTING.

Täcket är säkert svenskt — flera dylika djurtäcken äro kända från vårt land. Det har en ovanligt enkel formgifning. Andra djurtäcken äro betydligt rikare — se t. ex. HILDEBRAND, Sveriges Medeltid III s. 706,

afb. 591; MANDELGREN, Samlingar till Svenska Konst- och Odlingshistorien I, pl. 1 (djurtäcke från Östra Steneby, Ög.). Se äfven A. BÆCKSTRÖMS ofvan sid. 224 anförda uppsats.

Dessa djurtäckens mönster höra till det intressantaste i svensk medeltida textilhistoria och hafva sitt ursprung i Orienten och Bysanz, hvarifrån mönstren vandrat redan på vikingatiden, ehuru man får antaga äfven ett inflytande genom kyrkliga föremål från första kristna tiden. (Jfr t. ex. en byzantinsk hofdräkt från 1000-talet, afbildad af Falke 222, med den i Hildebrand meddelade pellen. Se äfven afdelningen väfnader.)

Fig. 181. Antependium från Piteå.

I Piteå landsförsamling finnes ett antependium (Härnösand 280, fig. 181), som af AGNES BRANTING (i Utställningen i Härnösand, Studier) beskrifves och som hon anser hafva ett visst konsthistoriskt samband med de medeltida djurtäckena med deras ofta förekommande rundlar och bilder. Piteå-antependiet är så sent som 1589 men här medtaget just på grund af sitt samband med äldre saker. Utförandet är applikation, som ju är nära besläktadt med iläggssöm. Broderierna äro i ullgarn på vadmal; bottnen är svart. Konturerna äro skarpt markerade. Figurerna äro icke djur, utan allehanda bibliska personer: Kristus, Moses och Elias, eller sinnebilder: Evangelistsymbolerna, Spes (hoppet) och Fides (tron). Alla ramarna äro i tydlig 1500-talsstil, en del med kartuscher och bandflätningar. I svicklarna mellan medaljongerna äro insatta änglahufvud.

Arbetet är troligen svenskt.

Till tekniken och tiden, men icke till den allmänna anordningen, står det nyupptäckta antependiet från Njurunda (fig. 182) nära det från Piteå. Äfven det är ett applikationsbroderi, troligen utfördt i Sverige men osäkert

hvar. Kontureringen uppträder också här, likaså ytbehandlingen med små zig-zagliggande ytor af täta parallella stickrader, särskildt på större partier, såsom kläder och vingar. Ansikten, händer och fötter äro mera omsorgsfullt utförda i täta stygnrader.

Njurunda-antependiet består i sitt nuvarande skick af tre kvadratiska taflor med ramar af ett knut- eller flätverk, som var vanligt på 1500-talet och synes på dräkten från tiden, t. ex. porträtt af Gustaf Vasa och hans söner, af Frans I af Frankrike, Henrik VIII af England. Äfven på den

Fig. 182. Antependium från Njurunda. Detalj.

s. k. Kettil Karlssons mitra i S. H. M. (afb. af JANSE i Medeltidsminnen från Östergötland, fig. 62) syns ett liknande knutverk. Denna är tidigare.

Taflorna föreställa bibliska scener ur Marias lif: Bebådelsen, Marias besök hos Elisabet och Konungarnas tillbedjan. Taflan med Marias besök är endast half, visande enbart Elisabets bild med förklarande inskrift ELIZABET på en kartusch öfver en pelare. Möjligen hafva flera taflor funnits.

Dessa broderier gå uppenbarligen tillbaka på målade, tecknade eller grafiska förebilder. Det senare är det troliga dels på grund af ett grafiskt blads lättare tillgänglighet, dels på grund af dess afbildbarhet. Hur som helst är förebilden tills vidare okänd liksom tillverkningsorten. Ingenting talar emot att broderiet kan vara gjordt i Sverige, möjligen i Stockholm, där på 1500-talet fanns fullt upp med skickliga broderare och pärlstickare liksom af väfvare och dekoratörer.

Broderier, tilhöriga kyrkliga skrudar, samt altarbräm.

Inom den tredje gruppen intager ett broderi i Piteå en alldeles särskild ställning; det är en del af en besättning till en mässhake. Andra delen finnes i Upsala Domkyrkas skrudkammare — de båda broderierna äro så lika, att man icke ett ögonblick kan tvifla på att de hört samman.

Broderiet i Piteå (Pl. XVI) består af en bred remsa eller bård, upptill försedd med ett tvärstycke, så att det hela får formen af ett T. Upptill på tvärstyckets ändar stå under spetsbågar med trekelöfverformad insida två änglar i helfigurer haft vända inåt mot den öfversta af de fem figurer, som synas inom midtslåns fem medaljonger. Dessa figurer äro helt frontala, något stelare än änglarna och ses i halffigur. De föreställa Maria, Paulus, skägglös apostel med bok (Johannes?), kvinnligt helgon med krona och spira, skäggig apostel med bok. Mellan de åtta passformade medaljongerna synas fåglar, ställda två och två med hufvudena vända mot och kropparna från hvarandra. Mellan fåglarna är ett hjärtformigt palmettmotiv. De öfversta fåglarna vända sig icke från hvarandra och hafva intet växtornament mellan sig.

Broderiet är utfördt på lärft i guld samt silke i flera färger. Alla bottnar äro i guldtråd utom i kantornamentet, där rankan är sydd med guld mot silkesbotten i två färger. Flera omramningar och kantningar äro utförda i rätt grofva guldtrådar i en till tre rader. Äfven förekommer guld i detaljer som svärd o. d. För silket äro de sömnadsarter, som förekomma, kedjestygn, plattsöm och något stjälkstygn. I allmänhet följa stygnens riktning konturernas.

Färgverkan af det hela är en guldbrun ton på grund af rikt användande af gulbrunt och brungrönt samt mycket guld, som nu mörknat. Vidare förekommer grönt, gulgrönt, rödt, rödvinsfärg, två nyanser blått samt en vid karnation begagnad skärgul färg, som möjligen varit skarpare skär eller kanske hvit.

Broderiet i Upsala är ej afslutadt nedtill, utan afskuret midt i en fågelgrupp. Upptill är det afslutat och har i hörnen öfver medaljongen ett växtmotiv, men kantbården löper ej rundt öfverkanten. Figurerna föreställa: En välsignande man med bok (Krisus), Petrus, skägglöst helgon, biskop med bok, skägglöst helgon.

Jag kommer nu till frågan om dateringen af dessa märkliga broderier. Äldre än till omkr. 1200 kunna de på grund af spetsbågen ej sättas. Figurstilen är synnerligen ålderdomlig och ansluter sig till den byzan-

tinska. Den är stel, men visar en drifven teknik. Dessa figurmedaljonger äro icke så litet influerade af målningar — miniatyrer eller kyrkomåleri. Miniatyrmåleri och figursöm hade på medeltiden mycket gemensamt — målare utförde ej sällan konturteckning för broderi.

De omgifvande fåglarna och rankmönstren visa en från figurerna skild stil. Här är det tydligen väfnadsmönster som varit förebild. Två jämsides förekommande stilarter äro ju för många tidigare medeltidsbroderier kännetecknande.

Broderiet i sin helhet verkar nästan som en urklippt remsa ur ett tygstycke — anordningen med fåglar mellan rundlar (eller här åttapass) är vanlig och förekommer ofta från 900- och 1000-talen framåt i tiden till omkring 1300-talet i italienska sidenväfnader (motivet med två fåglar enbart är ju vida äldre — ett orientaliskt motiv). Men äfven i broderi förekomma två fåglar med figurmedaljonger, t. ex. på den ungerska kröningsmanteln, daterad 1031 (DREGER 63). Palmetten eller de två mot hvarandra vända palmetterna (som synas nederst) är ju ett motiv som är uråldrigt i textilier och anger ingenting bestämdt om åldern.

Ett italienskt broderi utan angifven fynd- eller förvaringsort afbildas såväl af BOCK (Geschichte der lithurgischen Gewänder des Mittelalters, Bonn 1866, II pl. 13) som DREGER (Tafel 193 c). Detta är synnerligen likt Piteå-broderiet, dock är stilen mera plastisk och färgerna mera aftonade, allt tydande på 1300-talet. Piteå-broderiet är troligen äldre.

Broderiets ursprung torde vara att söka i Italien. Visserligen liknar det rätt mycket tyska saker och äfven franska, men de flesta öfverensstämmelserna finner man bland italienska arbeten, särskildt den ofvannämnda bården. Ett annat föremål, som anses vara tillkommet i Italien eller åtminstone under starkaste italienska inflytanden och som mycket liknar Piteå-bården, är den s. k. Mitran från Arnoldstein (afb. af EDUARD V. SADAU i Mittheilungen der k. k. Centralcomission 1882 s. 26 ff., af FARCY pl. 3 och af DREGER i färg pl. 182—183). Äfven en del andra italienska mitror visa likheter (Zeitschrift für christliche Kunst 1902, s. 13—14). En broderad bård till en mässhake af typiskt italienskt 1300-talsarbete, i Sammlung Clemens (Zeitschr. f. chr. Kunst 1902 s. 251) har också Piteå-bårdens stil och samma sorts skuggning af draperier och petiga behandling af karnationen.

Akantusslingan och palmetterna i de former, som visas på Piteå-broderiet, voro vanliga särskildt i italienska broderier från 1200- och 1300-talet, t. ex. ett antependium i Berns historiska museum (afb. FARCY 148)

och ett antependium från Anagni (afb. FARCY 30). Detta senare visar två fåglar *inom* rundlar, rätt lika Piteå-bårdens, samt palmetter och bandflätningen mellan medaljongerna (jfr det af BOCK och DREGER afbildade). Till slut må som jämförelse andragas italienska 1200-talsbroderier afbildade af FARCY pl. 29.

Som sammanfattning kan således sägas, att Piteå- och Upsala-broderierna utförts i Italien, troligen på 1300-talets början, ehuru i en ovanligt ålderdomlig figurstil.

Hur broderiet kommit till Piteå är ej med visshet kändt, men troligen har det donerats till dess kyrka från domkyrkan i Upsala. Dylika donationer till landsorten, särskildt öfre Norrland, af kyrkliga föremål ägde emellanåt rum.

Alla öfriga broderier till kyrkliga skrudar äro från 1400-talets senare del och 1500-talets början.

Mässhaken från Delsbo (fig. 177) bär det märkligaste af de senmedeltida broderierna. Det är en verkligen praktfull representant för sengotikens nederländska textilkonst. Hufvudscenen är Kristus på korset, omgifven af fladdrande änglar, hvilka i kalkar uppsamla blodet ur såren. Öfver Kristus tronar den välsignande Gud Fader, på en molnbädd under en baldakin; vid korsets fot är en myllrande skara folk till häst och fots, lifligt samtalande och gestikulerande. Nedanför hufvudscenen syns en rumsinteriör med Maria vanmäktig i Johannes armar.

Teckningen är säker och vacker, tekniken fulländad. Lyckligtvis är broderiet väl bibehållet, endast en liten smula afskuret upptill och nedtill.

Tiden för dess utförande måste sättas rätt nära den nederländska 1400-talskonstens höjdpunkt, närmast bröderna v. Eycks verksamhet. Att en stor konstnär tecknat förebilden eller gjort grundteckningen lider intet tvifvel. Ryttargruppen visar vissa likheter med Kristi stridsmän på Genteraltaret och dylika scener. En så stor likhet med detta broderi, att man måste antaga samma förebild eller verkstad, erbjuder en mässhake från Söderköpings stadskyrka.[1] Likheten sträcker sig delvis in på detaljer, särskildt Kristusfiguren och ängeln därbakom samt draperierna på dessa figurer. Söderköpingsmässhaken saknar gruppen vid korsfoten och har där i stället en ängel. På nedre korsänden finnas på båda gruppen med

[1] Afb. JANSE, Medeltidsminnen från Östergötland, fig. 67.

Johannes och Maria. En mera aflägsen likhet erbjuder en mässhake i Brüssel (ERRERA, Catalogue des broderies Anciennes. Pl. X, n:r 29). Här stå Johannes och Maria vid korsfoten. Denna mässhake betecknas såsom flamsk (?) och från 1400-talet.

Fig. 183. Mässhakebroderi från Hög.

Broderierna på mässhakarna från Trönö, Mo (Hudiksvall 240, fig. 173) och Hög (Hudiksvall 247, fig. 183) tillhöra samma skola som Delsbomässhaken. Alla tre ha lidit starkt genom senare omändringar. De sväfvande änglarna på korsändarna hafva tillhört en korsgrupp som de på Delsbo-broderiet. Antagligen hafva väl de nuvarande ryggsidornas korsstam suttit på framsidan. Mässhaken från Trönö står närmast Delsbo-mässhaken och måste vara från samma verkstad. Den visar figurframställningar i grupper om två och två. Öfverst framställes Marie besök. Därunder en biskop och en munk(?), nederst Petrus och Paulus. Baldakinerna hafva hängtorn. Broderierna från Mo och Hög hafva enstaka helgonframställningar. På broderiet från Mo ha baldakinerna små hängtorn. Bakom helgonen är upphängdt ett draperi, hvars öfre kant bildar en hängande båge. Bakom draperiet syns en naturalistiskt tecknad muryta. Alla dessa detaljer återfinnas ofta på nederländska och burgundiska broderier.[1] Bland andra nederländska mässhakar i Sverige finnas de båghängande draperierna på mässhakarna från Hölö och Lännäs (*icke* den af ROMDAHL publicerade). Baldakinerna på Hög-broderiet hafva en form mycket lik Delsbo-mässhaken.

Äfven mässhaken från Nordingrå hör till Delsbogruppen. Mässhaken utställdes i Härnösand 1912, men fanns ej i katalogen. Öfverst

[1] Errera, a. a., fig. 38, 39.

syns Gud Fader, därunder Kristus på korset, och på korsändarna sväfvande änglar. Under korset syns Maria och Johannes och därunder Petrus.

Andra arbeten af antagligen nederländsk härkomst äro mässhakebroderierna från Långsele (nu i Härnösands museum; smala remsor med enstaka helgonframställningar, broderierna omflyttade), från Söderala (Hudiksvall 245, bredare remsor, baldakin med korsblomma och krabbor, enstaka helgon. Utmärkt arbete, broderierna omflyttade), från Mo (Hudiksvall 246. Bredare remsor, enstaka helgon. Utmärkt arbete, broderierna omflyttade, fig. 184), från Regnsjö (Hudiksvall 248. Enstaka helgon samt ett par englafigurer i halffigur. Broderierna omflyttade), från Norrala (Hudiksvall 249, dock endast framsidan; ryggsidans broderier äro tydligen från en annan mässhake af vida lägre kvalité, möjligen af inhemskt arbete. Helgonfigurerna stå två och två, utmärkt arbete), samt möjligen från Torp (Härnösand 272, fig. 171). Detta sista broderi är dock ej af samma konstnärlighet som de öfriga. Särskildt gäller detta bilden af den korsfäste med sina rakt uppsträckta armar och missteckade ansikte. Helgonen äro bättre utförda men nu mycket starkt nötta. De sväfvande änglarna äro inga fränder till de på Delsbogruppens broderier (fig. 177).

Fig. 184. Mässhakebroderi från Mo.

Möjligen äro Torp-broderierna icke omflyttade, ehuru en slå skiljer änglarna från korset. Slån kan dock vara af senare datum.

Mässhaken från Stöde (Härnösand 278) visar enstaka helgonfigurer under baldakiner och står icke alldeles fjärran från de nu behandlade. Tekniken är mycket god och teckningen ganska bra. Endast med tvekan vill jag tillskrifva den nederländskt ursprung. Säkert nederländskt är däremot ett altarbräm från okänd kyrka i Norrland, nu i Röhsska konstslöjdsmuseet i Göteborg. Broderierna ha förr suttit på en prästerlig skrud.

Två mässhakebroderier, det ena från Sollefteå (nu i Härnösands museum, fig. 186) och det andra från Torp (Härnösand 275, fig. 185), från hvilken kyrka vi känna tre medeltida mässhakar, höra intimt samman genom sin anordning och allmänna stil. På dessa broderier i korsform utfylles öfre korsänden af en stor och bred baldakin, korsmidten har inom

en cirkelrund ram en från de öfriga figurerna afgränsad framställning, tvärarmsändarna visa helgon i trekvartsfigur, under cirkeln är ett helgon i trekvartsfigur och under detta äro andra helgon framställda i grupper om två och två under baldakiner. På mässhaken från Torp (fig. 185) utgöres korsmidtens scen af Kristus som världsdomare, sittande på regnbågen. På korsarmarna synas Maria Magdalena och en apostel, tydligen Johannes. På mässhaken från Sollefteå (fig. 186) syns på korsmidten Joachims och Annas möte vid den gyllene porten, nedanför denna framställning syns Maria med barnet på armen. Dessa mässhakar äro ensamma i sitt slag i Norrland. De torde, äfven de, få hänföras till Nederländerna.

Fig. 185. Mässhakebroderi från Torp.

En antagligen svensk mässhake från Junsele (Härnösand 277, fig. 187) har i den allmänna anordningen tagit intryck av broderier af Sollefteå-typen. Öfre korsänden bär äfven här en baldakin, korsmidten en scen, som dock ej är med ram afgränsad, korsändarna helgon i något mer än halffigur. Endast halffiguren under korsmidten saknas; därpå följa de vanliga två helgonen. Nederst är en grupp. Denna mässhake behandlar Marias och Annas historia. På korsmidten sitter Anna och Maria med Jesusbarnet, som klättrar öfver i Annas knä. Därunder syns Maria och Elisabet, och nederst Marie kröning — Maria sitter mellan Gud Fader och Sonen. — Broderier anslutande sig till Sollefteåtypen hafva en rikare ikonografi än hvad fallet är på öfriga mässhakar i Norrland. Två af dem behandla ju Maria- och Anna-legenden och hafva möjligen tjänat något visst kultändamål.

Mässhaken från Sättna (Härnösand 276, fig. 188) bär en clipeus från någon korkåpa med en framställning af Kristus krönande sin moder — i den upplyftade högra handen håller han en krona. De sitta på en bänk under en bred rundbåge. Nedanför figurerna äro två sköldar, den ena otydlig, med en längsslå, den andra med S:t Erik, Stockholms stads

vapen. Man får på grund af detta antaga, att mässhaken är utförd i Stockholm. Det andra är ett donatorsvapen. Mässhaken, eller rättare korkåpan, är troligen ej från början utförd för Sättna kyrka.

Fig. 186. Mässhakebroderi från Sollefteå.

Jesserotsbroderiet på en mässhake i Ljusdal (Hudiksvall 242, fig. 175) hör liksom Delsbobroderiet till de senmedeltida praktsakerna, af antagligen tyskt ursprung. Typiskt är valet af stoff i guld och rödt till detta rika broderi — sengotikens smak för det nästan barockartadt öfverlastade.

Till en jämförelse må tjäna en mässhake från Bocholt (Zeitschrift für Christliche Kunst, 1902, s. 371), äfven den med ett stort Jesserotmotiv på storblomstrig brokad — utan att därför må sägas att stilen öfverensstämmer med Ljusdalsmässhaken. Motivet var vanligt i sengotikens konst, särskildt i målning, men också i annan dekorativ konst.

Fig. 187. Mässhakebroderi från Junsele.

Mässhakebroderierna från Borgsjö (Härnösand 274, fig. 179) och Bräcke (Östersund 414, fig. 172) tillhöra en grupp icke ovanliga broderier, som förekomma flerstädes i Europa och äfven i Sverige. Två dylika finnas i Statens historiska museum, ett i Lena och ett i Hökhufvud i Upland — för att nämna några i Sverige. Utländska exemplar finnas bl. a. i Brüssel (afb. i ERRERA, a. a., pl. XI, n:o 28), i Germanisches Nationalmuseum i Nürnberg, i Kunstgewerbemuseum i Bremen, i Marienkirche i Danzig, i bayrisches Nationalmuseum i München. Äfven DREGER afbildar pl. 194 a ett dylikt broderi utan angifvande af art.

Tillverkningslandet för dessa broderier är Tyskland, antagligen Westphalen, och tiden är 1400-talets slut. De hafva alla samma anordning och vissa gemensamma detaljer: korset i form af en naturalistisk stam med afsågade grenar, halffigurerna öfver korset och på dess tvärarmar, den stora enkelheten med total afsaknad af ramverk och baldakiner, spiralbottnen (dock ej en alltid förekommande detalj). Figurstilen är äfven sällsynt enhetlig på samtliga.

Variationerna med afseende på helgonval äro ju rätt stora däremot. Bilden hos ERRERA — mässhaken i Brüssel — visar t. ex. en rikare grupp vid korsfoten. Den harneskklädda figuren till höger på denna bild visar starkt släkttycke med den drakdödande S:t Göran på Borgsjö-broderiet.

Fig. 188. Broderi från mässhake,
förr på korkåpa. Sättna.

En mässhake från Utö (Strängnäs 201) torde på grund af stora likheter i figurstilen möjligen kunna räknas till Borgsjö-gruppens skola. Här är intet krucifix, utan en Ecce Homo och öfver honom Gud Fader välsignande. På det korsformiga broderiets tvärarmar äro Petrus och Paulus.

På nedre stammen synas Maria och Elisabet och därunder S:t Rochus med sitt bensår, betjänad af en knäböjande ängel.

Broderiet på mässhaken från Boteå (Härnösand 267, fig. 189) verkar som en landtlig öfversättning af dessa i och för sig ej synnerligen framstående konstalster af Borgsjögruppen. Den öfre tafatta afslutningen af korset är en missbildad inskriptionstafla, som jämte något moln e. d. brukar bilda konsol för en figur öfver korset. Denna figur är här utelämnad. Gruppen vid korsfoten kan stundom i liknande form förekomma på broderier af detta slag (mässhaken i Brüssel). Troligen är hela mässhaken från Boteå hemgjord (se ofvan sid. 230).

Fig. 189. Mässhakebroderi från Boteå.

Ryggsidan på mässhaken från Klöfsjö (Östersund 361, fig. 190) har äfven beröringspunkter med dessa broderier, men här saknas gruppen vid korsfoten, en ängel är i stället för det sedvanliga helgonet placerad öfver korset, Kristus-figuren är ganska olik med sina raka knän och det rikare blodflödet — annars bruka på dessa broderier knäna böjas åt ena sidan — och dessutom förekomma här arkitektoniska detaljer och en bredare ram. Antagligen är Klöfsjöbroderiet tillverkat i Sverige och har öst ur flera källor, bl. a. ha dock broderier af Borgsjö-typen tjänat som förebild.

Mässhaken har f. ö. genomgått förändringar under tidernas lopp. Det nuvarande tyget är från 1600-talet, och fodret, som annars brukar vara slät lärft, är af ett medeltida yllestoff — se ofvan fig. 167; kanske något nött antependium eller den gamla rätsidan. 1600-talet stufvade ju gärna om och sydde nytt af användbara bitar af medeltida skrudar, som skarfvades ungefär hur som helst. Här är resultatet dock ganska lyckligt.

Af svensk tillverkning är också skölden på korkåpan från Njutånger (Hudiksvall 237).[1] På denna framställas de två nordiska helgonen Erik

[1] Agnes Branting anser den vara tillverkad i Hälsingland. Se Sv. slöjdfören. tidskr. 1913.

och Olof, den förra i en lång hermelinsbrämad gyllene klädning, den senare i blå rock och gula byxor samt gyllene mantel. Bakom helgonen är mellan pelare upphängd en tapet, röd och med guldstjärnor. Arkitekturen består af en baldakin med hvalf, raka bågar, tappar och smala torn. Baldakinen bäres af pelare.

En alldeles egenartad ställning intar ett kyrkligt plagg i Ängersjö i Hälsingland (fig. 191) som nu tjänar som mässhake. Denna är af omönstradt stoff, dess ornering består af två bårder, löpande längs hela fram- och bakstycket och vid halsen fram och bak förenade med tvärslåar. Denna anordning är högst besynnerlig hos en mässhake, likaså är den utprägladt rektangulära formen på de sinsemellan lika fram- och ryggsidorna märklig. En tvärskarf på hvarje sidoremsa af tyget utanför bårderna, en bit nedanför axeln är också att anteckna. Det hela får en naturlig förklaring med antagandet, att det är en f. d. *dalmatica,* där ärmarna klippts bort jämte en bit nedtill — bårderna äro nedtill stympade. Hörnen ha rundats nedtill och sidorna sprättats upp. Sätt till ärmarna och gör mässhaken något längre, så får man en dalmatica af en modell vanlig vid 1500-talets början (ex. FARCY n:r 63). I regel gick dalmaticans ärm ända fram till den bredare eller smalare bård, som kantade fram- och ryggstycket, och en skarf som på denna mässhake från Ängersjö uppstod då på tvären, där ärmen syddes fast med tyget utanför bården.

Fig. 190. Mässhakebroderi från Klöfsjö.

En dylik skarf kan vara tillfällig, men här finnas sådana på alla fyra de ställen, där en ärm skulle sytts fast. Likaså kan den egendomliga

formen vara en tillfällighet, men *broderierna* torde i alla fall i orubbad anordning suttit på en dalmatica. Enda omändringen är halssprundet, som nu skär igenom en medaljong. Dalmatican öppnades ofta på sidan som en s. k. rysk blus, för att skona tvärbården.

Broderierna äro af fullkomlig renässanskaraktär. Anordningen med dylika runda medaljonger samt mellan dem ett strängt stiliseradt sirligt

Fig. 191. Mässhake, förr dalmatica, från Ängersjö.

ramverk med vaser och kartuscher talar ju sitt tydliga språk om 1500-talet. De torde vara utförda i Nederländerna eller Burgund under starkt italienskt inflytande. (Jfr ERRERA a. a., 55, 52, 56, 63.)

Dalmatica begagnas ej vid den lutherska gudstjänsten, utan denna måtte anskaffats alldeles strax före reformationens fullständiga förvandling af liturgien och sedan ändrats — kanske rätt snart — efter den nya tidens kraf.

Ett litet altarbräm från Norderön (Östersund 208) må omnämnas i samband med broderierna. Det är af blått linne med spår af sydda minuskler och bilder och bär i kanten en frans. Brämet är antagligen svenskt.

Utom broderier och väfnader finnas äfven ett par tryckta stoffer från medeltiden, nämligen linneduken från Norderön (Östersund 207 b, fig. 192) och de båda korkåporna från Enånger och Njutånger (Hudiksvall 238 och 237).

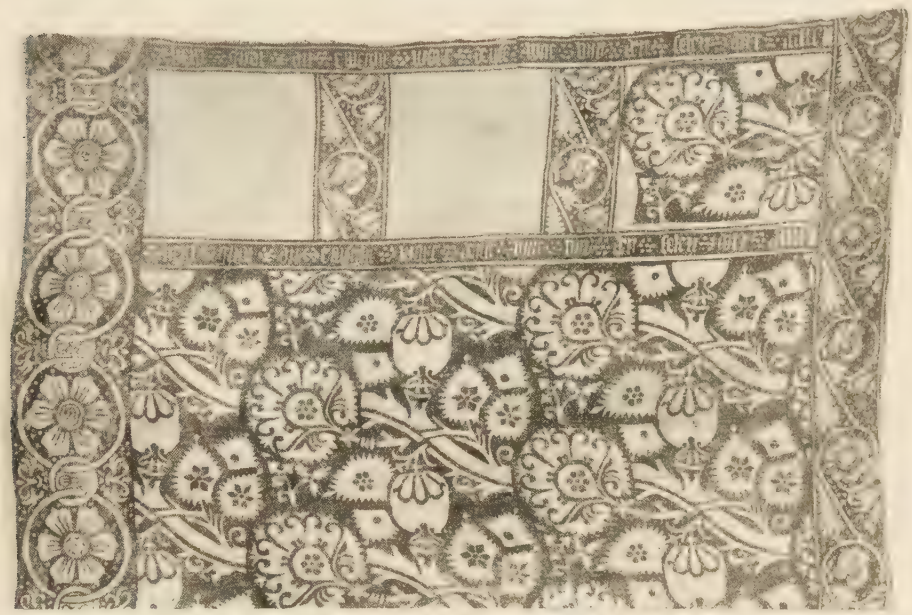

Fig. 192. Tryckt duk från Norderön.

Duken från Norderön är en intressant sak och rätt enastående i Sverige. Den är af oblekt läft och tryckt i svart. Mönstret är framställdt som oftast på dylika stoffer — med lösa stampar, som omtryckts flera gånger, där samma detalj behöft upprepas. Skarfvarna mellan de olika tryckbitarna synas tydligt ibland. Fem olika stampar hafva begagnats, en för hufvudmönstret, en för öfre bården, en för tvärstyckena och nedre bården och slutligen två för språkbanden.

Af europeiska land var Tyskland det, där tygtryck idkades flitigast. På 1400-talet var denna konstart särskildt blomstrande i Rhentrakterna, mest Köln. (Se FORRER, die Kunst des Zeugdruckes s. 22 ff.) Härifrån torde duken från Norderön stamma.

I Kupferstichskabinettet i Berlin förvaras ett tygstycke, föreställande Kristi gisslande (afb. FORRER, a. a., pl. XXI). Nederst på detta synes ett fragment af ett mönster, som starkt närmar sig hufvudmönstret på vår duk: den dubbla hufvudstammen med en tjock och en smal gren, stammens öfverskärande af fruktkvisten och blommans stjälk, stjärnlika småblommor, den stora blommans nedre uddiga del.

Hufvudmönstret imiterar ett italienskt väfdt tyg. Mycket vanligt i tygtryck är ett dylikt efterbildande, äfven af osymmetriska mönster. I Sverige hafva vi exempel bl. a. i en mässhake från Husaby i Västergötland (nu i S. H. M.) och ett fragment från Tegelsmora i Uppland[1], båda af rikare mönster än Norderödukens hufvudmönster. Äfven i väfnad imiterades italienska, särskildt venetianska och sicilianska stoffer, i medeltidens Tyskland. Ett exempel har anförts ofvan sid. 230 Junsele-mässhakens kors.

Motivet på tvärstyckena, med de små gubbarna och hundarna, har icke samma textila karaktär, utan påminner mera om grafiska saker från 1400-talet. På ett italienskt tygstycke från 1400-talet i Historisches Museum i Basel förekomma dock ett par något om detta mönster påminnande detaljer: skyttar, hundar m. m.[2] På vissa stoff-imiterande mönster (t. ex. Husaby) synas äfven små hundar, dock i helt annan omgifning och anordning. Möjligen är bården omkomponerad efter något dylikt stoff.

Den öfre bården med rosorna påminner rätt mycket om slåarna på Husaby-mässhaken. Äfven denna bård har mera af allmän 1400-talskaraktär än direkt textil hållning.

Inskriftsbårderna innehålla en religiös vers i minuskler.

Tiden för tillkomsten af detta tryck får sättas till 1400-talets förra hälft (versen således tryckt före boktryckarkonstens uppfinning!) Det mönster hufvudmotivet efterbildar förekom i flera variationer särskildt i Venedig från 1400-talets andra fjärdedel och framåt. FORRER sätter det ofvan omtalade trycket med Kristi gisslande till omkr. 1400 (dock i texten sid. 25 till 1400-talets förra hälft), hvilket dock torde vara för tidigt, ty omkr. 1400 voro ej stoffmönster af denna typ utbildade. Norderö-duken kan dock vara senare än detta tryck. (Jfr KIELLAND i Aarsberetning 1917.)

Tryckalster af detta slag tillverkades antagligen mest i klostren, hvarpå ju äfven tillvaron af en inskrift tyder.

Korkåporna från Enånger och Njutånger, sins emellan alldeles lika till mönstret, äro af brunsvart siden och försedda med ett väfnadsimite-

[1] På utställningen af äldre kyrklig konst i Uppsala 1918.
[2] Afb. Forrer, Pl. LXXX.

rande mönster, troligen äfven tillhörande den tyska tygtrycksindustrien på 1400-talet. Af mönstret att döma tillhöra de århundradets midt, eller kanske snarast dess tredje fjärdedel.

Förutom nu nämnda arter af textilier finnas tre stycken mäss-skärp, cingula, hvaraf två från Njutånger och ett från Ramsele. Det ena skärpet från Njutånger (Hudiksvall 257) är af hvitt ylle i bandväfnad och försedt med fransar vid ändarna, det andra (Hudiksvall 256) är af silke i gulrödt och blått, slingadt och med tofsar. Båda äro säkert tillverkade i Sverige

Fig. 193. Bokdyna af skinn från Alfta.

(se A. BRANTING i Sv. slöjdfören. tidskr. 1913). Mäss-skärpet från Resele (Härnösand 306) är af band af rödt redgarn, som på jämna afstånd äro hophållna af knutar. Tofsarna äro sammanhållna och lindade med gult garn. Äfven detta skärp är säkert af inhemsk tillverkning (se A. BRANTING, Utställningen i Härnösand, Studier, s. 133, fig. 97).

Slutligen må nämnas en intressant bokdyna af skinn (fig. 193 Hudiksvall 308) med tecknad ornering. Bården är en minuskelinskrift och omramar bilden af en kyrka med takryttare, kam på takåsen, smidda kors på gaflarna, två kopplade fönster, stora vindskidbräden, smidda järnbeslag och kvaderstenar. Bredvid kyrkan står en kvinna, Maria (?) i dräkt från omkr. 1500. Dynan är från Alfta kyrka.

Fig. 194. Relikskrin af Limoges-emalj från Trönö kyrka.

ÅTTONDE KAPITLET.

Guldsmedsarbeten.

De äldsta guldsmedsarbeten, som bevarats i de norrländska kyrkorna, äro några relikskrin och andra föremål af emalj. Af kalkar och silfversaker i allmänhet finnes ett jämförelsevis litet antal, säkerligen beroende på att en betydande del gått åt vid Gustaf Vasas indragning af kyrkornas skatter. De på oädel metall utförda emaljarbetena voro väl af mindre värde för konungen och lämnades antagligen lättare orörda.

Emaljarbeten.

Ett dyrbart relikskrin i Trönö är ett emaljarbete från Limoges. Det har den för Limogesskrinen vanliga formen af en liten kyrka med sadeltak och det för dem typiska takkrönet med nyckelhålsornament (fig. 194). Skrinet är utfördt i gropemalj på koppar i blått, grönt, rödt och hvitt. På ena långsidan framställes mordet på biskop Thomas Beckett af Canter-

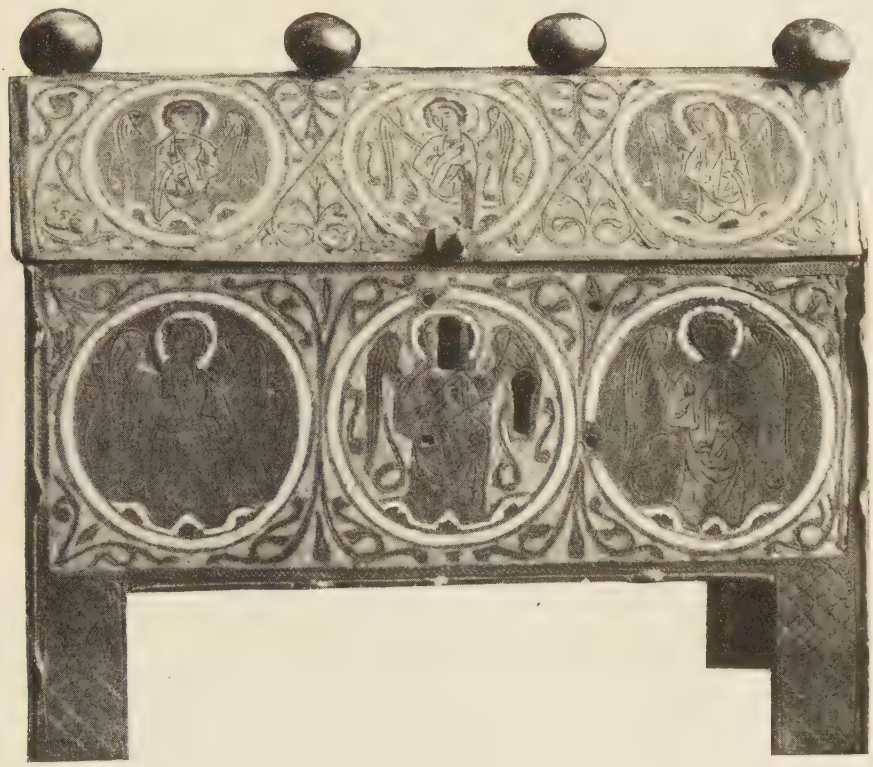

Fig. 195. Relikskrin af Limoges-emalj från Ullångers kyrka.

bury och på taket biskopens begrafning. Denna framställning är den vanligaste på Limoges-ateljéernas relikskrin.[1] Mordet, som föröfvades under det biskopen vid högaltaret i sin katedral förrättade mässan, väckte sensation i hela kristenheten och blef snart föremål för framställning i bild, särskildt af de påpassliga Limoges-guldsmederna, som gärna klädde sina arbeten med framställningar af ett populärt ämne, som ytterligare kunde underlätta den redan förut så lifliga omsättningen. Skrinets andra långsida är försvunnen. Taket är på denna sida orneradt med två rader af

1 Jfr E. Roulin i Revue de l'art chrétien 1903, sid. 299 ff.

kvadrater med fyruddiga stjärnor. På hvar och en af gafvelsidorna en apostel.

Skrinet är utfördt i den senare Limogestekniken med figurerna utsparda och graverade i metallen och fonden emaljerad. Bland hithörande föremål hör det till den grupp, som har den emaljerade bakgrunden öfversållad af rundlar och rosor. Det tillhör 1200-talets förra del.[1]

Till samma tid hör ett enklare i samma teknik utfördt Limogesarbete i Ullångers kyrka (fig. 195), smyckadt med änglar i medaljonger på långsidorna och taket samt på gaflarna. Fonden har här i motsats mot det förra skrinets strödda rosetter en ornering af rankor. Liknande rankor finna vi äfven på en liten fyrpassformad emaljplatta (fig. 196) från

Fig. 196.
Emaljplatta från Tuna, Medelpad.

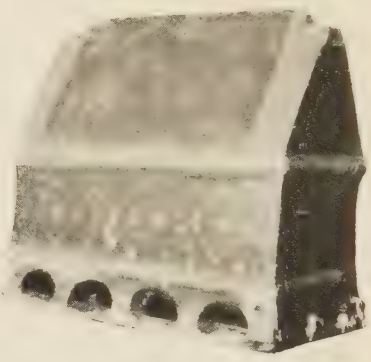

Fig. 197.
Relikskrin i Frösö kyrka.

samma tid och af samma fabrikation med ett korsbärande lamm i relief från Tuna (Medelpad).

Ett emaljarbete af annan fabrikation visar pl. XVII, ett bäraltare från Norrala, som snarast närmar sig vissa tyska emaljarbeten, sådana som t. ex. de af den i Köln mot 1100-talets slut verksamme mästaren FRIDERICUS utförda altarna och skrinen.[2] Om det också ej kan föras till hans krets, är det i hvarje fall med säkerhet ett tyskt arbete från 1100-talets slut. Hela framställningen är här utförd i emalj, således en äldre teknik än på de nyss behandlade skrinen. På bäraltarets skifva är en framställning af Kristus på regnbågen i en mandorla omgifven af evangelisternas symboler. Omkring kanten löper en inskrift:

[1] Se P. LAVEDAN, Léonard Limosin i serien Les grands artistes samt MARQUET DE VASSELOTS öfversikt i MICHEL, Histoire de l'art II, 2. Äldre arbeten såsom RUPIN, L'œuvre de Limoges äro i motsats mot de nämnda föga gifvande.

[2] FALCKE, Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters, Tafel 46 och 47.

Repr. Cederquists Graf. A.-B., Sthlm.

BÄRALTARE AF EMALJ FRÅN NORRALA KYRKA.

AUGUSTANA COLLEGE LIBRARY

QVOD SIM SENTITE
DEVS ET PIVS ET VIA VITE
MORS FOVET ECC (?) LESIAM
MEA SET PERIMIT SINAGOGAM

eller i öfversättning: »Besinnen hvad jag är: Helig Gud och lifvets väg. Min död är kyrkans beskärm men synagogans undergång». På sidorna äro snedställda rutor med fyruddiga stjärnor. Fötterna äro här förenklade djurtassar i motsats mot Limoges-arbetena, som ha raka, fyrkantiga fötter.

Ett enkelt emaljarbete, ett processionskors från tiden omkring 1200 i Edsele kyrka, är möjligen ett svenskt arbete, tillverkadt efter utländska förebilder.

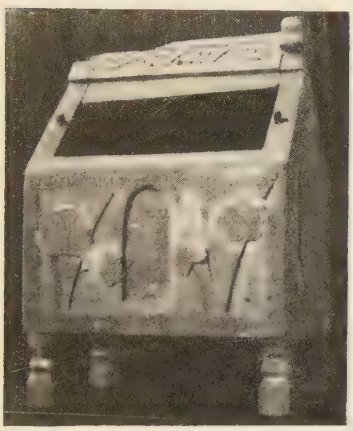

Fig. 198. Relikskrin i Härnösands museum.

Fig. 199. Relikskrin från Ilsbo kyrka.

Relikskrin af trä.

Som efterbildningar af emaljskrin sådana som de nyss behandlade får man betrakta de krederade och målade relikskrin af trä, som förekomma i några norrländska kyrkor; för öfrigt en rätt ovanlig företeelse. Äldst är väl det i Härnösands museum befintliga (fig. 198), troligen från 1200-talet att döma af rankan på takåsen. Det har för öfrigt varit helt förgylldt. Ett skrin från Frösö kyrka med guldet och den röda färgen väl bevarade har åtminstone en gammal typ[2] (fig. 197). Till 1400-talet har

[1] Afbildadt och beskrifvet af E. VENNBERG i Utställningen i Härnösand, Studier, sid. 144.

[2] Jfr t. ex. de af FETT, Bildhuggerkunsten, fig. 43 och 44, afbildade skrinen.

SALVÉN[1] daterat ett relikskrin från Ilsbo kyrka med drakhufvuden på gaflarna (fig. 199).

Silfver.

Om emaljkonsten sålunda är tämligen väl företrädd i Norrland, kan detta icke sägas om guldsmedskonsten för öfrigt. De fåtaliga medeltida

Fig. 200. Kalk från Helgums kyrka.

kalkar, som finnas, äro mycket enkla arbeten. Antagligen ha praktfullare funnits, som på ett eller annat sätt gått förlorade. De äldsta kalkarna från Helgum (fig. 200) och Ådalsliden i Ångermanland tillhöra en under 1300-talet mycket vanlig typ.[2] Skålarna äro dock nya. Helgumskalkens fot är rund och har kring kanten en majuskelinskrift, den å medeltida

[1] Utställningen, Hudiksvall, katalog n:r 2.

[2] VENNBERG, a. a., sid. 147, fig. 110.

nattvardskärl så vanliga ordleken: De vera vite fert hoc vas pocula vite (af det sanna vinträdet bär detta kärl lifvets dryck). Noden har runda knoppar ornerade med rocetter i trepass. Mellan dem äro drufklot. Kalken i Adalsliden är nästan identisk med denna. De böra föras till 1300-talets förra del.

Fig. 201. Kalk från Junsele kyrka.

På en liten kalk från Junsele äro skaft och nod från 1400-talet. Skaftet är ofvanför och nedanför noden prydt med en vinranka i svag relief. Ett liknande mellanstycke har en kalk i Lena kyrka, Uppland (Uppsala 454).

Från tiden fram emot 1500 är en kalk i Stigsjö kyrka, Angerman land.[1] Foten har en graverad korsfästelseframställning med Johannes och

[1] Afb. af VENNBERG, a. a., fig. 105 a.

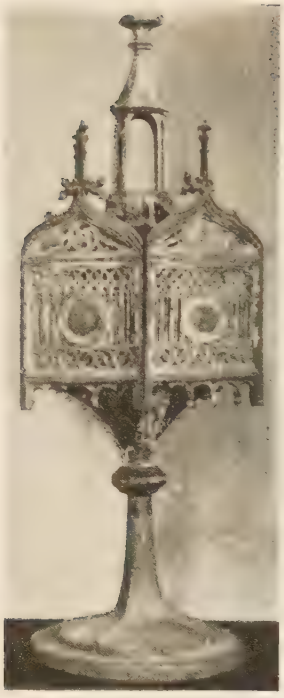

Fig. 202. Monstrans. Bollnäs.

Maria samt bilden af en donator, som Maria lyfter fram mot korset. Kalken får sitt intresse genom den under bottnen befintliga lågtyska inskriften: desse . kelk . de . horet . to . der . vissher . vikerie . in sancte . peters . kerke . to . des . helge . cruces . altar. (denna kalk tillhör fiskarnas vikarie vid helga korsaltaret). Som inskriften antyder, har kalken väl ursprungligen tillhört en kyrka helgad åt S. Per i någon lågtysk stad, möjligen Riga eller Hamburg.

Ett par kalkar från 1500-talet må här äfven nämnas. Kalken från Vexbo kyrka på sexpassformad fot med genombruten kant har graverade bilder på foten och en nod, som tycks vara en sammansmältning af en vanlig tomatformad och en med masverk prydd nod. Den höga fotens form är vanlig på nordtyska kalkar vid denna tid. En kalk från Borgvattnet (Östersund 436) har en ännu högre fot med dubbelt sexpass nedtill. Denna form återkommer bl. a. på en senare omarbetad kalk från Bred (Uppsala 565). En liknande fot har också en monstrans af krederadt och måladt trä från Bollnäs kyrka i Hälsingland (fig. 202) med all säkerhet utgången ur Haaken Gullesons atelier.

De bevarade paténerna äro lika fåtaliga som kalkarna. Från 1300-talet härrör Mo kyrkas patén, som har en graverad bild af Kristus sittande på en tron med armarna höjda till en välsignande åtbörd. Den kan jämföras med en liknande i Frösthult, Uppland.

En 1500-talspatén från Vexbo (fig. 203) har på den fyrpassformade bottnen en graverad bild af Kristus som smärteman, från hvilkens sår blodstrålar utgå till en bredvid honom stående kalk, en illustration till att kalken innehöll Kristi blod. Till 1500-talet hör äfven en mycket illa graverad patén från Njutånger med en rosenkrans på brädden med Kristi hufvud, händer och fötter i de större rosorna. I bottnen synes en sittande madonna med barnet omgifven af sol och sjärnor och trampande på månskäran (den apokralyptiska jungfrun).

Fig. 203. Patén. Vexbo.

Fig. 204. Kors af förgylld koppar. Nordingrå.

Föremål af oädel metall.

Tuna kyrka i Medelpad har bevarat ett litet sexkantigt ciborium af förgylld koppar med tältformigt lock prydt med graverade vinrankor. Kring behållaren är en majuskelinskrift innehållande änglahälsningens begynnelseord Ave Maria gratia ple(na), hvilket kan betyda, att man åsyftat en liknelse mellan Maria och det skrin, som inneslöt den till Kristi lekamen förvandlade oblaten. Ciboriet är ett svenskt arbete från 1300-talet.[1]

Fig. 205. Lykta från 1400-talets slut. Hudiksvalls museum.

Fig. 206. Kors från Alfta.

Det stora förgyllda kopparkorset från Nordingrå (fig. 204) är väl däremot med säkerhet importeradt. Själfva korsets medeltidskaraktär och Kristuskroppens renässansmässighet har framhållits af Vennberg.[2] Korset daterar sig från 1500-talets början och har med sina fyrpassformade taflor med evangelistsymbolerna på korsarmarnas ändar och den längs deras midt

[1] VENNBERG, a. a., sid. 144, fig. 108.
[2] a. a., sid. 146.

löpande åsen formen af ett förminskadt triumfkrucifix. Ett mindre kors med trepassformade korsändar af förgylld koppar, graveradt och med inskriften Maria i majuskler och en bild af madonnan som den apokalyptiska jungfrun tillhör 1400-talets slut. Till samma tid få vi också räkna en lykta i Hudiksvalls museum med graverad, storblommig rocettornering (fig. 205). Både korset och lyktan äro svenska arbeten, den senare en fullkomligt unik sak, en dyrbar rest af det för oss nästan okända konsthandtverket i medeltidens Sverige.

Ortsregister.

Aachen.
Stoff ur Karl den stores graf 226, 227. Carlsschrank 235.

Aakirkeby (Bornholm).
Dopfunt 130, 132 äf. not 2 133.

Aarhus.
Altarskåp 178.

Aasum (Danmark).
Målningar 178.

Alfta (Hälsingland).
Bokdyna 261. Funt 138. Kyrkan 72 fig. 64. Kyrkobeskrivning 71. Metallkors 271. Målningar 71. »Skrifterum» 17.

Allyes (Eure-et-Loir, Frankrike).
Madonna 173.

Alnö (Medelpad).
S. Anna 218. Funt 6, 125, 126, fig. 101, 127. Kyrkan 11 fig. 2 (exteriör) 13, fig. 3 (interiör) 14, 55, 83. Kyrkobeskrifning 83, 84. Madonna 215, 216. S. Mikael 124, fig. 155. Målningar 84, 109, 115, fig. 95, 116, 117, fig. 96, 192. Triumfkrucifix 214. Hvalf 62, fig. 45 och 48.

Alsen (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 97.

Amiens.
Katedral 152, 153.

Anagni (Italien).
Antependium 249.

Anger (Frankrike).
Bandfragment 226.

Anundsjö (Ångermanland).
Altarskåp 215. Biskop 165, 166, fig. 135. Kyrkan 88, 89 (Beskrifning) 59, fig. 43 (Exteriör) 57, fig. 41 (Plan) 60, (Plan) Portal 19 fig. 7. Hvalf 62 fig. 48.

Appuna (Östergötland).
Målningar 119.

Arbrå (Hälsingland).
Kyrka 71. Kyrkobeskrifning 72. Madonna 217. Målningar 72, 109—111. Hvalf 62, fig. 50. Hvalfanfang 64, fig. 55.

Arnoldstein.
Mitra 248.

Arnäs (Ångermanland).
Kyrkobeskrifning 89.

Aspås (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 97. Mässhake 237, 238, fig. 176. Mässhake 240.

Atlingbo (Gottland).
Funt s. 129, 130.

Attmar (Medelpad).
Datering s. 84. Funt 84, 138. Kyrkobeskrifning 84. Madonna 216. Triumfkrucifix 214.

Bamberg.
Domskulptur 153. Henriks och Kunigundas graf 194.

Basel.
Tygtryck i Historiska museet 260, 261.

Berg (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 98.

Bergsjö (Hälsingland).
Datering 77. Kyrkan 78, fig. 67. Kyrkobeskrifning 77. Målningar 77.

Berlin.
Tygtryck i Kupferstichskabinett 260.

Bern.
Antependium i Historiska museet 248.

Birket (Danmark).
Altarskåp 178.

Bjugn (Norge).
S. Anna 203, fig. 151, 214.

Bjuråker (Hälsingland).
Altarskåp 208, fig. 155, 210, 211, 213, 214. Glasmålning 18, fig. 6, 19. S. Göran 14 äf. not 1; 213. Kyrkan 81, fig. 70. Kyrkobeskrifning 77, 78. Krucifix 170.

Bjärtrå (Ångermanland).
Klocka 16. Kyrkobeskrifning 89. Stigluckа 89.

S. Blasien (Österrike).
Mässhake 226.

Bodsjö (Ångermanland).
Sakramentskåp 16. Kyrkobeskrifning 98.

Bollnäs (Hälsingland).
Altare i sakristian 72. Altarskåp 10, 92 ff. Äfven not s. 194, 195, 219. Pl. XI. Katarina af Alexandria 217. Katarina af Vadstena 217. Krucifix 164, fig. 132. Krucifix 214. Kyrka 61, fig. 44 (exteriör). (Tegelornering) 60. (Torn) 16, 19, 60. Kyrkobeskrifning 72, 73. Lillkyrkan 17. Läktare på vapenhuset 72. Madonna 204, 205, fig. 152, 216, 217. Liten madonna 217. S. Margareta 216, fig. 161, 217. S. Olof 212, fig. 158. »Skrifterum» 72.

Bolton (Durham, England).
Madonna 173.

Borgsjö (Medelpad).
Kyrka 83 Mässhake 240, 241, fig. 179, 254, 256. S. Olof 207, fig. 154; 210, 211, 214, 218.

Borgvattnet (Jämtland).
Kalk 268.

Borgund (Norge).
Stafkyrka 127.

Boteå (Ångermanland).
Funt 139. fig. 112; 141. Hvalf 62, fig. 45 och 49. Hvalfanfang 63, fig. 56. Kyrka 58, fig. 42 (exteriör). 60 (plan) 88. Kyrkobeskrifning 89, 90. »Lillkyrkan» 17, 89, 90. Målningar 90. Mässhake 230, 256, fig. 189.

Botkyrka (Södermanland).
Grafmonument 26.

Bred (Uppland).
Kalk 268.

Bremen.
Kunstgewerbemuseum, mässhake s. 254.

Brienon (Frankrike).
Mässhake 229.

Bro (Gottland).
Funt 133.

Bro (Uppland).
Funt 131.

Brunflo (Jämtland).
Datering 50. Funt 133, fig. 107; 134. S. Görans altare 14. Kastal 15, 17, 19, 31, 32, 36, fig. 23 och 24, 39 fig. 25; 43, 49, 50, 97. Kyrkan 15, 16 (transept), 31, 32 (centraltorn) 48 (plan), 49. Kyrkobeskrifning 36, fig. 22 (plan).

Brüssel.
Mässhake 250, 256.

Bräcke (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 98. Mässhake 232, 234, fig. 172, 254.

Buttle (Gottland).
Funt 136.

Bygdeå (Västerbotten)
Hvalf 62, fig. 51. Kyrkobeskrifning 105.

Chartres.
Västportal 148, äfven not 1. 149, 151, 152.

Chateaudun (Frankrike).
Katedral 148.

Corbeil (Frankrike).
Katedral 148.

Dal (Ångermanland).
Funt 139. Kyrkan 90, fig. 76 (exteriör 88. Kyrkobeskrifning 90. Hvalf 62, fig. 45. Hvalfanfang 64, fig. 55.

Danviken (Södermanland).
Oljemålning 185.

Danzig.
Marienkirche, mässhake 254.

Delsbo (Hälsingland).
Biskop 213. Dörrring 20. Mässhake 238, 239, fig. 177; 249, 250, 251. Kyrkobeskrifning 78, kyrka 73, fig. 65. »Lillkyrka» 17, 78. Målningar 78, 120, 121. Stigluckor 25.

Detwang (Tyskland).
Altarskåp 195.

Ed (Ångermanland).
Kyrkan 88. Kyrkobeskrifning 90. Madonna 216.

Edebo (Uppland).
Målningar 115, 116, 185, äfven not 2, 218.

Edsele (Ångermanland).
Altarskåp 218. Madonna 148, 149. Processionskrucifix 265. Sakramentskåp 16, äfven not 1. Träkyrka 88.

Elmelunde (Danmark).
Målningar 178.

Engetofte (Danmark).
Altarskåp 184, 185.

Enånger (Hälsingland).
Altarskåp 191. S. Anna 201, 202, fig. 149, 203, 204, 216. Funt 137, 138, fig. 111. Grafhäll 27, fig. 14. Hvalf 62, fig. 48. Johannes fat 214, 219, fig. 163. Korkåpa 259, 260. Krucifix 166, 214. Kyrkan 79, fig. 68; 60 (tegelornering). Kyrkobeskrifning 78. Madonna 216, 217. Margareta [illegible] Mikael 213. Museet 5, 78. Målningar 78, 109, 111, 112, 114, fig. 94; 115, 176. S. Rochus 211, 212, fig. 157.

Eskelhem (Gottland).
Funt 129, 130.

Eskilstuna.
Grafmonument 25, 123.

Etampes (Frankrike).
Katedral 148.

Fellingsbro (Västmanland).
Kastal 33.

»**Flegum**» = Fläcka 202.

Fläcka (Hälsingland) 202.

Fole (Gottland).
Funt 136, 137.

Fors (Jämtland).
Kyrka 98, fig. 84 (exteriör). Kyrkobeskrifning 98.

Forssa (Hälsingland).
Altarskåp 176, fig. 140, 177, 211, 213, 214. Gillestugans s. k. »Bröst» 19. Dörrring 20, 52 not 1. Gillestugan 27—30. Fig. 17, 18. S. Jakob 166. S. Katarina af Vadstena 217. Kyrkan 81, fig. 70. Kyrkobeskrifning 79, 80. »Lillkyrkan» 17, 79. Madonna 202, 206, fig. 153; 216, 217. S. Mikael 213. Målningar 79, 120.

Fresvik (Norge).
Madonna 157. S. Olof 156, 157.

Frösthult (Uppland).
Patén 268.

Frösö (Jämtland).
Grafhäll 27, fig. 15. Kyrkan 97. Kyrkobeskrifning 99, fig. 85 (plan). Kultort 51, 53. Museet 6. Relikskrin 265, fig. 197.

Funbo (Uppland).
Altarskåp 195.

Fässjö (Hälsingland).
Kyrkplats 77.

Färentuna (Uppland).
Kyrkan 33. Plan 48.

Färnebo, Öster- (Gästrikland).
Funt 137. Kyrkobeskrifning 68, fig. 57. Målningar 68. Stigluckor 68.

Färila (Hälsingland).
Altarskåp eller altartafla 188. Kyrkan 73, fig. 65. Kyrkobeskrifning 74. Målningar 74.

Gamla Uppsala.
Domkyrkan 12, 32, 48, 49, 50, 53, 54.

S. Gimigniano (Italien).
Fresk af Benozzo Gozzoli 180.

Gnarp (Hälsingland).
Kyrkan 80, fig. 69.

Gol (Norge).
Stafkyrka 127.

Goess (Österrike).
Antependium 126, Vespermantel 126.

Grundsunda (Ångermanland).
Hvalf 63, fig. 54; 66. Hvalfanfang 65 fig. 56. Kyrkan 88 fig. 74 (exteriör). Kyrkobeskrifning 90.

Grunna (Ångermanland).
Predella 188.

Grödinge (Södermanland).
Finnväfnad 224.

Grötlingbo (Gottland).
Funt 133.

Gudmundrå (Ångermanland).
Funt 140. Grafläggningsscen 218. Kyrkobeskrifning 90.

Gäfle.
Funt 131, fig. 105; 132. Medeltida kyrka 68.

Göteborg.
Röhsska museet, stoff från obek. kyrka i Norrland 240. Broderi från obek. kyrka i Norrland 251.

Hackås (Jämtland).
Kastal 31, 32, 39, 50. Kyrkan 14, 32 (absid) 48, fig. 36 (plan); 46, 97, 50 (datering). Målningar 107—109.

Hafdhem (Gottland).
Funt 137.

Hafverö (Medelpad).
Mässhake 230, 232. S. Mikael Pl. VII, s. 6, 10, 150, fig. 121; 151, 152. Kyrkobeskrifning 84.

Hallen (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 99.

Hammerdal (Jämtland).
Kyrkan 97.

Hamrånge (Gästrikland).
Kyrkobeskrifning 69. Biskop 164, 165 fig. 134. Funt 139. Målningar 69.

Hanebo (Hälsingland).
Kyrka 71, 73, fig. 65. Kyrkobeskrifning 74, Hvalfanfang 64, fig. 55. Hvalf 62, fig. 45. Funt 138. Målningar 74.

Harmånger (Hälsingland).
Kastal 15, 31, 32, 39, 40, fig. 27 (plan) 50; Kyrkobeskrifning 80. Hvalf 62, fig. 48, fig. 46, fig. 45; Kyrka 40, fig. 28 (exteriör). Järnbeslagen dörr 20.

Hassela (Hälsingland).
Kyrka 81, fig. 40. Kyrkobeskrifning 80. Korkåpa 230, 231.

Hede (Härjedalen).
Kyrkobeskrifning 104.

Hedesunda (Gästrikland).
Funt 139. Hvalf 62, fig. 48. Kyrkan 68, fig. 58; 238, 239, fig. 178. Kyrkobeskrifning 69. S. Olof 154, fig. 123. Portal 19, 144, fig. 118; 145.

Heidingsfeld (Tyskland).
Grafsten 195.

Helgum (Ångermanland).
Kalk 266, fig. 200. Kyrkobeskrifning 91.

Herrestad, Östra (Skåne).
Målningar 178.

Hille (Gästrikland).
Altarskåp 188. Kyrkan 69, fig. 59. Kyrkobeskrifning 69. Målningar 69, 109, 111, 113, 114.

Hillersjö (Uppland).
Birgitta 171.

Hitterdal (Norge).
Stafkyrka 128.

Holm (Medelpad).
Madonna 148, 149, 216. Träkyrka ? 83.

Hudiksvall.
Museet, Lykta 271, fig. 205.

Hurum (Norge).
Stafkyrka 127, 128.

Husaby (Västergötland).
Mässhake 260.

Husby-Erlinghundra (Uppland).
Kyrkan 33, 48.

Hyllestad (Norge).
Stafkyrka 127, 128.

Häggdånger (Angermanland).
Träkyrka ? 83.

Häggenås (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 99.

Hällesjö (Jämtland).
S. Rochus 211.

Härad (Södermanland).
Gratmonument 129.

Härnö (Ångermanland).
Kyrka 89.

Härnösand.
Museet 6. Sammet i detta 231, Relikskrin i detta 265, fig. 198.

Hässjö (Medelpad).
Kyrkobeskrifning 84. Madonna 169. Madonna 218. S. Olof 212.

Hög (Hälsingland).
Altarskåp 188, 189, fig. 142. Biskop 164, 165, fig. 133. S. k. »bröst» 19, 80. Funt 129, 130, fig. 104, 132, 135. Klocka 16. Krucifix 188. Kyrkobeskrifning 80. Madonna 156. Madonna 188. Mässhake 250, fig. 183. Stiglucka 25. S. Urban 201, 214.

Högsjö (Ångermanland).
Kyrkan 88. Kyrkobeskrifning 91, fig. 77.

Hökhufvud (Uppland).
Mässhake 254.

Hölö (Södermanland).
Madonna 155. Mässhake 250. S. Olof 155.

Idenor (Hälsingland).
Kyrkobeskrifning 82.

Ilsbo (Hälsingland).
Altare i sakristian s. 82. Kyrkan s. 81, fig. 70. Kyrkobeskrifning 82. Relikskrin s. 266, fig. 199. Täcke s. 244.

Indal (Medelpad).
Kyrkans byggmästare 66. Kyrkobeskrifning 84.

Jerfälla (Uppland).
Funt 131.

Junsele (Ångermanland).
Altarskåp 218. Biskop 214. Kalk 267, fig. 201. Mässhake 229, 230, fig. 169. Mässhake 252, 254, fig. 187; 260. Träkyrka 88.

Järfsö (Hälsingland).
Funt 134. Kyrkan 73, fig. 65. Kyrkobeskrifning 74. »Lillkyrkan» 17, 74. Målningar 120, 121. »Skrifterum» 17, 74.

Jättendal (Hälsingland).
Kyrkan 78, fig. 67. Kyrkobeskrifning 82. Målningar 82.

Kalix, Neder- (Västerbotten).
Funt 140, fig. 113; 142. Hvalf 62, fig. 48 och 53. Hvalfanfang 64, fig. 55. Korskranksgrindar 14, 15, fig. 5. Kyrkobeskrifning 106.

Kall (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 99. Madonna 156.

Klöfsjö (Jämtland).
Kyrkan 97. Mässhake 228, 229, fig. 168; 230, 240, 256, 257, fig. 190.

Knifsta (Uppland).
Målningar 109, 111, 116.

Kungs-Husby (Uppland).
Madonna 218.

Kyrkås (Jämtland).
Finnväfnader 222, 223, fig. 164, 225—228. Kyrkan 97. Kyrkobeskrifning 100.

Le Mans (Frankrike).
Skulptur 148.

Lena (Uppland).
Mässhake 254.

Lengney (Doubs, Frankrike).
Madonna 173.

Liden (Indalsliden, Medelpad).
Kyrkan 66, 83, 85, fig. 72.

Liden (Ådalsliden, Ångermanland).
Kalk 266. Madonna 162, 163, fig. 131. Träkyrka 88.

Lillherrdal (Härjedalen).
Altarskåpsfigurer 211, 213. Två dopfuntslock 26, 123, 124, fig. 99, 125, fig. 100, 146. Kyrkan 104. Kyrkobeskrifning 105.

Lincoln (England).
Skulpturer å katedralen 163, 164.

Lit (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 100. Mässhake 240.

Ljusdal (Hälsingland).
Altarskåp 198, fig. 147, 200. Kyrkan 71, 73, fig. 65. Kyrkobeskrifning 74, 75. Mässhake 236, 237, fig. 175, 242, 243.

Ljustorp (Medelpad).
Biskop 214. Kyrkobeskrifning 85. S. Olof 150, fig. 115.

London.
Skulptur 163.

Lockne (Jämtland).
Dopfunt 127, 128, fig. 102, pl. VI. Kyrkobeskrifning 100.

Luleå (Nederluleå, Västerbotten).
Altarskåp 200. Dopfunt 141, fig. 114, 142. Hvalf 62, fig. 45 och 48. Hvalfanfang 64, fig. 55. Korstolssida 185. Kyrkobeskrifning 105, 106. Kyrkstad 106. Målning 109, 110. Predikstol i muren 15, 105, 106. Portal 19. Stiglucka 25, 106. Tegelornering 60.

Lund.
Domkyrkan 12.

Lunda (Uppland).
Dopfunt 137.

Lübeck.
Catharinenkirche, Lucasaltaret 191. Hl. Geistspital altarskåp 184. Museum, rosenkransbild 178, 184.

Långsele (Ångermanland).
Kyrkan 88. Mässhake 236, 251.

Långtora (Uppland).
Dopfunt 138.

Lännäs (Nerike).
Mässhake 232 not 1. Mässhake 250

Löfånger (Västerbotten).
Hvalf 62, fig. 52. Hvalfanfang 64, fig. 55. Kyrkobeskrifning 106. Tegelornering 60.

Lögdö (Medelpad).
S. Göran 201, 213.

Maihingen (Tyskland).
S. Anna 195.

Mammen (Danmark).
Graflynd 226.

Marby (Jämtland).
Finnväfnad 224. Kyrkan 97. Kyrkobeskrifning 100. Matta 224.

Marieby (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 100.

Martebo (Gottland).
Dopfunt 138.

Mattmar (Jämtland).
S. Anna 203, fig. 150, 204, 214. Kyrkobeskrifning 100.

Misterhult (Småland).
Madonna 171, 173, 179.

Mo (Hälsingland).
Dopfunt 134, fig. 108. Kyrkan 73, fig. 65. Kyrkobeskrifning 75. Mässhake 235,

fig. 173, 236, 250. Mässhake 251, fig. 184. Patén 268.

Morkarla (Uppland).
Dopfunt 136.

Moulins (Allier, Frankrike).
Madonna 173.

Multrå (Ångermanland).
Kyrkobeskrifning 91.

Munktorp (Västmanland).
Predikstol i muren 15, not 1.

Mur (Morlaix, Frankrike).
Madonna 173.

München (Tyskland).
Bayr. Nat. Mus. Mässhake 254.

Münnerstadt (Tyskland).
Altarskåp 195.

Myssjö (Jämtland)
Kyrkan 97.

Mörsil (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 101, fig. 86.

Nancy (Frankrike).
Musée lorrain, sidenstoff 227.

Njurunda (Medelpad).
Altarskåp 188, 189. Antependium 245, 246, fig. 182. Krucifix. 164. Kyrkan 21, fig. 9, 22, 23, fig. 11, 83. Kyrkobeskrifning 85, 86. Madonna 148, 149, fig. 120, 150. Stiglucka 25.

Njutånger (Hälsingland).
Altarskåp 209, fig. 156, 211, 213, 214. Birgitta 216. Dopfunt 137, fig. 110. Korkåpa 257—261. Korskrank 82. Kyrkobeskrifning 82. Madonna 217. Mässkärp 261. Patén 268. S. Olof 153, fig. 122, 154—161. Stiglucka 25. Tegelornering 60.

Nora (Uppland).
Madonna 162.

Nora (Ångermanland).
Dopfunt 135, fig. 109, 136. Kyrkobeskrifning 92.

Norderön (Jämtland).
Altarbräm 259. Altarbård 228, fig. 166. Duk 254, fig. 192, 260. Kor 32. Kyrkan 14, fig. 4, 55, 97. Kyrkobeskrifning 101.

Nordingrå (Ångermanland).
Altarskåp 196, 197, fig. 146, pl. XIII. Dopfunt 138. Kors af koppar 269, fig. 204, 270. Kyrkobeskrifning 22, fig. 10, 92. Madonna 218. Mässhake 236, 250, 251.

Nordmaling (Angermanland).
Kyrkan 88. Kyrkobeskrifning 92.

Norrala (Hälsingland).
Bäraltare 264, 265, pl. XVII. Dopfunt 138. Kyrkan 15, 31—33, 41—43, fig. 30, 50, 75. Mässhake 251. S. Anna 215. Staffans stupa 26, fig. 13. Stoff 241.

Norrbo (Hälsingland).
Kyrkan 81, fig. 70, 82. Ornerad bräda 146, fig. 119, 147. S. Johannes 166, 167, fig. 136.

Norrsunda (Uppland).
Kyrkan, plan 48.

Nürnberg (Tyskland).
Germ. Mus. mässhake 254.

Näs (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 101.

Näskott (Jämtland).
Kyrkan 97. Madonna 148, 149. S. Johannes 213. S. Mikael 166, 167, fig. 137. S. Mikael 213.

Nätra (Ångermanland).
Kyrkobeskrifning 92.

Odensala (Uppland).
Altarskåp 185.

Ockelbo (Gästrikland).
Kyrkobeskrifning 69.

Offerdal (Jämtland).
Kyrkan 32, 46, 47, 50.

Ofvansjö (Hälsingland).
Birgitta 195. Korskrank 70. Kyrkobeskrifning 70, fig. 60. Portal 19, 143—145, fig. 117.

Oviken (Jämtland),
Altarskåp 201, 219, not 1. Kyrkobeskrifning 101.

Palau-del-Vidre (Pyrénées orientales, Frankrike).
Madonna 173.

Paris.
Cluny-museet, madonna 173. Skulptur, 1100-talet 148, omkr. 1220 151, 1200 talets midt 165, 166.

Piteå landsförsamling (Västerbotten).
Antependium 245, fig. 181. Broderi 247. pl. XVI, 249. Kastal 16, 35. Kyrkan 105, 106. Sammetsstoff 231, 232.

Ragunda (Jämtland).
Kyrkan 47, 66, 101, 102.

Ramsele (Ångermanland).
Kyrkan 88. Kyrkobeskrifning 92. Mässhake 236, fig. 174. Mässkärp 261.

Refsund (Jämtland).
Finnväfnad 224, fig. 165, 225, 227. Kyrkan 102 fig. 87. S. Mikael 213.

Reims (Frankrike).
Katedralen, skulptur 151—153, 165. S. Remi, skulptur 152.

Rengsjö (Hälsingland).
Kyrkan 73, fig. 65. Kyrkobeskrifning 75. Mässhake 251.

Resele (Ångermanland).
Dubbelväfnad 228, 229, fig. 167, 230. Kyrkobeskrifning 92, fig. 78. Madonna 218. Mässhake 232, 233, 235.

Reval (Estland).
Schwarzhäupterhaus, altare 177.

Rimpar (Tyskland).
Grafmonument 195.

Rogsta (Hälsingland).
Dopfunt 138. Kastaler 32, 40, 41, fig. 29, 50. Kyrkan 81, fig 70. Kyrkobeskrifning 83.

Rödön (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 102, 103. Mässhake 240.

Salzburg (Österrike).
Domen, mitra 226. Kyrkan S. Peter, mässhake 226.

S. Denis (Frankrike).
Katedralen, skulptur 148.

S. Mårten (Finland).
Finnväfnad 224.

S. Paul (Österrike, Kärnthen).
Mässhake 226.

Segersta (Hälsingland)
Altarskåp 188. Dopfunt 139. Krucifix 168, fig. 139, 169, 170. Kyrkobeskrifning 75.

Segny (Lithauen).
Madonna 173.

Selånger (Medelpad).
Dopfunt 138. Kyrkan 83, 86, fig. 73.

Senlis (Frankrike).
Katedralen, skulptur 151.

Sens (Frankrike).
Katedralen, mässhake från Brienou 229.

Sidensjö (Ångermanland).
Biskop, 214. Hvalf 62, fig. 48. Hvalfanfang 64, fig. 55. Kyrkan 56, fig. 40, 88, 93, fig. 79. Påfvebild 214.

Sigtuna (Uppland).
Gråstenskyrkorna (S. Per och S. Olof) 12, 19, 32, 33, 39 fig. 26, 48—53. Hvalf 21. Mariakyrkan 56, 57, 59.

Själevad (Ångermanland).
Kyrkan 93, 94 fig. 80. Madonna 166.

Skara (Västergötland).
Domkyrka 48.

Skellefteå (Västerbotten).
Altarskåp 190, fig. 143, 191. Johannesfat 214. Kyrkan 105. Kyrkobeskrifning 106. Madonna 148, 149. S. Anna 215.

Skepptuna (Uppland).
Kyrkan 60.

Skog (Hälsingland).
Kyrkan 71. Tapet 15, 27, 222, 225, 242, fig. 180, 243, 244.

Skog (Ångermanland).
Altarskåp 218. Hvalf 62, fig. 45. Hvalfanfang 64, fig 55. Kyrkan 9, fig. 1, 14, 88, 138. Kyrkobeskrifning 94. Madonna 166. S. Mikael 213.

Skogstibble (Uppland).
Dopfunt 133.

Skokloster (Uppland).
Kyrkan 56, 57.

Skånella (Uppland).
Kyrkan 33, 48. Madonna 195.

Skön (Medelpad).
Birgittakapell 86. Dopfunt 125. Grafsten 2, 27, 28, fig. 16. Kyrkan 2, 44, 45, fig. 33, 46, fig. 34, 50, 53. Torn 31, 32.

Skönberga (Östergötland).
Mässhake 232.

Sollefteå (Ångermanland).
Kyrkan 55, 94, fig. 81. Madonna 217, jfr rättelser. Mässhake 251, 252, fig. 185.

Stigsjö (Ångermanland).
Kalk 267, 268.

Stockholm.
Riddarholmskyrkan 57, 59. Storkyrkan, dopfunt 141, altarskåp 189, S. Göran 189.

Strassburg (Tyskland).
Skulptur 153.

Strängnäs.
Domkyrkan 57, 59. »Kort Rogges tofflor» 230.

Ström (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 103.

Styrnäs (Ångermanland).
Kyrkan 5, 43, fig. 31, 44, fig. 32, 50. Madonna 216. Torn 15, 31, 32.

Stöde (Medelpad).
Dopfunt 136, 137. Kyrkan 4, 87. Madonna 215. Mässhake 251. S. Anna 201,

214. S. Göran (nu i Lögdö) 201, 213. S. Martin 213. S. Olof 156, 157, fig. 126.

Sundsjö (Jämtland).
Kyrkan 103, fig. 88, 104.

Sunne (Jämtland).
Dubbelväfnad 228, 230. Kastal 15, 31, 32, 38, 39, 50. Kyrkobeskrifning 104.

Svanhals (Östergötland).
Dopfunt 131.

Sveg (Härjedalen).
Kyrkan 104, 105.

Sånga (Ångermanland).
Altarskåp 195. Altarskåp 211, 213, 214. Hvalf 63, fig. 54. Hvalfanfang 65, fig. 56. Kyrkan 88, 95, fig. 82. Kyrkobeskrifning 94. Madonna 148, 149.

Säbrå (Ångermanland).
Kyrkobeskrifning 94, 95.

Säby (Danmark).
Altarskåp 185.

Sättna (Medelpad)
Altarskåp 211, 214. Kyrkan 88, not 1. Mässhake (korkåpa) 252—254, fig. 188. Stoff 240.

Söderala (Hälsingland).
Altarskåp 214—216. Dopfunt 128, 129, fig. 103. Flöjel 26, 123, 146. Hvalf 21. Kolonn 19, 142, fig. 115 och 116, 145. Kyrkan 15, 16, 31, 32, 33, fig. 19, 34, fig. 20, 35, fig. 21, 48, 50, 51, 71. Kyrkobeskrifning 35—36, 75. Målning 109, 119, fig. 97 och 98, 120. Mässhake 251.

Söderköping.
Stadskyrka, mässhake 249.

Tegelsmora (Uppland).
Tryckt tyg 260.

Tiæreby (Danmark).
Altarskåp 178.

Timrå (Medelpad).
Kyrkobeskrifning 87. S. Anna 218. Triumfkrucifix 214.

Tingstad (Östergötland).
Dopfunt 133.

Toresund (Södermanland).
Johannes och Maria 155.

Torp (Medelpad).
Dopfunt 87, 132, fig. 106, 133, 134. Karmstol 16. Kyrkobeskrifning 87. Mässhake 232, 233, fig. 171, 251. Mässhake 251, 252, 253, fig. 183. S. Olof 87

Torpa (Västergötland).
S. Mikael 155.

Torsåker (Gästrikland).
Kyrkan 70, fig. 61. Sakramentsskåp 16.

Torsåker (Ångermanland).
Hvalf 62, fig. 48. Kyrkan 88. Kyrkobeskrifning 95.

Trondhjem (Norge).
Domkyrkan, byggnadssägen 151. Domkyrkan, skulptur 163—165.

Trönö (Hälsingland).
Emaljskrin 262, fig. 194, 263, 264. Hvalf 62, fig. 47 och 50. Hvalfanfang 65, fig. 56, 66. Kyrkan 23, 55, 71, 75, 76, fig. 66. Madonna 216. Mässhake 250. S. Katarina af Vadstena 217, fig. 162. Stigluckor 24, fig. 12, 25, 76. Tegelornering 60.

Tullstorp (Skåne).
Runsten 147.

Tumbo (Södermanland).
Triumfkrucifix 155.

Tuna (Hälsingland).
Hvalf 21. Kyrkan 45, 46, 50. S. Birgitta 170, fig. 140. S. Göran 213. S. Nicolaus 207, pl. XIV, 213. Torn 16, 31, 32, 47, fig. 35. Triumfkrucifix 161, fig. 129, 162.

Tuna (Medelpad).
Ciborium 270. Dopfunt 139. Emaljplatta 264, fig. 196. Funtlock 124. Kyrkobeskrifning 87. Sammetstoff 232, fig. 170. Triumfkrucifix 213, fig. 159, 214.

Tynderö (Medelpad).
Kyrkobeskrifning 87.

Ullånger (Ångermanland).
Emaljskrin 263, fig. 195, 264. Hvalf 62, fig. 45 och 48. Hvalfanfang 65, fig. 56. Kyrkan 54, fig. 38, 55, fig. 39, 60, 88. Kyrkobeskrifning 95. Madonna 218. Stoff 240.

Ulfö (Ångermanland).
Träskulptur 188.

Ulvik (Norge).
Antemensale 108.

Umeå landsförsamling (Västerbotten).
Kyrkobeskrifning 105, 106. Målning 121. Tegelornering 60.

Undersvik (Hälsingland).
Kyrkobeskrifning 76. Triumfkrucifix 161, fig. 128.

Undersåker (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 104, fig. 89.

Uppsala.
Domkyrkan 56, 60. Domkyrkans samlingar, broderi 249, korkåpa 228, 236, mässhake 240. Universitetets museum, madonna 169.
Uppsala-Näs (Uppland).
Lillkyrka 30.
Utö (Södermanland).
Mässhake 255.
Vada (Uppland).
Altarskåp 195.
Vadstena.
Altarskåp 189.
Valbo (Gästrikland).
Klocka 16. Kyrkan 68, 70, 71, fig. 62.
Vallby (Uppland).
Mässhake 235.
Valö (Uppland).
Altarskåp 198. S. Olof 155.
Veckholm (Uppland).
Altarskåp 196.
Vegusdal (Norge).
Stafkyrka 127.
Wells (England).
Katedral, skulptur 153, 157—159.
Vemdalen (Härjedalen).
Träkyrka 104.
Vendel (Uppland).
Kyrkogårdsmur 25. Pällar 240.
Vexbo (Hälsingland.)
Kalk 271.
Vézelay (Frankrike).
Tympanon 147.
Vibyggerå (Ångermanland).
Fogstrykning 17. Klocka 16. Kyrkan 88, 95, 96, fig. 83. Madonna 162, fig. 130, 149, 151.
Visby.
Domkyrkan, brudportal 145.
Würzburg (Tyskland).
Luitpoldmuseum, dubbelmadonna 195.
Värmdö (Uppland).
Mässhake 238.
Västerås.
Domkyrkan 57.
Västra Ryd (Uppland).
Madonna 155.
Ytterhogdal (Hälsingland).
Kyrkan 81, fig. 70. Kyrkobeskrifning 77.
Ytterlännäs (Ångermanland).
Altarskåp 96, 188, 189. Dopfunt 138, 139. Dörr 20, fig. 8. Hvalf 62, fig. 46 och 48. Kyrkan 88. Kyrkobeskrifning 96. Madonna 201, 215, fig. 160, 216. Målning 109, 111—114, 116, 176. Triumfkrucifix 166.
Ytterselö (Södermanland).
Dopfunt 124, 125, 131, 132.
Åre (Jämtland).
Kyrkan 32, 47, 49, fig. 37, 97, 104.
Årsunda (Gästrikland).
Altarskåp 196, 199, fig. 148. Kyrkan 70, 71, fig. 63.
Ås (Jämtland).
Kyrkobeskrifning 104.
Ängersjö (Hälsingland).
Dalmatica 257, 258, fig. 191.
Öfver-Järna (Södermanland).
Madonna 153—155, 159,
Öfverhogdal (Hälsingland).
Tapet 5, 222, pl. XV, 225, 226, 228, 242—244.
Öfverlännäs (Ångermanland).
Kyrkan 88, 97. Skåp 16, 97.
Öfvertorneå (Västerbotten).
Kapell 105. Madonna (1300-tal) 167, 169. Madonna 171, 172, 173, 179.
Örebro.
Museet, antependium 232, not 1.
Österåker (Uppland).
Altarskåp 189.
Östra Ryd (Uppland).
Altarskåp 218.

Litteratur.

Här skall icke lämnas någon utförlig förteckning öfver citerad eller använd litteratur, då denna med få undantag icke berör de norrländska förhållandena. I inledningen har den forskning behandlats, som särskildt riktat sig på den norrländska konsten. I vår tid har den hufvudsakligen varit förenad med de kyrkliga utställningarna. Den är därför också begränsad till inventarierna. Arkitekturen har hittills varit ett så godt som helt och hållet orördt område. Utom förut citerade kunna ytterligare några smärre arbeten nämnas: L. E. Åhrman, Beskrifning öfver Provinsen Gestrikland. Stockholm 1861. Lars Hoflin, Lidens gamla kyrka. Sundsvall 1917. J. Lindström-Saxon, Jämtlands läns kyrkor i ord och bild. Östersund 1903.

I andra kapitlet, Kyrkobyggandets hufvudperioder, har endast dateringen af den uppsvenska och norrländska 1100-talsarkitekturen, däremot icke dess stilistiska ursprung, upptagits till behandling. Denna är föremål för utredning i ett inom kort utkommande arbete af mig, Sigtuna och Gamla Uppsala, som jag ansett onödigt att här upprepa.

Rörande kalkmålningarna hänvisas till den af mig uppställda bibliografien öfver de uppsvenska kalkmålningarna i Studier i Upplands kyrkliga konst, utgifna af Utställningen i Uppsala 1918, sid. 172.

I öfrigt hänvisas till den i noterna och texten angifna litteraturen.

Rättelser.

Några felaktiga ortsbestämningar rättas härmed. Den å sid. 164, 165 och fig. 134 behandlade biskopen är från Hamrånge ej från Harmånger. En å sid. 217 behandlad madonna härstammar från Sollefteå ej Skellefteå.

NA5783 .C670 1918

Cornell, Henrik, 1890-
Norrlands kyrkliga konst under medeltiden

39967003349607